

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Lesya Ukrainka Volyn National University
Institute of Social and Political Psychology

p-2227-1376

e-2308-3743

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 38 ISSUE 38

Луцьк
2021

Рекомендовано до друку вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 12 від 23.11.2021 р.)

Головний редактор

Наталія Коструба Луцьк, Україна

Заст. головного редактора

Жанна Вірна Луцьк, Україна

Ольга Кочубейник Київ, Україна

Відповідальний секретар

Оксана Фіщук Луцьк, Україна

Редакційна колегія

Балашов Едуард Острог, Україна

Ірина Валітова Брест, Білорусь

Ярослав Гошовський Луцьк, Україна

Марія Ледзінська Варшава, Польща

Мирослава Мушкевич Луцьк, Україна

Барбара Гавда Люблін, Польща

Єва Малгожата Шелпітовська Люблін, Польща

Ольга Лазорко Луцьк, Україна

Магдалена Ровіцька Варшава, Польща

Віктор Коширець Луцьк, Україна

Людмила Магдисюк Луцьк, Україна

Наталія Савелюк Тернопіль, Україна

Анета Ріта Борковська Люблін, Польща

Олена Журавльова Луцьк, Україна

Тетяна Перепелюк Умань, Україна

Ольга Ковальова Мелітополь, Україна

Рецензенти: *Вірна Ж.* – доктор психологічних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Гошовський Я. – доктор психологічних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Лазорко О. – доктор психологічних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Кочубейник О. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Засновники: Волинський національний університет імені Лесі Українки, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Журнал є науковим фаховим рецензованим виданням України, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (категорія «Б») за спеціальністю 053 «Психологія» (відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України 02.07.2020 № 886 (Додаток 4) .

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, вул. Потапова, 9. Тел. (факс): (0332) 24-40-12.

Ел. адреса: psyprojournal@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 246550-14590
ПР від 14.12.2020 р.

Видавець: Волинський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2021

© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2021

*Approved by the Academic Council of Lesya Ukrainka Volyn National University,
Record of proceedings # 12, 23.11.2021*

Editor-in-Chief

Natalia Kostruba Lutsk, Ukraine

Associate Editors

Zhanna Virna Lutsk, Ukraine

Olha Kochubeinyk Kyiv, Ukraine

Editorial Assistant

Oksana Fishchuk Lutsk, Ukraine

Editorial Board

Eduard Balashov Ostroh, Ukraine

Irina Valitova Brest, Belarus

Yaroslav Hoshovskyi Lutsk, Ukraine

Maria Ledzinska Warsaw, Poland

Myroslava Mushkevych Lutsk, Ukraine

Barbara Gawda Lublin, Poland

Ewa Małgorzata Szepietowska Lublin, Poland

Olha Lazorko Lutsk, Ukraine

Magdalena Rowicka Warsaw, Poland

Viktor Koshyrets Lutsk, Ukraine

Ludmilla Mahdysiuk Lutsk, Ukraine

Natalia Savelyuk Ternopil, Ukraine

Aneta Rita Borkowska Lublin, Poland

Olena Zhuravlova Lutsk, Ukraine

Tetiana Perepeliuk Uman, Ukraine

Olha Kovalova Melitopol, Ukraine

Reviewers: Prof. **Zhanna Virna** (Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine),

Prof. **Yaroslav Hoshovskyi** (Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine),

Prof. **Olha Kochubeinyk** (Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine),

Prof. **Olha Lazorko** (Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine).

Founders: Lesya Ukrainka Volyn National University,
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

The Psychological Prospects Journal is a professional peer-reviewed scholarly periodical published semiannually, where results of Ph. D. and Doctoral theses in psychology can be published (supplement 4 to the decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 № 886).

Address: 9 Potapova St., Lutsk, 43025, Ukraine, tel.: +380332244012.

E-mail: psyprojournal@gmail.com

Certificate of State Registration of mass media # KV 19837-9637 PR issued 11.04.2013.

Publisher: Lesya Ukrainka Volyn National University (13 Voli Prosp., Lutsk, 43025, Ukraine).
Certificate of State Committee for Television and Broadcasting of Ukraine KB № 246550-14590
ПП від 14.12.2020 р.

© Honcharova, V. (cover), 2021

© Lesya Ukrainka Volyn National University, 2021

© Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 2021

Ethics Statement

The author who submits an article to the journal explicitly confirms that the paper presents a concise, accurate account of the research performed as well as an objective discussion of its significance. A paper should contain sufficient detail and references to public sources of information. Fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scholarly conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. Authors must obtain permission for use of any previously published materials from the original publisher. Plagiarism constitutes unethical scholarly behaviour and is unacceptable.

All co-authors share equal degree of responsibility for the paper they co-author. Submitting the same manuscript to more than one journal concurrently is unethical and unacceptable.

By acknowledging these facts the authors bear personal responsibility for the accuracy, credibility, and authenticity of research results described in their papers.

The Journal is indexed and listed in:

Index Copernicus

Directory of Open Access Journals (DOAJ)

Google Scholar

ResearchBib

Ukrainian scientific periodicals

BASE

WorldCat

Open Ukrainian Citation Index (OUCI)

OpenAIRE

ЗМІСТ

Передмова	9
Гошовська Дарія, Гошовський Ярослав Психологічні особливості просторово-часової депривації та стигматизації особистості	10
Гордовська Тетяна Особливості психологічної травматизації нащадків і свідків Голодомору	22
Грицюк Ірина, Міліщук Світлана Афективні прояви у батьківській поведінці та їх вплив на розвиток дитини дошкільного віку.....	38
Засєкіна Лариса Онлайн когнітивно-поведінкова терапія емоційного дистресу студентів у період пандемії COVID-19	49
Кихтюк Оксана, Федотова Тетяна Психологічна підтримка особистості: методи та особливості роботи клінічного психолога	63
Коваль Геннадій До аналізу питання варіативності соціально-психологічних форм психічного	76
Кордунова Наталія, Мудрак Ігор, Дмитріюк Наталія Особливості життєстійкості та адаптивності студентів у кризових ситуаціях.....	96
Коструба Наталія Медіарелігійна активність як чинник психологічного благополуччя особистості	110
Kravchenko Viktoriia, Shastko Iryna Distrust as a psychological phenomenon	124
Крижановська Зореслава, Бабак Костянтин Емоційна прив'язаність дитини до матері як предиктор її соціальної адаптації до шкільного навчання.....	138
Лазорко Ольга Адаптація україномовної версії «Spiritual health asesment scale» (SHAS)	150
Лукащук Світлана Віртуалізація як феномен освітнього простору	163
Мушкевич Валентин Психологічний симптомокомплекс фрустраційної поведінки військовослужбовців: гендерний аспект.....	177

Мушкевич Мирослава

Результативність психологічного супроводу для розвитку показників особистісного функціонування членів сімей, що мають проблемних дітей..... 198

Стояцька Ганна

Домінантні психологічні чинники готовності до змін серед майбутніх українських правоохоронців 215

Фурман Анатолій, Шаюк Ольга

Постання психософійного дискурсу толерантності 230

Пам'ятка авторів..... 244

TABLE OF CONTENTS

Preface	9
Hoshovska Daria, Hoshovski Yaroslav Psychological peculiarities of spatio-temporal deprivation and stigmatization of personality	10
Hordovska Tetiana Peculiarities of psychological traumatization of descendants and witnesses of the Holodomor	22
Hrytsiuk Iryna, Milishchuk Svitlana Affective manifestations in parental behavior and their influence in the preschoolers development	38
Zasiekina Larysa Online cognitive-behavioral therapy of students' emotional distress during the COVID-19 pandemic	49
Kihtyuk Oksana, Fedotova Tetiana Psychological support of personality: methods and features of work of the clinical psychologist.....	63
Koval Hennadiy To the analysis of the question of variability of socio-psychological forms psychic	76
Kordunova Natalia, Mudrak Igor, Dmytriuk Natalia Features of vitality and adaptability of students in crisis situations	96
Kostruba Natalia Mediereligious activity as a factor of psychological well-being of personality	110
Kravchenko Viktoriia, Shastko Iryna Distrust as a psychological phenomenon	124
Kryzhanovska Zoreslava, Babak Kostiantyn The emotional attachment of the child to the mother as a predictor of its social adaptation to school education	138
Lazoruko Olha Adaptation of the Ukrainian version of the «Spiritual Health Assessment Scale» (SHAS).....	150
Lukashchuk Svitlana Virtualization as a phenomenon of educational space.....	163
Mushkevych Valentyn Psychological symptom complex of frustrational behavior of servicemen: gender aspect	177

Mushkevych Myroslava

The effectiveness of psychological support for the development of the indicators of personal functioning of family members with problem children 198

Stoyatska Ganna

Dominant Psychological Factors of Readiness For Change Among Future Ukrainian Law Enforcement Officers 215

Furman Anatoly, Shayuk Olga

Formation of psychosocial discourse of tolerance.....230

Guidelines for Authors..... 248

ПЕРЕДМОВА

Сучасний світ характеризується шаленим темпом розвитку технологій, інформатизацією та глобалізацією суспільства. Постійні зміни та нові загрози здоров'ю і благополуччю здійснюють значний вплив на емоційний стан, думки та діяльність людини. Пандемічні соціальні обмеження часто негативно впливають на сімейну систему, коли в умовах обмеженого простору одночасно організовується навчання дітей та робота батьків. Все більше видів функціонування людини переноситься у онлайн-сферу: дистанційне навчання, електронний документообіг, покупки і оплата через онлайн сервіси тощо. Тому багато психологів-науковців досліджують наразі актуальні проблеми сімейної, клінічної, кризової та медіапсихології. Саме ці напрямки наукових розвідок представлені у цьому випуску. Знайомство із матеріалами журналу допоможе поринути у світ сучасної психології та переконатися у динамічному її розвитку. Запрошую Вас до активної співпраці з нашим науковим журналом у майбутньому, у ролі авторів, рецензентів та читачів.

Висловлюю щирі вдячність усім членам редакційної колегії і рецензентам видання, а також хочу побажати усім читачам щасливих Різдвяних та Новорічних свят!

Головний редактор Наталія Коструба

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОЇ ДЕПРИВАЦІЇ ТА СТИГМАТИЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Гошовська Дарія

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Hoshovska.Darija@vnu.edu.ua

ORCID : <http://orcid.org/0000-0003-2675-8015>

Гошовський Ярослав

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Hoshovskyj.Jaroslav@vnu.edu.ua

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-1026-386X>

Мета. У статті здійснено теоретичний аналіз психологічних особливостей просторо-часової депривації (депривованого хронотопу) та стигматизації особистості.

Методи. Для реалізації мети дослідження було задіяно методи наукового теоретичного аналізу : аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення.

Результати. Науково-психологічний аналіз джерелознавчої бази дав підстави стверджувати, що проблема просторово-часових обмежень особистості тісно корелює з її стигматизацією. Режим різновидових обмежень блокує вітальну активність людини, а скутість, нестача (як і перенасичення) особистісного простору вносять хаотизм і амбівалентність в усвідомлення нею часу життя. Просторова депривація ускладнює і сповільнює побудову як адекватних образів Я та гармонійної Я-концепції, так і блокує особистісний потенціал та пригнічує індивідуальний оптимізм та легенду власного життєвого шляху. Депривована особистість має низку проблем із соціальною адаптацією, а перебування на ранніх етапах онто- і соціогенезу в навчально-виховних інституціях закритого типу зумовлює песимістичний модус самоусвідомлення. Просторово-часова депривація породжує розбалансованість психологічного світу особистості, зумовлює психоемоційне вигорання, розвиток надмірної тривожності, фрустрованості та інших депресивних станів. Вона культивує в дитини пригніченість і маргінальність та накладає певну стигму, яка з різною мірою успішності долається упродовж усієї життєдіяльності. Діти-сироти й вихованці інтернатних закладів досить часто чітко поляризують світ за параметром «свій-чужий», можуть переживати соціальну ексклюзію та низку інших обмежень свого психосоціального розвитку.

Висновки. Блокування просторово-часових вимірів депривованої особистості слугує істотним психотравмівним чинником і негативно впливає на її психоструктуру, зокрема на сенсорно-емоційні, когнітивні та ціннісно-поведінкові компоненти. Деприваційна стигма може постати причиною асоціальної і/або девіантної поведінки особистості, тому необхідним є фаховий ревіталізаційний супровід, що містить превентивні, консультативні та корекційно-розвивальні заходи.

Ключові слова : депривація, просторово-часова депривація, депривований хронотоп, житлова депривація, навчально-виховні заклади закритого типу, маргінальність, стигматизація особистості.

Hoshovska Daria, Hoshovski Yaroslav. Psychological peculiarities of spatio-temporal deprivation and stigmatization of personality.

Purpose. The article provides a theoretical analysis of the psychological peculiarities of spatio-temporal deprivation (deprived chronotype) and stigmatization of personality.

Methods. The methods of scientific theoretical analysis were used for the realization of the research's purpose: analysis, synthesis, abstract method, generalization.

Results. Scientific psychological analysis of the source base has led to the assertion that the problem of spatio-temporal restrictions correlates closely with its stigmatization. The mode of various restrictions blocks a person's vital activity, and stiffness and oversaturation (as well as deprivation) of personal space bring chaos and ambivalence to the awareness of lifetime. The spatial deprivation complicates and slows down the construction of adequate images of self-identity and harmonious self-construction, as well as blocks personal potential and suppresses individual optimism and the legend of the life path. The deprived person has several problems with personal adaptation, and being in the early stages of ontogenesis and sociogenesis in closed-type educational institutions determines a pessimistic mode of self-awareness. The spatio-temporal deprivation creates an imbalance of a person's mental world, causes psycho-emotional burnout, and development of excessive anxiety, frustration, and other mental states. It cultivates a child's suppression and marginality and imposes a certain stigma, which is overcome with varying degrees of success throughout life. Orphans and children living in boarding institutions quite often polarise the world according to the parameter 'friend or foe' and may experience social exclusion and several other limitations to their psycho-social development.

Conclusions. Blocking of spatio-temporal dimensions of the deprived person is a significant psycho-traumatic factor and affects negatively their mental structure, in particular the sensory-emotional, cognitive, and value-behavioral components. Deprivation stigma can cause antisocial and/or deviant personality behavior, therefore, professional revitalization support containing preventive, consultative and corrective, and developmental measures is needed.

Keywords: deprivation, spatio-temporal deprivation, deprived chronotype, housing deprivation, closed educational institutions, marginality, stigmatization of personality.

Гошовская Дария, Гошовский Ярослав. Психологические особенности пространственно-временной депривации и стигматизация личности.

Цель. В статье осуществлен теоретический анализ психологических особенностей пространственно-временной депривации (депривированного хронотопа) и стигматизации личности.

Методы. Для реализации цели исследования было задействовано методы научного теоретического анализа : анализ, синтез, абстрагирование, обобщение.

Результаты. Научно-психологический анализ источников дал основания утверждать, что проблема пространственно-временных ограничений личности коррелирует с ее стигматизацией. Режим разновидных ограничений блокирует витальную активность человека, а скованность, недостаток (как и перенасыщение) личностного пространства вносят хаотизм и амбивалентность в осознание им времени жизни. Пространственная депривация усложняет и замедляет построение как адекватных образов Я и гармоничной Я-концепции, так и блокирует личностный потенциал, подавляет индивидуальный оптимизм и легенду собственного жизненного пути. Депривированная личность имеет ряд проблем с социальной адаптацией, а пребывание на ранних этапах онто- и социогенезиса в учебно-воспитательных учреждениях закрытого типа предопределяет пессимистический модус самоосознания. Пространственно-временная депривация порождает разбалансированность психологического мира личности, предопределяет психоэмоциональное выгорание, развитие чрезмерной тревожности, фрустрированности и других депрессивных состояний. Она культивирует у ребенка подавленность и маргинальность, накладывает определенную стигму, которая по-разному преодолевается на протяжении всей жизнедеятельности. Дети-сироты и воспитанники интернатных заведений достаточно часто четко поляризуют мир по параметру «свой-чужой», испытывают социальную эксклюзию и ряд других ограничений своего психосоциального развития.

Выводы. Блокирование пространственно-временных измерений депривированной личности служит существенным психотравмирующим фактором и негативно влияет на ее психоструктуру, в частности на сенсорно-эмоциональные, когнитивные и ценностно-поведенческие компоненты. Депривационная стигма может быть причиной асоциального и/или девиантного поведения личности, поэтому необходимо профессиональное ревитализационное сопровождение, содержащее превентивные, консультативные и коррекционно-развивающие мероприятия.

Ключевые слова: депривации, пространственно-временная депривация, депривированный хронотоп, жилищная депривация, учебно-воспитательные заведения закрытого типа, маргинальность, стигматизация личности.

Вступ. Серед нагальної проблематики сучасної психологічної науки окремого вагомого статусу набувають ракурси просторово-часових обмежень існування особистості, яка в умовах хаотично трансформаційного соціуму, переживає численні випробування і дискомфортні психостани. Безперечно, пандемійні загрози, військові дії на Сході нашої країни, численні соціально-економічні потрясіння зумовлюють страх, тривогу, фрустрованість та інші депресивно-песимістичні психостани як реакції на небезпеку, які вбудовуються багатьма людьми в структуру емоційно-когнітивного пояснення повсякденності й загальної картини світу. Значною кількістю громадян через екологічні, економічні, політичні та інші загрози переживаються стани «надпрірвової свідомості», соціального катастрофізму, а матеріально депривований домашній простір багатьох малозабезпечених людей (наприклад, низька зарплатня, невпорядкованість прибудинкових територій, нерозвинена соціально-побутова інфраструктура, амортизовані «хрущівки», за тепло та неякісні комунальні послуги в яких потрібно платити високі ціни тощо) втратив здатність захищати і бути навіть умовно комфортним. По суті, виникають усі підстави стверджувати про існування надто високого індексу соціально-економічної депривованості, який притаманний значним стратам населення нашої держави.

У ризикологічному контексті депривація, маргінальність, стигма розглядаються як сукупність небезпек і загроз, що ускладнюють (або й унеможливають) задоволення базових соціальних, матеріальних, духовних та інших потреб людини, яка зазнає численних різномодальних обмежень розвитку. Вони вилаштовуються у своєрідний логічний ланцюг, який сигналізує, що депривована особистість зазвичай перебуває на маргінесі через стигматизацію, спричинену її інакшістю, неподібністю до інших у вимірах «норма – депривація» або «норма – девіація». Депривованій психогенезі зазвичай притаманні ознаки асинхронного, іррегулярного, пошкодженого, затриманого розвитку, тому психічний світ особистості перебуває у надзвичайно складних перипетіях, дисфункціях і деструкціях (Гошовська, Гошовський, 2010, 2016; Шутилина (Корнева), К. Терре, О. Сагалакова, 2015).

Замкнутий ареал життєвого простору, жорстка авторитарна соціалізація в умовах різновидових обмежень істотно ускладнюють онто- і соціогенез особистості, породжують численні перепони для її

самореалізації в усіх площинах вітальної активності. Зазначимо, що традиційно асоціативна топонімія закритого простору, наприклад школи-інтернату, пенітенціарного закладу або іншої установи закритого типу, викликає певний ойкофобний стан, який сигналізує про відразу до цієї так званої «домашньої обстановки», нелюбов до такої «домівки», тобто виступає суб'єктивним маркером деструктивної житлової депривації. Водночас для значної кількості безпритульних дітей, які мають тривалий досвід сімейної депривації (іноді від народження), такі соціальні будівлі виступають єдиним досвідним зразком «домашнього» простору, а тому завдяки адаптації до них не викликають заперечення чи відторгнення.

Мета статті – встановити психологічні особливості просторово-часової депривації та стигматизації особистості, які істотно ускладнюють її життєіснування.

Методи та процедура дослідження. Для реалізації мети дослідження було задіяно методи наукового теоретичного аналізу : аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, що дозволило встановити концептуально-логічний структурно-функціональний взаємозв'язок між між дефініційним рядом «просторово-часова депривація (депривований хронотоп)» і «стигматизація» особистості.

Обговорення результатів. Дихотомія просторово-часових вимірів буття людини була і залишається контраверсійною філософсько-психологічною проблемою, яка потребує різнопланових дослідницьких підходів та загальної концептуалізації. С. Нартова-Бочавер, вичленовує базові виміри психологічного простору особистості, суть яких полягає у відображенні фізичних (територіальних і темпоральних), соціальних і духовних ракурсів людського буття, насамперед фізичне тіло, територія, особисті речі, звички, друзі тощо, й констатує, що найістотнішим слід вважати не стільки «метраж» простору, скільки його індивідуально неповторну суб'єктивну достатність для кожного зокрема (Нартова-Бочавер, 2013). У багатоплановому дослідженні територіальної житлової депривації як джерела стигми А. Казакова відзначає, що існування геттоїзації соціального dna як захисного територіального настановлення і практики стимулює існування і загострення девіацій в умовах сепарації та обмежень довільності поведінки, а також поглиблення сегрегації у формі нетроутворень і витіснення непривілейованих осіб на периферію соціо-географічного простору.

Розглядаючи проблему функціонування соціально-територіальних співтовариств усередині окремого населеного пункту (ареали і мікрорайони, квартали і будинки), дослідниця констатує, що вони відрізняються як за рівнем відкритості-закритості, комфорту-дискомфорту, так і за домінуванням певних масових психологічних мікрокліматів і настроїв. У закритому урбаністичному просторі досить специфічно функціонують такі масові психостани як оптимізм і песимізм, катастрофізм і есхатологізм, а також вкрай по-різному проявляються страхи і надії, вербалізується, осмислюється і проявляється реакція на соціальні страхи й загрози, радість і щастя. Загалом, депривація простору корелює зі всіма іншими деприваційними видами і модифікаціями та є негативним антропогенним чинником для життєіснування особистості (Казакова, 2017). Крізь призму економічних та урбаністично-архітектурних поглядів детально розглядають динаміку житлових позбавлень L. Ayala і С. Navarro, відзначаючи, що ускладнена і ризикогенна житлова ситуація вносить у просторово-часові виміри світу буття людини численні випробування і загрози як для її елементарного побутового комфорту, так і для фундаментального осмислення власної екзистенції. Відсутність житла як більш-менш комфортних умов для забезпечення власної життєдіяльності тісно корелює із соціальною депривацією та має маргіналізаційний і знеособлювальний ефект, що блокує вітальну активність людини (Ayala, Navarro, 2007). R. Nashashibi пише про космополітичні і маргіналізаційні виміри гетто як обмеженого простору, адже його територіальна структура, специфічні умови, непрогнозовані масштаби впливу на особистість нівелюють звичну просторово-часову впорядкованість людського життя і вносять хаос у свідомісвідчуття і світорозуміння (Nashashibi, 2007). Як вважає С. Баньковська соціальна маргінальність у просторово-часовому вимірі активно культивується в ситуації неприйняття чужаків у певну спільноту та їхню неспроможність подолати вилаштувані емоційні, соціальні, правові, етикетні та інші кордони. Перебуваючи в ситуації невизначеності, депривована особистість переживає тривогу й амбівалентність, розлади комунікативних практик і просторово-часові дисфункції через перебування «і тут, і там» / «ні тут, ні там» (Баньковская, 2019).

Згідно з поглядами J. Bowlby, часові перепони як наслідок довготривалої розлуки дитини з матір'ю або іншою значущою особою, яка займає її місце, на найранших щаблях онтогенезу, зокрема у перші три-п'ять років життя, зумовлюють появу низки помітних порушень у психічному здоров'ї дитини, які згодом дуже несприятливо відображаються на всіх рівнях психофізичного і соціального становлення. Блокування просторово-часової гармонії із соціодовкіллям через перебування у режимі сепарації від матері накладає негативну канву на весь подальший особистісний розвиток депривованої дитини, спричиняє хиби самоусвідомлення та ідентичності, спілкування та діяльності . (Bowlby, 1961). Як зазначають А. Шутіліна (Корнева), К. Терре, О. Сагалакова, формування сенсорної та рухової депривації у вихованців дитячих будинків виступає як передумовою їхньої антивітальної поведінки, так і накладає певну стигму, що згодом перешкоджає соціальній активності через сформовану завчену беспорядність, відлюдькуватість, соціальну аутизацію тощо. Брак сенсорної інформації, пригнічення психомоторної активності як наслідок перебування в режимі різномодальних обмежень породжують своєрідну екзистенційну пасивність, яка проявляється упродовж усього подальшого онто- і соціогенезу (Шутиліна (Корнева), Терре, Сагалакова, 2015). На думку Т. Бахматової та Ю. Чусової, соціальна ексклюзія дітей-сиріт як мешканців закритих навчальних закладів інтернатного типу із широкого поведінково-етикетного кола соціуму зумовлює як їхню певну стигматизацію, так і виступає чинником стимулювання девіантної, зокрема криміногенної поведінки. Спроба через агресію, делінквентність нейтралізувати негативний вплив і тиск деприваційної стигматизації досить часто обирається дітьми-сиротами як спосіб протистояння та як типова поведінкова тактика і стратегія, зокрема, щоб вижити, самоствердитися і самореалізуватися (Бахматова, Чусова, 2015).

Висвітлюючи особливості стигми та методи її оцінки, N. Chan наголошує, що вона найбільшніше впливає на найменш захищені соціальні групи населення, серед яких значна кількість знедолених дітей, які зазнають дискомфорту і переживають внаслідок цього численні порушення особистісного й соціального розвитку (Chan, 2017). Згідно з думкою Т. Ярої, стигматизація виступає типовим механізмом формування проявів гандикапізму як негативного,

упередженого, сегрегаційного ставлення до інших людей, насамперед тих, хто має соціальні/психофізичні вади. Статус «дитини без батька», «бастарда/байстрюка» та інші умовні десоціалізаційні номінації пригнічують особистісний потенціал дитини із навчально-виховного закладу закритого типу і вмикають такі полярні поведінкові тактики і стратегії як компенсація/гіперкомпенсація або конформізм (Ярая, 2014).

Ми вважаємо, що комплексний індекс малоцінності й небезпечності певної групи людей, базованих на стигматизованій території (виховна колонія, пенітенціарна установа, в'язниця, гетто, депресивний район тощо) якраз і породжує систему сегрегаційного ставлення до депривованих осіб. Досить часто через механізм переоцінки реальних небезпек і загроз пояснюється розбіжність реального рівня делінквентності певних просторових об'єднань (будівель, інституцій) і груп людей із штампами (стигмами) масової суспільної свідомості. Тому вихованці шкіл-інтернатів, закритих освітніх закладів, пенітенціарних установ зазвичай маючи стигму підвищеної криміногенності, не завжди відповідають цьому негативному стандарту і стереотипу. Слід зазначити, що іноді для біженців і переселенців, трудових і освітніх мігрантів, звільнених з ув'язнення, політично неблагонадійних та інших категорій, маркованих як депривовані маргінали, якраз нетрі, фавели, гетто можуть виступати своєрідним соціальним ліфтом. Завдяки горизонтальній мобільності, підвищеній потребі в адаптації та самореалізації цілком можливий вертикальний вихід, прорив з аморфного й інертного докільця в інші комфортніші й поціновуваніші соціопростори. Вважаємо, що в контексті просторово-часової розімкнутості територія нетрів, гетто, пенітенціарної установи, школи-інтернату та інших «замкнуто-закритих місць» виконує функцію каналу збереження індивідуальної та соціальної пам'яті, сприяє скоєрідному склеюванню подій і «часовій топографізації» власного Я у легенді життєвого шляху. Спосіб життя стигматизованих депривованих спільнот у закритому просторі, що характеризується позиційною (структурною) поляризованістю світу за параметром «свій-чужий», відзначається здебільшого просторово-часовою розірваністю (виховна колонія «до втрати свободи – після звільнення»; школа-інтернат «до вступу – після закінчення навчання» тощо). Гнітючий і монотонний мікроклімат взаємин в обмежених

просторових вимірах, брак або перенасичення спілкуванням (наприклад, ув'язнені в тісній камері, члени екіпажу субмарини, учасники полярної експедиції тощо) зумовлюють як психоемоційне вигорання та психофізичне виснаження, так і екзистенційну втому. В «життєвій тісноті» досить частими стають випадки інгрупового фаворитизму як намагання будь-яким чином сприяти «своїм», членам своєї мікрогрупи на протидію іншим та нехтування «чужих», а також аутгрупова агресія як люта ворожість і ненависть до тих, хто, на думку депривантів, виступив основною причиною їхнього обмеженого, дискомфортного стану і всіх проблем загалом.

Складність перебування дитини в умовах навчально-виховної інституції закритого типу полягає насамперед у своєрідній деприваційній блокаді особистісного хронотопу, коли пригнічуються базові екзистенційні параметри зокрема власне територія і життєвий час. Обмеження повсякденних життєвих циклів будівлею і розкладом дня школи-інтернату, вихід за межі/кордони якої є дозвільним з боку значущих інших (вихователі, вчителі, адміністрація), чітко й жорстко регламентованим (підйом, зарядка, сніданок, уроки, обід тощо), зумовлюють досвід і відчуття залежності й табуваності та накладають певну стигму пригнобленості, меншовартості, знехтуваності і занедбаності. Водночас, за нашими дослідженнями, в дітей з тривалим досвідом депривації, особливо у тих, які потрапили в школу-інтернат із дитячого будинку, чітко простежуються ностальгійні спогади за комфортними, на їхню думку, умовами побуту в будівлі школи та духом родинності, згуртованості, взаємодопомоги, соціально-перцептивної гармонійності взаємин тощо (Гошовська, Гошовський, 2010, 2016). Комунікативні репрезентації будівлі школи-інтернату і проведеного в ній часу забарвлені здебільшого емоційно-позитивними номінаціями, водночас констатовано і негативний спектр оцінок (іноді аж до небажання згадувати про цей остогидлий і травмогенний просторово-часовий відтинок свого життя).

Висновки і перспективи. Просторово-часові обмеження психо- і соціогенези, авторитарна поведінка з боку адміністрації інтернатного закладу, дозвільний режим пересування в ньому та за його межами чинять потужний деіндивідуалізуючий тиск на депривованих вихованців, накладають певну стигму, маргіналізують, зумовлюють появу в них завченої безпорадності, конформних патернів поведінки,

пригнічують усвідомлення оптимістичної перспективи власного життєвого шляху. Депривований хронотоп ускладнює і сповільнює побудову як адекватних образів Я та гармонійної Я-концепції, так і блокує особистісний потенціал та пригнічує індивідуальний оптимізм і життєрадісність. Він зумовлює появу соціально-стресових розладів, які перебігають зазвичай як типові посттравматичні стресові реакції та посилюють психоемоційну напруженість і вигорання та психофізичну втоми. Блокування просторово-часових параметрів власного буття постає потужним психотравматичним чинником і негативно впливає на когнітивно-емоційні та самоусвідомлювальні конструкції особистісної психоструктури, проявляючись досить часто в пасивній, асоціальній або девіантній поведінці. Депривованій особистості притаманний калейдоскопізм реєстрації власного індивідуального й соціального часу, що породжує поведінковий хаотизм і звуження політропності, зниження інтенсивності комунікативно-перцептивної активності, внаслідок чого істотно обмежується система партнерських інтеракцій з іншими людьми та культивується самотність і соціальна аутизація. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в активній інкультурації розроблених і апробованих нами розвивальних ревіталізаційних психотехнологій у науково-психологічний супровід депривованого дитинства.

Література

1. Баньковская, С.П. (2002). Чужаки и границы: к понятию социальной маргинальности. *Отечественные записки*, 6, 457-467.
2. Бахматова, Т.Г., Чусова, Ю.А. (2015). Социальная эксклюзия сирот как детерминант криминогенного поведения. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*, 9 (4), 674-681.
3. Бутовская, М.Л., Дьяконов, И. Ю. (2003). Психологические особенности и эмоционально-ценностная сфера у нищих. *Вопросы психологии*, 3, 83-92.
4. Гошовський, Я. (2010). Депривований хронотоп як негативний чинник самореалізації особистості. *Освіта регіону*, 1, 123-127.
5. Гошовський, Я., Гошовська, Д. (2016). Феномен емоційного вигорання особистості у контексті депривованої психогенези. *Психологічні перспективи*, 28, 67-80. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2016-28-70-82>
6. Казакова, А.Ю. (2017). *Территориальная стигма как источник жилищной депривации*. Киров: Изд-во МЦИТО.

7. Нартова-Бочавер, С.К. (2003). Понятие „психологическое пространство личности”: обоснование и прикладное значение. *Психологический журнал*, 24 (6), 27–36.

8. Шутилина (Корнева), А.А., Терре, К. В., Сагалакова, О.А. (2015). Формирование сенсорной и двигательной депривации у воспитанников детских домов как предпосылка антивиталяного поведения. *Новая наука: опыт, традиции, инновации*, 4-2, 66-68.

9. Ярая, Т.А. (2014). Стигматизация как механизм формирования проявлений гандикапа. *Проблемы современного педагогического образования*, 44-1, 327-333.

10. Ayala, L., Navarro, C. (2007). The dynamics of housing deprivation. *Journal of Housing Economics*, 16, 72–97.

11. Bowlby, J. (1961). *Child Care and Growth of Love*. N.Y.: Penguin Book.

12. Chan, N. (2001) Stigma and its Assessment Methods. *Pacific Rim Property Research Journal*, 7:2, 126-140, DOI: <https://doi.org/10.1080/14445921.2001.11104100>

13. Nashashibi, R. (2007). Ghetto cosmopolitanism. Making theory at the margins. *Deciphering the Global: its Spaces, Scales, and Subjects* / Ed. by S. Sassen. (pp. 243-264). London and New York: Routledge.

References

1. Bankovskaya, S.P. (2002). Chuzhaki i granitsyi: k ponyatiyu sotsialnoy marginalnosti [Strangers and Borders: Towards the Concept of Social Marginality]. *Otechestvennyye zapiski - Domestic Notes*, 6, 457-467 [in Russian].

2. Bahmatova, T.G., Chusova, Yu.A. (2015). Sotsialnaya eksklyuziya sirot kak determinant kriminogenogo povedeniya [Social exclusion of orphans as a determinant of criminal behavior.]. *Kriminologicheskii zhurnal Baykalskogo gosudarstvennogo universiteta ekonomiki i prava - Criminological Journal of the Baikal State University of Economics and Law*, 9 (4), 674-681 [in Russian].

3. Butovskaya, M.L., Dyakonov, I. Yu. (2003). Psihologicheskie osobennosti i emotsionalno-tsennostnaya sfera u nischihyu [Psychological characteristics and emotional-value sphere of the beggar]. *Voprosyi psihologii - Psychology Questions*, 3, 83-92 [in Russian].

4. Hoshovskyi, Ya. (2010). Depryvovanyi khronotop yak nehatyvnyi chynnyk samorealizatsii osobystosti [Deprived chronotope as a negative factor of self-realization of personality]. *Osvita rehionu - Education of the region*, 1, 123-127 [in Ukrainian].

5. Hoshovskyi, Ya., Hoshovska, D. (2016). Fenomen emotsiinoho vyhorannia osobystosti u konteksti de pryvovanoi psykhhohenezy [The Emotional Burnout of a Personality in the Context of Deprived Psychogenesis]. *Psykholohichni perspektyvy - Psychological Prospects Journal*, 28, 67-80. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2016-28-70-82> [in Ukrainian].

6. Kazakova, A.Yu. (2017). *Territorialnaya stigma kak istochnik zhilishchnoy deprivatsii [Territorial stigma as a source of housing deprivation]*. Kirov: Izd-vo MTsITO [in Russian].

7. Nartova-Bochaver, S.K. (2003). Ponyatie „psihologicheskoe prostranstvo lichnosti”: obosnovanie i prikladnoe znachenie [The concept of "psychological space of personality": justification and applied meaning]. *Psihologicheskii zhurnal - Psychological journal*, 24 (6), 27–36 [in Russian].

8. Shutilina (Korneva), A.A., Terre, K. V., Sagalakova, O.A. (2015). Formirovaniye sensornoy i dvigatelnoy deprivatsii u vospitannikov detskih domov kak predposylka antivitalnogo povedeniya [Formation of sensory and motor deprivation in children from orphanages as a prerequisite for anti-vital behavior]. *Novaya nauka: opyt, traditsii, innovatsii - New Science: Experience, Tradition, Innovation*, 4-2, 66-68 [in Russian].

9. Yaraya, T.A. (2014). Stigmatizatsiya kak mehanizm formirovaniya proyavleniy gandikapa [Stigma as a mechanism for the formation of manifestations of handicap]. *Problemyi sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya - Problems of modern teacher education*, 44-1, 327-333 [in Russian].

10. Ayala, L., Navarro, C. (2007). The dynamics of housing deprivation. *Journal of Housing Economics*, 16, 72–97.

11. Bowlby, J. (1961). *Child Care and Growth of Love*. N.Y.: Penguin Book.

12. Chan, N. (2001) Stigma and its Assessment Methods, *Pacific Rim Property Research Journal*, 7:2, 126-140, DOI: <https://doi.org/10.1080/14445921.2001.11104100>

13. Nashashibi, R. (2007). Ghetto cosmopolitanism. Making theory at the margins. *Deciphering the Global: its Spaces, Scales, and Subjects* / Ed. by S. Sassen. (pp. 243-264). London and New York: Routledge.

Received: 19.09.2021

Accepted: 15.10.2021

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТРАВМАТИЗАЦІЇ НАЩАДКІВ І СВІДКІВ ГОЛОДОМОРУ

Гордовська Тетяна

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Hordovska.Tetiana@vnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0445-9615>

Мета статті – теоретичний аналіз останніх наукових досліджень з проблеми психологічних наслідків Голодомору, їх впливу на психічне здоров'я та зіставлення результатів дослідження з концептом моральної травми як формою передачі травматичного досвіду через покоління від свідків до нащадків.

Методи. У дослідженні застосовані теоретичний аналіз літератури та систематизація досліджень останніх років з проблеми травматизації осіб-свідків Голодомору та їхніх нащадків (проблеми моральної травми), а також методи синтезу, аналізу та узагальнення інформації.

Результати. Результати дослідження свідчать про ключові напрацювання в галузі досліджень психологічної травматизації осіб, які пережили Голодомор, характеристики, прояви та механізми передачі травматичного досвіду. Встановлено, що моральна травма є одним із важких психологічних наслідків геноциду.

Висновки. Моральна травма часто узгоджується з індивідуальним та колективним контекстом і має спільні ознаки з концептом колективної та культурної травми і посттравматичним стресовим розладом. Проте, на противагу цим поняттям, у структурі моральної травми виділяють наявність негативних моральних емоцій. Зокрема, переживання почуття провини, страху, сорому, тривоги. Моральна травма узгоджується з дослідженням індивідуальних наслідків травматизації свідків та нащадків Голодомору, оскільки описує ушкодження моральної совісті та цінностей людини, спричинених суб'єктивним сприйняттям та переживанням в індивідуальному досвіді ситуації як травмуючої. Водночас у визначеннях колективної та культурної травми ключове місце посідає наявність спільного травматичного досвіду.

Перспективами подальших досліджень можуть бути детальне теоретичне вивчення конструкту моральної травми в контексті психології геноциду та емпіричне дослідження особливостей травматизації нащадків свідків

Голодомору для подальшого її зіставлення з концептом моральної травми.

Ключові слова: травма, мораль, моральна травма, колективна травма, психологічні наслідки, Голодомор, геноцид.

Hordovska Tetiana. Peculiarities of psychological traumatization of descendants and witnesses of the Holodomor.

The purpose of the article is to analyze the latest scientific research on the psychological consequences of the Holodomor and their impact on mental health. Analysis and comparison of results with the concept of moral trauma as a form of transmission of traumatic experience through generations from witnesses to descendants.

Methods. The study uses theoretical analysis of the literature and systematization of recent research on the trauma of Holodomor witnesses and their descendants, consistent with the definition of moral trauma, including methods of synthesis, analysis, and generalization of information.

Results. A review of the literature identifies key developments in the field of research on psychological trauma of Holodomor survivors, characteristics, manifestations and mechanisms of transmission of traumatic experience. Comparison of these results with the concept of moral trauma and its key features.

Conclusions. Research shows that moral trauma is often consistent with the individual and collective context, and has common features with the concept of collective and cultural trauma, post-traumatic stress disorder. However, in contrast to these concepts in the structure of moral trauma distinguish the presence of negative moral emotions, namely the feeling of guilt, fear, shame, anxiety. Moral trauma is consistent with the study of the individual consequences of traumatizing witnesses and descendants of the Holodomor, as it describes the damage to moral conscience and human values caused by subjective perceptions and experiences in an individual's experience as traumatic, as opposed to collective and cultural trauma, joint traumatic experience.

Prospects for further research are a detailed theoretical study of the construct of moral trauma in the context of the psychology of genocide and an empirical study of the trauma of the descendants of Holodomor witnesses to compare and analyze the consistency of the data with the concept of moral trauma.

Key words: trauma, morality, moral trauma, collective trauma, psychological consequences, Holodomor, genocide.

Гордовская Татьяна. Особенности психологической травматизации потомков и свидетелей Голодомора.

Целью статьи является теоретический анализ последних научных исследований проблемы психологических последствий Голодомора и их влияния на психическое здоровье, а также сопоставление результатов исследования с понятием моральной травмы как формой передачи травматического опыта через поколение от свидетелей к потомкам.

Методы исследования. В исследовании используется теоретический

анализ литературы и систематизация исследований последних лет по проблеме травматизации лиц-свидетелей Голодомора и их потомков, в частности моральной травмы, включая методы синтеза, анализа и обобщения информации.

Результаты исследования свидетельствуют о ключевых наработках в области исследований психологической травматизации лиц, переживших Голодомор, характеристиках, проявлениях и механизмах передачи травматического опыта. Установлено, что моральная травма является одним из тяжелых психологических последствий геноцида.

Выводы. Моральная травма часто согласуется с индивидуальным и коллективным контекстом и имеет общие признаки с концептом коллективной и культурной травмы и посттравматическим стрессовым расстройством. Однако в противоположность этим понятиям в структуре моральной травмы выделяют наличие отрицательных моральных эмоций, в том числе переживание чувства вины, страх, стыд, тревогу. Моральная травма согласуется с исследованием индивидуальных последствий травматизации свидетелей и потомков Голодомора, поскольку описывает повреждение моральной совести и ценностей человека, вызванных субъективным восприятием и переживанием в индивидуальном опыте ситуации как травмирующей. В то же время в определениях коллективной и культурной травмы ключевое место занимает наличие общего травматического опыта.

Перспективами дальнейших исследований является подробное теоретическое изучение конструкта моральной травмы в контексте психологии геноцида и эмпирическое исследование особенностей травматизации потомков свидетелей Голодомора для дальнейшего сопоставления с концептом моральной травмы.

Ключевые слова: травма, мораль, моральная травма, коллективная травма, психологические последствия, Голодомор, геноцид.

Вступ. Збільшення кількості досліджень моральної травми свідчить про підвищення інтересу до вивчення чинників її впливу на психічне здоров'я та пошук шляхів корекції наслідків пережитих травм. Виникнення потреби дослідження моральної шкоди обумовлює вивчення моральної травми крізь призму конкретних культурних та загальнолюдських цінностей.

Часи Голодомору українського народу є одним із найбільш травматичних періодів в історії України. Наслідки геноциду простежуються через покоління як культурна та історична травма, що впливає на психічне здоров'я та благополуччя українців. Існує значна кількість наукових досліджень історичних та культурних наслідків Голодомору. Водночас психологічні наслідки не є повністю дослідженими в науковій літературі. Аналізуючи сучасні

напрацювання в галузі психології геноциду, було виявлено, що більшість досліджень у галузі психологічної науки сфокусовані на вивченні психологічних наслідків геноциду та їх відображенні на психічному здоров'ї людей, які були свідками цих подій. Слід зазначити, що механізми та особливості передачі травматичного досвіду свідками Голодомору нащадки не досліджували та описали лише достатньою мірою.

Завдання – описати та проаналізувати сучасні дослідження, що зосереджуються на вивченні впливу подій Голодомору на психічне здоров'я свідків цих подій та їхніх нащадків. Здійснити теоретичний аналіз конструкту моральної травми та зіставити отримані результати з виявленими психологічними особливостями, характерними для свідків та їхніх нащадків.

Мета – теоретичний аналіз останніх наукових досліджень з проблеми психологічних наслідків Голодомору та їх впливу на психічне здоров'я та зіставлення результатів дослідження з концептом моральної травми як формою передачі травматичного досвіду через покоління від свідків до нащадків.

Методи дослідження. У дослідженні застосовані теоретичний аналіз літератури та систематизація досліджень останніх років з проблеми травматизації осіб-свідків Голодомору та їхніх нащадків (зокрема, моральної травми), а також методи синтезу, аналізу та узагальнення інформації.

Обговорення результатів. Аналіз наукових досліджень Голодомору виявив, що існує значна кількість досліджень Голодомору як культурної та історичної травми, тоді як досліджень психологічних наслідків Голодомору, зокрема їх передачі між поколіннями недостатньо. Сучасні дослідження визначають існування значного негативного впливу переживання травматичного досвіду в прямих нащадків свідків цих подій (Горбунова, Климчук, 2020; Засекіна, Засекін, 2020; Vezo, Maggi 2015). Незважаючи на важливість дослідження моральної травми, що спричиняє психологічні страждання, існує недостатньо даних про моральні ушкодження тих, хто пережив Голодомор. Л. Засекіна (Zasiekina, et al., 2021) зазначає, що потрібні подальші дослідження для вивчення геноциду та його додаткових наслідків з точки зору моральної шкоди.

Дослідження впливу вимушеного голодування-геноциду українців показало відчутний вплив масової травми на здоров'я та

добробут людей (Bezo, Maggi, 2018).

А. Маслюк (Маслюк, 2010) визначає п'ять факторів, котрі вплинули на виникнення психологічних змін у людей, які пережили Голодомор. Це голод, обмеження, заборона на духовні практики, депривація інформації, руйнування традицій.

У науковій літературі встановлений зв'язок між спогадами з дитинства про нестачу продовольства людей, поточним вибором продуктів та особливостями харчування особи в різні періоди її життя. Ключові риси в зв'язку зі спогадами, які сформували сучасне ставлення до їжі – це максимізація інгредієнтів і практика харчування без відходів, помітне споживання в певну пору року, центральна роль хліба і харчові табу. Незважаючи на великий проміжок часу, що минув з часу голоду, спогади про нестачу їжі та голод все ще поширені та інтегровані в сучасні харчові звички людей (Conde-Caballero et al., 2021).

В. Горбунова та В. Климчук (Gorbunova, Klymchuk, 2020) у дослідженні психологічних наслідків досвіду переживання голоду в особистій та сімейній історії зазначають існування зв'язку між частотою оповідей в сім'ях про події часів Голодомору та масштабами страждань, яких зазнали представники старших поколінь родини в період голоду. Серед найпоширеніших поведінкових стратегій та переконань виділяють належне годування, створення запасів їжі, постійну увагу до здоров'я, недовіру до влади, розчарування в уряді та надання переваги потребам родини над потребами громади. Для осіб, які пережили Голодомор, характерним є переживання симптоматики посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

Серед сильних емоційних реакцій та способів поведінки, які закарбувалися в людей під час Голодомору – жах, страх, недовіра, смуток, сором, гнів, стрес і тривога, зниження самооцінки, накопичення їжі, пошана до їжі, надмірна увага до їжі та переїдання, нездатність викинути непотрібні речі, байдужість до інших, соціальна ворожість і ризикована поведінка для здоров'я (Bezo, Maggi, 2015).

Як зазначає Н. Долішня (Долішня, Рослюк, 2011), для осіб, що пережили Голодомор, характерна унікальна поведінка, яка виконувала функцію запобігання виникненню почуттів болю і суму. Уникнення проявляється через замовчування, страх, внутрішні заборони та сором.

Голодомор великою мірою призвів до руйнування моральних засад гуманності, совісті, прив'язаності. На зміну особистісних характеристик через пережитий стрес вплинули страждання тих, хто вижив, і переживання відчуття провини цими людьми за беспорядність і неспроможність врятувати інших людей.

Завдяки дослідженням М. Обушного (Обушний, Воропаєва, 2009) виявлено, що для людей, яким під час Голодомору виповнилось від 1 до 7 років, характерний вищий рівень конформізму, тривожності, фобій та внутрішніх конфліктів, ніж в осіб, які на час Голодомору жили на територіях, вільних від цієї травми. Ключовим аспектом геноциду є те, що його наслідки тривають набагато довше, ніж фізичне знищення людей, що може призвести до передачі негативних наслідків між поколіннями (Brom, Kfir, & Dasberg, 2001; Bezo, Maggi, 2015).

Як зазначає Л. Засєкіна, культурні та колективні травми, пов'язані з історичними подіями, які мають ознаки геноциду, впливають на соціальне життя та психічне здоров'я не лише прямих свідків цих трагедій, але й їхніх нащадків. Перенесення травми з першого покоління людей, що пережили травму, до другого та наступних поколінь нащадків називають трансгенераційною травмою або травмою поколінь (Засєкіна, Гордовська, 2020). Травма поколінь може включати неадаптивні моделі поведінки, емоційні реакції страху та беспорядності (Горбунова, Климчук, 2020).

У людей, які вижили в період геноциду, з'явилася сукупність емоцій, внутрішніх станів та стратегій подолання на основі травм, які згодом були передані в друге і третє покоління (Bezo, Maggi, 2015). Травма може включати такі емоційні реакції як, наприклад, страх, беспорядність і неадаптивні моделі поведінки (Засєкіна, Гордовська, 2020).

Н. Келлерман (Kellermann, Natan, 2013) зазначав, що травматичний досвід передається через покоління шляхом несвідомої трансмісії травми через міжособистісні взаємини, через родинні комунікації, через рольові моделі та спадкову вразливість до ПТСР.

Найпоширенішими психологічними наслідками травм, що передаються через покоління, є зміни в світогляді, цінностях, ставленні до себе та поведінкових стратегіях нащадків. Такі травми впливають на способи вирішення проблем та побудову взаємин. Представники наступних поколінь можуть мати емоційні, когнітивні

та поведінкові зміни, пов'язані з травмами, яких зазнало перше покоління (Горбунова, Климчук, 2020).

Д. Бром, Р. Кфір, Х. Дазберг (2001) наводять дані, які вказують на те, що психотравма в контексті геноциду була пов'язана з різними розладами в спілкуванні між поколіннями в сім'ях тих, хто вижив, і з подальшими порушеннями ідентичності та добробуту другого покоління. Існує зв'язок між униканням розмов про ці травмуючі події в сім'ях та запереченням і знеціненням подій того часу серед нащадків (Gorbunova & Klymchuk, 2020).

Як зазначає Н. Долішня, табування розмов на тему Голодомору вплинуло на формування ідентичності українського народу. Табу є важливим фактором, що безпосередньо стосується створення культури народу, системи мислення і поведінки, сприйняття світу і самого себе, а, отже, ідентичності. Зазвичай табуованими є ті почуття, які викликають у людини неспокій, сором, злість, гнів і співчуття, які заборонено проявляти (Долішня та Рослюк, 2011).

Оскільки під час переживання Голодомору люди змушені були вдаватися до дій, які не завжди відповідали їхнім моральним стандартам і судженням, можливе виникнення негативних моральних емоцій, зокрема сорому, провини, злості, огиди тощо в свідків та прямих нащадків Голодомору (Засєкіна, Гордовська, 2020). У нащадків свідків Голодомору спостерігаються такі прояви травми як переживання емоцій надмірного страху, тривожності та злості (Zasiekina, Zasiakin, 2020).

Травми геноциду передаються між поколіннями численними та інтенсивними емоціями – болю, страждання, гніву, страху та огиди. Довгострокові наслідки цих сильних емоцій простежуються в різних моделях ненадійної прив'язаності, що проявляються в другому та третьому поколіннях тих, хто пережив Голодомор (Zasiekina, et al., 2021).

Нащадки тих, хто пережив Голодомор, проявляють специфічні стратегії поведінки, пов'язані з їжею, а саме: правильне годування та значне зберігання їжі (Горбунова та Климчук, 2020). Переїдання та зберігання продуктів в українських сім'ях обумовлено страхом можливого повторення геноциду (Zasiekina, et al., 2021).

Поведінка нащадків свідків Голодомору характеризується нераціональним накопиченням, накопиченням надмірних запасів їжі, неможливістю відкинути небажане та непотрібне з речей,

надзвичайною повагою до їжі, переїданням та постійним станом занепокоєння щодо виживання (Bezo, Maggi, 2015).

Психологічні наслідки Голодомору для людей з наступних поколінь виражаються через когнітивні і поведінкові зміни. Пізнавальні наслідки пов'язані з тим, як інтерпретується життя, тоді як поведінкові наслідки впливають на стратегії подолання та реакції на світ, які визначають світогляд. Схильність до почуттів страху, жаху, смутку, байдужості до оточення, сорому, гніву може призвести до дефіциту психічного благополуччя і, як наслідок, виникнення загального стресу, тривоги та зловживання алкоголем, наркотиками. Ці наслідки може бути важко розділити на психологічні наслідки та проблеми психічного здоров'я, які мають нейробіологічні компоненти, але вони мають тенденцію до зменшення інтенсивності з покоління в покоління (Bezo, Maggi, 2015).

Результати досліджень психологічних наслідків геноциду свідчать про негативний вплив колективної травми як на свідків, так і прямих нащадків трагічних подій, що виявляються в емоційному дистресі, зокрема схильності до ПТСР у переживанні травми, неконтрольованих злості та гніву, проявах страху як очікування повторення цієї події (Baum, 2008). Горбунова та Климчук зазначають, що для осіб, які пережили Голодомор, характерні симптоми ПТСР, що мали значні психологічні наслідки для наступних поколінь (Gorbunova & Klymchuk, 2020).

Існують дослідження, в яких визначено, що відчуття смутку та сорому пов'язані з етнічною ознакою тих, хто пережив Голодомор (Braga, Mello & Fiks, 2012). Оскільки низка перехресних досліджень свідчить про те, що моральні емоції, зокрема, сором, почуття провини, збентеження опосередковують моральні стандарти та моральну поведінку (Tangney, Stuewig & Mashek, 2007), виникає потреба дослідження Голодомору через призму підходу до розуміння моральної травми.

Моральна травма часто узгоджується з індивідуальним та колективним контекстом, тому важливо виділити ключові особливості моральної травматизації (Гордовська, 2021).

Спільний травматичний досвід, що має колективний характер, можна охарактеризувати як колективну травму. Травматичний досвід колективу містить компоненти як колективної чи спільної травми, так і особистої, індивідуальної травми. Для моральної травми ключову

роль відіграє суб'єктивне сприйняття та переживання в індивідуальному досвіді людини самої ситуації як травмуючої, тобто поняття моральної травми розглядається в контексті індивідуального досвіду (Koh, 2021).

Індивідуальну травму визначають як результат події, низки подій або набору обставин, які переживаються окремою людиною як фізично або емоційно шкідливі чи загрозливі, і які мають тривалі несприятливі наслідки для функціонування та фізичного, соціального, емоційного чи духовного благополуччя людини. Переживання почуття приниження, зради чи замовчування часто формують травматичні переживання (Wilson & Ford, 2012).

Отже, поняття моральної травми, на противагу індивідуальній травмі, вужче та стосується саме морального аспекту переживань людини, моральних емоцій, які виникають унаслідок цих переживань та порушення моральних стандартів як чинника, що передуює виникненню моральної травматизації. Моральна травма є підвидом психічної травми, яка має свою специфіку, передусім в емоційних переживаннях. Для відновлення психологічного благополуччя та психічного здоров'я робота з моральною травмою – необхідний етап психологічної допомоги (Засекіна, Гордовська, 2021).

Моральна травма існує в пам'яті конкретної особистості, що зазнала моральної травматизації. Моральну травму визначають через моральні норми та моральні судження, що розвиваються в моральних міркуваннях, моральній поведінці, моральних емоціях та моральних наслідках (Засекіна, Засекін, 2020).

Досвід моральної травми призводить до цілої низки симптомів психологічного дистресу (Frankfurt & Frazier, 2016), які проявляються в традиційних профілях симптомів ПТСР включно з вищими рівнями провини, гніву, сорому, депресії та соціальної ізоляції (Griffin, et al., 2019).

Одне з перших досліджень наслідків Голодомору в контексті моральної травми провели Л. Засекіна та С. Засекін (Zasiekina & Zasiekin, 2020). Дослідники описують моральну травму як глибокий психологічний дистрес, що може виникнути після вчинення, неможливості запобігти або стати свідком подій, які порушують моральні чи етичні переконання людини.

Для моральної травми характерно, що вчинки або відсутність будь-яких дій порушували моральний кодекс поведінки, завдавали

шкоди чи зраджували інших або ніяк не протидіяли вчиненню шкоди. До таких травм відносять катастрофи з масовими жертвами. Між різними соціальними групами допускається існування відмінностей, що полягатимуть у залежності соціального контексту від оцінювання людьми порушення моральних переконань. Досвід потенційних морально травматичних подій може спричинити виникнення негативних думок про себе, а також відчуття глибокого сорому, провини чи огиди, що може сприяти розвитку проблем психічного здоров'я, зокрема ПТСР та тривожності (Currier, et al., 2015).

Люди, для яких характерна моральна травма, часто відмовляються і уникають розмов про свої переживання. Раннє генерування, оновлення інформації та її зв'язок із пам'яттю особливо важливим є в тому місці, в якому переживається моральна травма, оскільки при зверненні до пам'яті можуть виникати емоції, що викликають почуття сорому (Greene, et al., 2020).

Під час морально травматичних переживань люди часто повідомляють про відчуття оніміння, описують дисоційовані стани, відчуття себе майже «поза тілом», що впливає на когнітивну обробку події (Murray & Ehlers, 2021).

Для нащадків жертв Голодомору характерним є відчуття гніву та обурення щодо злочинців замість сорому та провини, які асоціюються з моральною травмою. Тож обставини геноциду та ризики для безпеки можуть вплинути на моральні емоції, незважаючи на протилежні моральні стандарти та судження (Zasiekina, et al., 2021).

Трансгенераційна передача психічної травми в людей, що зазнали Голодомору та їхніх нащадків, може призвести до формування емоційного дистресу, що проявляється через почуття сорому та провини, пов'язаних із етнічною ознакою, які тісно пов'язані з моральною травмою (Vezo, 2011).

Л. Засєкіна дослідила словесно-емоційне вираження моральної травми людей, що пережили Голодомор. На її думку, словесно-емоційне розкриття травматичного досвіду стосується вираження гніву, зневаги, огиди, зменшення співпереживання та збентеження, які замінюють інші моральні емоції, зокрема сором та провину. Основні моральні наслідки Голодомору представлені стражданнями, нав'язливими травматичними спогадами та постійною тривою. Емоції сорому та провини пов'язані з вираженням негативних емоцій

щодо себе, тоді як емоції злості – щодо інших. У нащадків спостерігається яскраве негативне ставлення до радянської влади, які порушували суспільно прийняті моральні стандарти.

Висновки. Моральна травма – це підвид психічної травми, яка має свою специфіку, передусім в емоційних переживаннях. Виникнення моральної травми пов'язують з іншими видами травм, зокрема колективною та індивідуальною травмою. Проте для моральної травми ключову роль відіграє суб'єктивне сприйняття та переживання в індивідуальному досвіді людини самої ситуації як травмуючої, тобто поняття моральної травми розглядається в контексті індивідуального досвіду. Поняття моральної травми, на противагу індивідуальній травмі, вужче і стосується саме морального аспекту переживань людини, моральних емоцій, які виникають унаслідок цих переживань, та порушення моральних стандартів як чинника, що передуює виникненню моральної травматизації.

Теоретичний аналіз досліджень психологічних особливостей травматизації, характерних для свідків Голодомору та їхніх нащадків, виявив, що і для одних, і для інших характерними є нерациональне накопичення, накопичення надмірних запасів їжі, надзвичайна повага до їжі, правильний режим харчування, переїдання та заперечення і замовчування травмуючих подій. Серед емоційних реакцій – переживання надмірного страху, тривожності, гніву та огиди, схильність до смутку та сорому, занепокоєння щодо виживання та страх щодо можливого повторення ситуації голоду. Ці дані вказують на стійкість передачі травматичного досвіду через покоління.

Зіставивши результати досліджень психологічних наслідків Голодомору з концептом моральної травми як формою передачі травматичного досвіду через покоління, було визначено, що моральна травма, яка проявляється через моральні емоції страху, огиди та сорому узгоджується з психологічними особливостями, характерними для осіб, які пережили Голодомор, та їхніх нащадків.

Аналіз наукових джерел виявив, що в сьогодні немає детальних досліджень, що виявляють закономірності в проявах та передачі травматичного досвіду, пов'язаного з Голодомором через покоління. Завданням для подальшого наукового пошуку є детальне емпіричне дослідження моральної травми в прямих нащадків свідків Голодомору, зокрема другого та третього покоління.

Література

1. Долішня, Н., Рослюк, С. (2011). Посттравматичні наслідки Голодомору. *Медицина світу*, 30 (4). URL: <http://msvitu.com/archive/2011/april/article-5.php>
2. Гордовська, Т.І. (2021). Конструкт моральної травми та його концептуальний зміст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 4.
3. Засєкіна, Л. В., Гордовська, Т. І. (2021). Голодомор як психічна та моральна травма у сімейних жіночих наративах. *Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, (Київ, 19 листопада 2020 р.)*. (с. 49–52). Київ.
4. Маслюк, А. М. (2010). Різновиди депривуючих чинників подій голодоморів в Україні першої половини ХХ століття. *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*, 38, 238–246.
5. Обушний, М., Воропаєва, Т. (2009). Політико-психологічні аспекти Голодомору 1932-1933 років. *Соціальна психологія*, 2, 39–48.
6. Рева І. (2019). По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій: Науково-популярне видання. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: К. І. С.
7. Barnes, H. A., Hurley, R. A., Taber, K. H. (2019). Moral injury and PTSD: often co-occurring yet mechanistically different. *The Journal of neuropsychiatry and clinical neurosciences*, 31(2), 98-103.
8. Baum, S. K. (2008). *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*. Cambridge University Press.
9. Bezo, B., Maggi, S. (2018). Intergenerational Perceptions of Mass Trauma's Impact on Physical Health and Well-Being. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 10 (1), 87–94. DOI: <https://doi.org/10.1037/tra0000284>
10. Bezo, B., Maggi, S. (2015). Living in «survival mode»: Intergenerational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932–1933 in Ukraine. *Social Science & Medicine*, 134, 87–94. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.04.009>
11. Braga, L. L., Mello, M. F., Fiks, J. P. (2012). Transgenerational transmission of trauma and resilience: a qualitative study with Brazilian offspring of Holocaust survivors. *BMC Psychiatry*, 12 (1), 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1186/1471-244X-12-134>
12. Brom, D., Kfir, R., Dasberg, H. (2001). A controlled double-blind study on children of Holocaust survivors. *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 38(1), 47–57.
13. Coady, A., Carney J. R., Frankfurt, S., Litz, B. T. (2020). Development of the moral injury construct. In Kelle, B. E. (Ed.) *Moral Injury: A Guidebook for Understanding and Engagement*, 21–32.
14. Conde-Caballero, D. Rivero-Jimenez, B. Mariano-Juarez L. (2021). Memories of hunger, continuities, and food choices: An ethnography of the elderly in

extremadura (Spain). *Appetite*, 164 (1), № 105267. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.appet.2021.105267>

15. Currier, J., McCormick, W., Drescher, K. (2015). How do morally injurious events occur? A qualitative analysis of perspectives of Veterans with PTSD. *Traumatology*, 21, 106–116. DOI: <https://doi.org/10.1037/trm0000027>

16. Frankfurt, S., Frazier, P. (2016). A review of research on moral injury in combat veterans. *Military Psychology*, 28(5), 318-330. DOI: <https://doi.org/10.1037/mil0000132>

17. Gorbunova, V. Klymchuk, V. (2020). The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 7(2), 33–68. DOI: <https://doi.org/10.21226/ewjus609>

18. Greene, T., Bloomfield, M. A. P., Billings, J. (2020). Psychological trauma and moral injury in religious leaders during COVID-19. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 12 (S1), 143–145. DOI: <https://doi.org/10.1037/tra0000641>

19. Griffin, B.J., Purcell, N., Burkman, K., Litz, B.T., Bryan, C.J., Schmitz, M., Maguen, S. (2019). Moral Injury: An Integrative Review. *Journal of Traumatic Stress*, 32(3), 350–362. DOI: <https://doi.org/10.1002/jts.22362>

20. Kellermann, N. (2013). Epigenetic Transmission of Holocaust Trauma: Can Nightmares Be Inherited? *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50 (1), 33–39.

21. Koh, E. (2021). The Healing of Historical Collective Trauma. *Genocide Studies and Prevention*, 15(1), 115–133. DOI: <https://doi.org/10.5038/1911-9933.15.1.1776>

22. Murray H., Ehlers A. (2021). Cognitive therapy for moral injury in post-traumatic stress disorder. *Cambridge University Press: The Cognitive Behaviour Therapist*. 14(8). DOI: <https://doi.org/10.1017/S1754470X21000040>

23. Nazarov, A, Fikretoglu, D, Liu A, Thompson, M, Zamorski, M. A. (2018). Greater prevalence of post-traumatic stress disorder and depression in deployed Canadian Armed Forces personnel at risk for moral injury. *Acta Psychiatr Scand*, 137(4), 342–354. DOI: <https://doi.org/10.1111/acps.12866>

24. O'Connor, A. (2021). Moral injury. Therapy can help military veterans and NHS frontline staff come to terms with the soul-wound of moral injury. *Therapy today*, 35–37. DOI: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.15782.04162>

25. Tangney, J. P., Stuewig, J., Mashek, D. J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 345–372.

26. Wilson, C., Ford, J. (2012). Concept of Trauma and Guidance for a Trauma-Informed Approach. *SAMHSA's Trauma and Justice Strategic Initiative*, 7–9.

27. Zasiakina, L., Leshem, B., Hordovska, T., Pat-Horenczyk, R. (2021). Forgotten Stories of Women: Intergenerational Transmission of Trauma of Holodomor and Holocaust Survivors' Offspring. *East European Journal of Psycholinguistics*, 8 (1), 137–158. DOI: <https://doi.org/10.29038/eejpl.2021.8.1.zas>

28. Zasiékina, L., Zasiékin, S. (2020). Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*, 28(1), 41–58. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-41-58>

References

1. Dolishnia, N., Rosliuk, S. (2011). Posttraumatychni naslidky Holodomoru [Post-traumatic consequences of Holodomor]. *Medytsyna svitu – Medicine of the world*, 30 (4) [in Ukrainian].
2. Hordovska, T. I. (2021) Konstrukt moralnoi travmy ta yoho kontseptualnyi zmist [The construct of moral trauma and its conceptual content]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia «Psykhologichni nauky» - Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychological Sciences Series*, 4 [in Ukrainian].
3. Zasiékina, L. V., Hordovska, T. I. (2021). Holodomor yak psykhična ta moralna travma u simeinykh zhinochykh naratyvakh [The Holodomor as mental and moral injury in family female narratives]. *Mizhdystsyplinarni pidkhody u doslidzhenni Holodomoru-henotsydu: materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, (Kyiv, 19 lystopada 2020 r.) - Interdisciplinary approaches in the study of the Holodomor-genocide: materials of the IV International scientific-practical conference, (Kyiv, November 19, 2020)*. 49–52 [in Ukrainian].
4. Masliuk, A. M. (2010). Riznovydy depryvuiuchykh chynnykiv podii holodomoriv v Ukraini pershoi polovyny XX stolittia [Varieties of depriving factors of the events of the Holodomor in Ukraine in the first half of the XX century]. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka APN Ukrainy – Scientific notes of the GS Kostyuk Institute of Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 38, 238–46 [in Ukrainian].
5. Obushnyi M., Voropaieva T. (2009) Polityko-psykhologichni aspekty Holodomoru 1932-1933 rokiv [Political and psychological aspects of the Holodomor of 1932-1933]. *Sotsialna psykholohiia – Social Psychology*, 2, 39–48 [in Ukrainian].
6. Reva, I. (2013). Po toi bik sebe: sotsialno-psykhologichni i kulturni naslidky Holodomoru ta stalinskykh represii [On the other side: the socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalin's repressions]. *Instytut suspilnykh doslidzhen. Dnipropetrovsk: A. L. Svidler – Institute of Social Research. Dnepropetrovsk: AL Svidler*. [in Ukrainian].
7. Barnes, H. A., Hurley, R. A., Taber, K. H. (2019). Moral injury and PTSD: often co-occurring yet mechanistically different. *The Journal of neuropsychiatry and clinical neurosciences*, 31(2), 98–103.
8. Baum, S. K. (2008). *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*. Cambridge University Press.
9. Bezo, B., Maggi, S. (2018). Intergenerational Perceptions of Mass Trauma's Impact on Physical Health and Well-Being. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 10 (1), 87–94. DOI: <https://doi.org/10.1037/tra0000284>
10. Bezo, B., Maggi, S. (2015). Living in «survival mode»: Intergenerational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932–1933 in Ukraine.

Social Science & Medicine, 134, 87–94. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.04.009>

11. Braga, L. L., Mello, M. F., Fiks, J. P. (2012). Transgenerational transmission of trauma and resilience: a qualitative study with Brazilian offspring of Holocaust survivors. *BMC Psychiatry*, 12 (1), 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1186/1471-244X-12-134>

12. Brom, D., Kfir, R., Dasberg, H. (2001). A controlled double-blind study on children of Holocaust survivors. *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 38(1), 47–57.

13. Coady, A., Carney J. R., Frankfurt, S., Litz, B. T. (2020). Development of the moral injury construct. In Kelle, B. E. (Ed.) *Moral Injury: A Guidebook for Understanding and Engagement*, 21–32.

14. Conde-Caballero, D. Rivero-Jimenez, B. Mariano-Juarez L. (2021). Memories of hunger, continuities, and food choices: An ethnography of the elderly in extremadura (Spain). *Appetite*. 164 (1), № 105267. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.appet.2021.105267>

15. Currier, J., McCormick, W., Drescher, K. (2015). How do morally injurious events occur? A qualitative analysis of perspectives of Veterans with PTSD. *Traumatology*, 21, 106–116. DOI: <https://doi.org/10.1037/trm0000027>

16. Frankfurt, S., Frazier, P. (2016). A review of research on moral injury in combat veterans. *Military Psychology*, 28(5), 318-330. DOI: <https://doi.org/10.1037/mil0000132>

17. Gorbunova, V. Klymchuk, V. (2020). The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 7(2), 33–68. DOI: <https://doi.org/10.21226/ewjus609>

18. Greene, T., Bloomfield, M. A. P., Billings, J. (2020). Psychological trauma and moral injury in religious leaders during COVID-19. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 12 (S1), 143–145. DOI: <https://doi.org/10.1037/tra0000641>

19. Griffin, B.J., Purcell, N., Burkman, K., Litz, B.T., Bryan, C.J., Schmitz, M., Maguen, S. (2019). Moral Injury: An Integrative Review. *Journal of Traumatic Stress*, 32(3), 350–362. DOI: <https://doi.org/10.1002/jts.22362>

20. Kellermann, N. (2013). Epigenetic Transmission of Holocaust Trauma: Can Nightmares Be Inherited? *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50 (1), 33–39.

21. Koh, E. (2021). The Healing of Historical Collective Trauma. *Genocide Studies and Prevention*, 15(1), 115–133. DOI: <https://doi.org/10.5038/1911-9933.15.1.1776>

22. Murray H., Ehlers A. (2021). Cognitive therapy for moral injury in post-traumatic stress disorder. *Cambridge University Press: The Cognitive Behaviour Therapist*. 14(8). DOI: <https://doi.org/10.1017/S1754470X21000040>

23. Nazarov, A, Fikretoglu, D, Liu A, Thompson, M, Zamorski, M. A. (2018). Greater prevalence of post-traumatic stress disorder and depression in deployed

Canadian Armed Forces personnel at risk for moral injury. *Acta Psychiatr Scand*, 137(4), 342–354. DOI: <https://doi.org/10.1111/acps.12866>

24. O'Connor, A. (2021). Moral injury. Therapy can help military veterans and NHS frontline staff come to terms with the soul-wound of moral injury. *Therapy today*, 35–37. DOI: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.15782.04162>

25. Tangney, J. P., Stuewig, J., Mashek, D. J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 345–372.

26. Wilson, C., Ford, J. (2012). Concept of Trauma and Guidance for a Trauma-Informed Approach. *SAMHSA's Trauma and Justice Strategic Initiative*, 7–9.

27. Zasiékina, L., Leshem, B., Hordovska, T., Pat-Horenczyk, R. (2021). Forgotten Stories of Women: Intergenerational Transmission of Trauma of Holodomor and Holocaust Survivors' Offspring. *East European Journal of Psycholinguistics*, 8 (1), 137–158. DOI: <https://doi.org/10.29038/eejpl.2021.8.1.zas>

28. Zasiékina, L., Zasiékin, S. (2020). Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*, 28(1), 41–58. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-41-58>

Received: 20.10.2021

Accepted: 18.11.2021

АФЕКТИВНІ ПРОЯВИ У БАТЬКІВСЬКІЙ ПОВЕДІНЦІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Грицюк Ірина

Волинський національний університет імені Лесі Українки

м. Луцьк, Україна

grytsiuk.iryana@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6988-6012>

Міліщук Світлана

Комунальний заклад вищої освіти «Луцький
педагогічний коледж»

м. Луцьк, Україна

1011svetlanamil@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9997-1776>

Мета. Розкрити теоретичні та емпіричні аспекти того, як пережиті в дитячому віці стреси, негативний травматичний досвід можуть впливати на формування особистості дитини дошкільного віку. Та як проявляються ці впливи «тут і тепер» через порушення поведінки та емоційно-вольової сфери дошкільника. Проаналізувати погляди науковців, щодо впливу негативного раннього досвіду на психічне та фізичне здоров'я в дорослому віці.

Методи: теоретичні, а саме аналіз проблеми на підставі вивчення наукової літератури та узагальнення отриманої інформації. Та емпіричні: тест-опитувальник батьківського ставлення А. Я. Варги та В. В. Століна. Методика Ю.Є. Альошиної «Установки в сімейній парі» та методика О.С. Кочаряна «Діагностика поведінки в конфліктній ситуації». Також ми використали проєктивну методику, малюнок «Моя сім'я». Для діагностики емоційної сфери дітей, ми обрали картки «Монстрики почуттів» Ю. Гох-Корона, Х. Корона. Ці методи дозволили нам проаналізувати сімейну картину та емоційні переживання дітей в цих сім'ях.

Результати. У ході теоретичного аналізу виявили, що ранній негативний досвід, а саме страждання в наслідок жорстокого ставлення будь-якого порядку провокують складну роботу імунної системи, яка є головним модератором контролю тіла. Мозок може витримувати серйозні стресові події, але якщо вони передбачувані, але непередбачувані, навіть самі легкі, стають фатальними. Коли маленька дитина стикається з емоційною травмою клітини

мозку виробляють гормон, під дією якої в гіпокампі сповільнюється ріст нових клітин, що призводить до зменшення здатності обробляти емоції і справлятися зі стресом. В результаті емпіричного дослідження, виявили негативні фактори виховання з боку одного з батьків, несприятливу емоційну атмосферу в сім'ях, що проявляється у вигляді порушення поведінки дітьми, а також високим рівнем агресії, порушенням самооцінки та самосприйняття.

Висновки. Опираючись на погляди дослідників психофізіологів, нейропсихологів, саме ранній досвід знецінення, насилля, жорстокого ставлення може вплинути на розвиток очно-лобної кори, яка є моральним центром мозку. Такі діти в майбутньому можуть стати такими ж агресорами, проявляти антисоціальну поведінку тощо.

Ключові слова: афективна поведінка, ранній негативний досвід, травма, сім'я, розвиток мозку, психічний розвиток, дошкільний вік.

Hrytsiuk Iryna, Milishchuk Svitlana Affective manifestations in parental behavior and their influence in the preschoolers development.

Purpose: to reveal the theoretical and empirical aspects of the preschooler personality formation and to disclose how stress and negative traumatic experiences in childhood can affect a child's personality. But how do these influences "here and now" manifest themselves through the violation of the behavior and emotional and volitional sphere of the preschooler. We analyzed the views of scientists on the impact of negative early experiences on mental and physical health in adulthood.

Methods: theoretical, namely the analysis of the issue based on studying the scientific literature and generalization of the received information. Empirical: a test questionnaire of parental attitude by A.Varga and V.Stolin. Methodology Yu. Alyoshyna «Attitude of a married couple» and the method of O.Kocharyan «Diagnosis of behavior in a conflict situation». We also used a projective technique, painting «My family». To examine the emotional sphere of children, we chose the cards «Monsters of the senses» by J. Gokh-Korona, H. Korona. These methods allowed us to analyze the family picture and emotional experiences of children in these families.

Results. Theoretical analysis revealed that early negative experiences, namely suffering as a result of abuse, provoke a complex work of the immune system, which is the main moderator of body control. The brain can withstand severe stressful events, but if they are predictable or unpredictable, even the mildest, they become fatal. When a young child is exposed to emotional trauma, brain cells produce a hormone that slows the growth of new cells in the hippocampus, reducing the ability to process emotions and cope with stress. As a result of empirical research, negative factors of upbringing by one parent were disclosed, as well as unfavorable emotional atmosphere in families, which manifests itself in the form of behavioral disorders in children, as well as high levels of aggression, impaired self-esteem, and self-perception.

Conclusions. Based on the views of researchers, psychophysiologicals, neuropsychologists, it is the early experience of devaluation, violence, abuse that can

affect the development of the ocular-frontal cortex, which is the moral center of the brain. Such children may become aggressors in the future and may have antisocial behavior.

Key words: affective behavior, early negative experience, trauma, family, brain development, mental development, preschool age.

Грыщюк Ирина, Милищук Светлана. Аффективные проявления в родительском поведении и их влияние на развитие ребенка дошкольного возраста.

Цель: раскрыть теоретические и эмпирические аспекты того, как переживаемые в детском возрасте стрессы, отрицательный травматический опыт могут влиять на формирование личности ребенка дошкольного возраста. Но как оказываются эти влияния «здесь и сейчас» из-за нарушения поведения и эмоционально-волевой сферы дошкольника. Проанализировать взгляды ученых о влиянии отрицательного раннего опыта на психическое и физическое здоровье во взрослом возрасте.

Методы: теоретические, а именно анализ проблемы на основе изучения научной литературы и обобщения полученной информации. И эмпирические: тест-опросник родительского отношения А. Я. Варги и В. В. Столина. Методика Ю.Е. Алешинной «Установки в семейной паре» и методика А.С. Кочаряна «Диагностика поведения в конфликтной ситуации». Также мы использовали проективную методику, рисунок «Моя семья». Для диагностики эмоциональной сферы детей мы выбрали карточки «Монстрики чувств» Ю. Гох-Корона, Х. Корона. Эти методы позволили проанализировать семейную картину и эмоциональные переживания детей в этих семьях.

Результаты: в ходе теоретического анализа обнаружили, что ранний отрицательный опыт, а именно страдания вследствие жестокого отношения любого порядка провоцируют сложную работу иммунной системы, которая является главным модератором контроля тела. Мозг может выдерживать серьезные стрессовые события, но если они предсказуемы, но непредсказуемы, даже самые легкие, становятся роковыми. Когда маленький ребенок сталкивается с эмоциональной травмой клетки мозга вырабатывают гормон, под действием которого в гиппокампе замедляется рост новых клеток, что приводит к уменьшению способности обрабатывать эмоции и справляться со стрессом. В результате эмпирического исследования, выявили негативные факторы воспитания со стороны родителя, неблагоприятную эмоциональную атмосферу в семьях, проявляющуюся в виде нарушения поведения детьми, а также высоким уровнем агрессии, нарушением самооценки и самовосприятия.

Выводы. Опираясь на взгляды исследователей психофизиологов, нейропсихологов, именно ранний опыт обесценения, насилия, жестокого отношения может повлиять на развитие очно-лобной коры, являющейся нравственным центром мозга.

Такие дети в будущем могут стать такими же агрессорами, проявлять антисоциальное поведение.

Ключевые слова: аффективное поведение, ранний отрицательный опыт, травма, семья, развитие мозга, психическое развитие, дошкольный возраст.

Вступ. Дитинство є періодом найшвидшого та найінтенсивнішого розвитку людини. Інші періоди не передбачають такої кількості своєрідних життєвих етапів, як раннє та дошкільне дитинство (Павелків, Цигипало, 2015). Для ефективного розвитку дитини важливі усі фактори: біологічні, соціальні, системоутворюючі тощо. Та все ж, після народження дитина потрапляє у середовище, яке активно впливає на її розвиток. Саме це середовище в більшій мірі визначає детермінанти майбутньої поведінки, особливості психічного та особистісного розвитку. Умовами засвоєння соціального досвіду є активна діяльність дитини та характер її спілкування з дорослими мабуть, саме тому в різні історичні періоди діти розвиваються по-різному (Наказава, 2018).

На етапі дошкільництва розвивається така риса, як самоповага. Ця риса забезпечує готовність дитини в майбутньому вийти за межі своєї сім'ї, і зустрітись з іншою реальністю та задачами. Це період завдань та випробувань для дитини. На скільки легко чи важко проходитиме цей час, залежить від найближчого оточення. Діти не обирають собі батьків. Народжуючись, вони опиняються в конкретній сім'ї, через яку і починають свій шлях входження у соціальний світ (Алексєєнко, 2002). Перші враження, радісні та невтішні, здивування та зацікавленість, образи та розчарування, джерела майбутніх стосунків з собою та іншими – все це виникає в сім'ї. В цей час проявляються індивідуальні особливості, закладаються моральні цінності, формуються основи майбутньої особистості.

Головними героями індивідуальної історії дитини є вона сама, і її близькі (ті люди, які оточують дитину від народження). Саме вони стають її провідниками, перекладачами, послами в складному та неоднозначному дорослому світі. Від них залежить обраний дитиною шлях, вони задають швидкість руху, темп розвитку індивідуальності, їхніми зусиллями визначається успішність соціалізації. Сім'я готує дитину до створення власного життя, і як наслідок, і себе, як індивідуальності, до умінь не просто пристосовуватись до обставин, але змінювати їх у потрібному напрямку, не задовільнятись досягнутим, а постійно рухатись вперед (Титаренко, 2016).

Дитина у свої п'ять років активно пізнає світ, її мозок є настільки

складним та активним, що він засвоює та перевіряє безмежну кількість понять. І критичним моментом, саме цього віку, є те, що дитина починає засвоювати абстрактні поняття. Тепер дитина починає сприймати дійсність поза границями «Я є», «Я хочу» і «Я перший». Тому сімейний клімат, стосунки між батьками, батьками та дітьми, різні бажання та очікування, звички та переваги, уміння вирішувати конфлікти, відпускати образи, проявляти емпатію тощо – починають відігравати ще більш значущу роль. І не лише в контексті становлення особистості, а й у розвитку почуття безпеки або небезпеки, які є базовими для подальшого ефективного функціонування в соціумі (Кравченко, 2009).

У психологічних дослідженнях, присвячених вивченню ролі сімейного виховання у загальному психічному й особистісному розвитку дитини, визначено значний вплив сімейного виховання на формування, передусім, особливостей емоційної сфери дітей і афективних проявів у соціальній поведінці. Емоційне ставлення батьків до дитини, особливості контролю, способи пред'явлення моральних норм у спілкуванні з дитиною, організація спільної діяльності з нею, оцінювання вчинків дитини, стиль виховання у цілому виступають чинниками, що визначають психологічні механізми такого впливу. Дослідниками проблем розвитку спілкування дітей з однолітками підкреслюється, що зрозуміти своєрідність спілкування дітей, виявити його якісні особливості й механізми розвитку можна тільки в контексті спілкування з дорослими (Грицюк, 2016).

В роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників переконливо показана залежність формування особистості дитини від стилю виховання в родині, батьківського ставлення до дитини, способів родинного спілкування.

Метою нашого дослідження стало з'ясування особливостей впливу негативних афективних проявів хоча б одного з батьків на емоційний стан дитини дошкільного віку, а також на особливості проявів поведінки в дитячому закладі та вдома.

Страх – це природня емоція. Вона має величезне значення для виживання, стимулює нас боротись за життя або терміново рятуватись, тікаючи від загрози. Але, якщо страх надмірно великий і набуває форму хронічної тривоги, то його переживання стає надзвичайно болючим та виснажливим.

Тривожність – це розтягнутий у часі страх, який зберігається, навіть, при відсутності реальної загрози: коли реальна загроза пройшла, в ситуаціях, які не є загрозливими чи небезпечними, або бути в очікуванні потенційної загрози. Коли тривога приймає хронічний характер і починає управляти життям людини, вона трансформується в тривожний розлад. Метою нашого дослідження стало дослідження впливу негативних емоційних переживань на поведінку дитини та її емоційно-вольову сферу (Кернберг, 1998).

Методи та процедура дослідження. Ми провели наше дослідження на основі клієнтських випадків та звернень у Психологічний консультативний центр на базі факультету психології Волинського національного університету імені Лесі Українки. Ми проаналізували 18 скарг батьків дітей дошкільного віку, які звернулись за консультацією, щодо порушень поведінки дітей, зокрема, прояви агресії по відношенню до одноліток та дорослих (мами, бабусі тощо). І скарги батьків на крайню замкнутість та сором'язливість. П'ятеро досліджуваних перебували в умовах розлучення, які супроводжувались «боротьбою» батьків за піклування. Проаналізувавши запити батьків, ми вирішили зробити аналіз загальної сімейної ситуації. Нами були запропоновані батькам тест-опитувальник батьківського ставлення А. Я. Варги та В. В. Століна. Була застосована також методика Ю.Є. Альшиної «Установки в сімейній парі» та методику О.С. Кочаряна «Діагностика поведінки в конфліктній ситуації». Також ми використали проєктивну методику, батьки малювали малюнок «Моя сім'я» (Ейдемиллер, Юстицкіс, 2010). Також відбувалась попередня бесіда з батьками, щодо сімейної ситуації, клімату у сім'ї та особливості спілкування між подружжям, та батьками з дітьми. Для діагностики емоційної сфери дітей, ми обрали картки «Монстрики почуттів» Ю. Гох-Корона, Х. Корона.

Обговорення результатів. У дошкільному віці, дитина знає і вміє багато. Показником сформованості особистості є її внутрішня структура. Найбільший вплив на поведінку дітей дошкільного віку мають типові для них мотиви, пов'язані з інтересом до світу дорослих, прагненням діяти як вони. Бажання бути схожим на дорослого керує дитиною і у рольовій грі.

Ми врахували це у своєму дослідженні, оскільки розуміли, що іноді, діти видають бажане за дійсне, також важливе значення в

поведінці дошкільника мають мотиви встановлення і збереження позитивних взаємин з дорослими, навіть за умови неналежної їх поведінки. Також ми розуміли, що причинами негативних поведінкових проявів можуть бути і бажання самоутвердитись, що може проявлятися у таких негативних вчинках, як вередування чи впертість.

Тому ми проводили багато бесід з дітьми, аналізували їхні спонтанні малюнки, щоб уникнути суб'єктивної оцінки. При зборі анамнезу, під час спілкування ми визначили, що в сім'ях чітко прослідковуються конфліктні ситуації, коли один з батьків проявляє негативну афективну реакцію (в наслідок вживання алкоголю, високого рівня агресивності, бажання контролювати тощо).

За допомогою проєктивної методики «Моя сім'я» ми проаналізували малюнки 18 мам дітей дошкільного віку. За малюнками ми зробили висновок, що ці жінки позитивно сприймають своїх дітей, 2 малюнки (11%) респондентів бачать своїх дітей центральними фігурами своїх сімей. У 4 досліджуваних, а це 22% опитаних взагалі не зобразили себе на своєму малюнку, що може свідчити про відчуття відчуженості. На 6 (33,1%) малюнках зображення було брудне, багато штриховки, стирань та виправлень, що може свідчити про високий рівень тривоги, невпевненості, низькій самооцінці (бо фігури мали маленькі розміри відносно паперу), страху та розгубленості. Хоча в загальному більшість зображень 67% справляли позитивне враження, проте деталі, такі як великий рот, руки, відсутність рук (як неможливість керувати ситуацією), відсутність інших важливих частин тіла, все ж давали змогу припустити, що сім'я перебуває в умовах, коли потрібна психологічна підтримка не лише дитини, а й дорослих.

За тестом-опитувальником батьківського ставлення А. Я. Варги та В. В. Століна ми отримали наступні результати: за шкалою «Прийняття – відкидання», яка відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини. Більше 88% опитаних визначили, що їм подобається їх дитина такою як вона є. Проте 20 % опитаних визначили своє неприйняття дитини, в тих умовах, і з тією поведінкою, що вона проявляє. За шкалою «Симбіоз» також більше 88% батьків, які звернулись за консультацією схильні відчувати себе єдиним цілим з дитиною, прагнуть задовольнити потреби дитини, відгородити його від труднощів і неприємностей життя. Для 11%

респондентів актуальною стала тенденція до авторитарної гіперсоціалізації, тобто в батьківському відношенні чітко проглядається авторитаризм. Мати вимагає від дитини беззастережного послуху і дисципліни.

Результати були достатньо позитивними, тобто мами, які приймали участь у дослідженні демонструють прийняття своїх дітей, високий рівень бажання допомогти своїм дітям, усіляко сприяти їхньому розвитку, інтересам, вони з довірою ставляться до своїх дітей. В той же час ми повинні врахувати, що даний тест не проходили батьки, яких власне і звинувачували в негативних афективних проявах поведінки. То ж доволі зрозумілими є високий результат тих свідчень, що є бажання захистити свою дитину, і певною мірою відгородити її від труднощів.

В результаті аналізу методики «Установки в сімейній парі» Ю.Є. Альошиної нами були отримані наступні результати. Для нас актуальними стали шкали «ставлення до людей», «альтернатива між почуттям обов'язку й задоволенням» та «ставлення до розлучення», дали змогу побачити та зробити висновки щодо певної сукупності установок батьків, їх емоційне ставлення до не лише до дитини, сприйняття дитини батьками й відповідних способів поводження з нею, які утворюють стилі сімейного виховання, а й стосунки між подружжям. Ми проводили методику лише на 13 респондентах, оскільки, 5 з 18 опитаних знаходились в процесі розлучення. За шкалою Ставлення до людей, у більшості опитаних жінок 78% позитивне ставлення до людей. За шкалою «альтернатива між почуттям обов'язку й задоволенням» більша половина респондентів 88% виражена орієнтація на обов'язок, порівняно із задоволенням. За шкалою «ставлення до розлучення» 34% респондентів лояльно ставляться до розлучення. Дані методики можуть свідчити про те, що жінки загалом оптимістично оцінюють свої відносини у родині, хочуть зберегти сім'ю.

За методикою О.С. Кочаряна «Діагностика поведінки в конфліктній ситуації», в даній статті ми хочемо зосередитись лише на шкалі «Агресії», за якою ми отримали високі результати, в 56 % опитаних виявлено високий рівень агресії, що свідчить про прояви гніву у конфліктній ситуації. Щодо шкали «Фіксація на психотравмі», яка свідчить про застрягання афекту та інтелекту на психотравмі, то високі показники були виявлені лише у 2% респондентів, середні з

тенденцією до високих – у 31%, середні з тенденцією до низьких – 28%, середні показники були виявлені у 39% опитаних.

Для діагностики емоційної сфери дітей, ми обрали картки «Монстрики почуттів» (Ю. Гох-Корона, Х. Корона). Дітям було запропоновано вправу «Невидимі зв'язки», мета цієї діагностично-корекційної вправи розвиток уміння розпізнавати різні емоційні стани та рефлексувати. Також ми прагнули проаналізувати причини поведінкових проявів, через аналіз сукупності мотивів. Через сюжетно-рольову гру, спостереження, спонтанні малюнки дітей.

Емоційна сфера дітей дійсно порушена, за спостереженням виконання вправи, деякі діти дуже замкнуті, боязливі, постійно шукають прихистку у матері. Тоді як інші, проявляють агресивність у грі, погано утримують увагу та не можуть виконувати завдання.

Висновки. Ми лише розпочали дану роботу, тому представлені нами матеріали не є повноцінним дослідженням, як саме сім'ї (стосунки між батьками) та способи виховання, впливають на розвиток дитини дошкільного віку. Та уже сьогодні, помітно, та можна зробити висновок про те, що сучасна українська сім'я часто реалізовує свій власний виховний потенціал неефективно (Федоренко, 2020). Це може бути пов'язано як з особливостями виховання батьків у їх сім'ях, так і з негативними змінами в самій сім'ї: зниженням її інтегративності, конфліктними стосунками між подружжям, порушенням емоційних зв'язків між батьками і дитиною. І усе це в комплексі, заважає засвоєнню дитиною норм поведінки, моральних позицій, призводить до порушень в особистісному розвитку.

Література

1. Алексеенко, Т.Ф. (2002). Інтегровані умови сучасного сімейного виховання і коефіцієнт їхньої корисної дії. *Педагогіка і психологія*, 1, 53-61.
2. Аметова, Є. Р. (2006). Про значення сім'ї у формуванні вільної особистості дитини. *Педагогіка і психологія*, 2, 36-43.
3. Грицюк, І.М. (2016). Біохімічна специфіка центральних механізмів емоцій та їх вплив на здоров'я особистості. *Проблеми сучасної психології*, 31, 48-57.
4. Грицюк, І. М. (2016). Психосоматичні прояви психологічних порушень у дітей, що пережили психотравмуючу ситуацію. *Наука і освіта*, 2-3, 121-124.
5. Кернберг, О.Ф. (1998). *Агресія при растройствах личности и перверсиях*. М. : Независимая фирма «Класс».

6. Кравченко, Т.В. (2009). Сім'я та її вплив на соціалізацію дитини. *Педагогіка і психологія*, 3, 32-42.
7. Мак-Вільямс, Н. (2015). *Психоаналитическая диагностика: понимание структуры личности в клиническом процессе*. М: Независимая фирма «Класс».
8. Маккей, М., Скин, М., Фаннинг, П. (2018). *Когнитивно-поведенческая терапия для преодоления тревожности, страха, беспокойства и паники*. СПб. : ИГ «Весь».
9. Наказава, Дж. Джексон (2018). *Осколки детских травм. Почему мы боеем и как это остановить*. М. : Издательство «Э».
10. Павелків, Р., Цигипало, О. (2015). *Дитяча психологія*. «Академвидав».
11. Пенькова, О. (2006). Роль сімейних ціннісних орієнтацій у становленні громадянина. *Психолог*, 37, 22 - 24.
12. Федоренко, Р.П., Мушкевич М.І. (2020). *Психологія молодої сім'ї: монографія. Вид.2-ге, доповн.та змін*. Луцьк : Вежа-Друк.
13. Рубченко, А. К. (2015). Подходы к проблеме детско-родительских отношений в отечественной психологии. *Психолог в детском саду*, 4, 98 - 114.
14. Титаренко Т. (2016). *Такие разные дети*. Харьков: Клуб семейного досуга.
15. Эйдемиллер, Э., Юстицкис, В. (2010). *Психология и психотерапия семьи*. СПб. : Питер.

References

1. Alekseienco, T.F. (2002). Intehrovani umovy suchasnoho simeinoho vykhovannia i koefitsient yikhnoi korysnoi dii [Integrated conditions of modern family upbringing and their efficiency]. *Pedahohika i psykhohohiia - Pedagogy and psychology*, 1, 53-61 [in Ukrainian].
2. Ametova, Ye. R. (2006). Pro znachennia simi u formuvanni vilnoi osobystosti dytyny [On the importance of the family in the formation of a free personality of the child]. *Pedahohika i psykhohohiia - Pedagogy and psychology*, 2, 36-43 [in Ukrainian].
3. Hrytsiuk, I.M. (2016). Biokhimichna spetsyfika tsentralnykh mekhanizmiv emotsii ta yikh vplyv na zdorovia osobystosti [Biochemical specifics of the central mechanisms of emotions and their impact on individual health]. *Problemy suchasnoi psykhohohii - Problems of modern psychology*, 31, 48-57 [in Ukrainian].
4. Hrytsiuk, I. M. (2016). Psykhosomatychni proiavy psykhohohichnykh porushen u ditei, shcho perezhyly psykhotravmuiuchu sytuatsiiu [Psychosomatic manifestations of psychological disorders in children who have experienced a traumatic situation]. *Nauka i osvita - Science and education*, 2-3, 121-124 [in Ukrainian].
5. Kernberh, O.F. (1998). *Ahressyia pry rastroistvakh lychnosti y perversyiakh* [Aggression in personality disorders and perversion]. М. : Nezavysymaia fyрма «Klass» [in Russian].
6. Kravchenko, T.V. (2009). Simia ta yii vplyv na sotsializatsiiu dytyny [The family and its impact on the child's socialization]. *Pedahohika i psykhohohiia -*

Pedagogy and psychology, 3, 32-42 [in Ukrainian].

7. Mak-Vilyams, N. (2015). *Psihoanaliticheskaya diagnostika: ponimanie strukturyi lichnostyi v klinicheskom protsesse* [Psychoanalytic diagnostics: understanding the structure of personality in the clinical process]. M: Nezavisimaya firma «Klass» [in Russian].

8. Makkey, M., Skin, M., Fanning, P. (2018). *Kognitivno-povedenchiskaya terapiya dlya preodaleniya trevozhnosti, straha, bespokoystva i paniki* [Cognitive Behavioral Therapy for Overcoming Anxiety, Fear, Anxiety and Panic]. SPb.: IG «Ves» [in Russian].

9. Nakazava, Dzh. Dzhekson (2018). *Oskolki detskih travm. Pochemu myi boleem i kak eto ostanovit* [Shards of childhood trauma. Why are we sick and how to stop it]. M.: Izdatelstvo «E» [in Russian].

10. Pavelkiv, R., Tsyhypalo, O. (2015). *Dytiacha psykholohiia* [Child psychology]. «Akademvydav» [in Ukrainian].

11. Penkova, O. (2006). Rol simeinykh tsinnisnykh orientatsii u stanovlenni hromadianyna [The role of family values in the formation of a citizen]. *Psykholoh - Psychologist*, 37, 22 - 24 [in Ukrainian].

12. Fedorenko, R.P., Mushkevych M.I. (2020). *Psykholohiia molodoi simi* [Psychology of a young family]. Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].

13. Rubchenko, A. K. (2005). Podhodyi k probleme detsko-roditelskih otnosheniy v otechestvennoy psihologii [Approaches to the problem of parent-child relations in Russian psychology]. *Psiholog v detskom sadu - Psychologist in kindergarten*, 4, 98 - 114 [in Russian].

14. Titarenko, T. (2016). *Takie raznyie deti* [Such different children]. Harkov: Klub semeynogo dosuga [in Russian].

15. Eydemiller, E., Yustitskis, V. (2010). *Psihologiya i psihoterapiya semi* [Family psychology and psychotherapy]. SPb.: Piter [in Russian].

Received: 23.10.2021

Accepted: 06.11.2021

ОНЛАЙН КОГНІТИВНО-ПОВЕДІНКОВА ТЕРАПІЯ ЕМОЦІЙНОГО ДИСТРЕСУ СТУДЕНТІВ У ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-19

Засєкіна Лариса

Волинський національний університет імені Лесі Українки

м. Луцьк, Україна

zasyekina.larisa@vnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8456-0774>

Мета. COVID-19 пандемія на сучасному етапі трансформується у другу хвилю пандемії, пов'язану з пандемією розладів психічного здоров'я. Незважаючи на той факт, що студенти упродовж тривалого часу не вважалися вразливою категорією населення у період пандемії, результати останніх досліджень доводять, що вони переживають актуальний стрес, тривожність, самотність та депресію в умовах вимушеної соціальної ізоляції. Мета дослідження полягає в емпіричному вивченні емоційного дистресу студентів під час пандемії COVID-19, та науковому обґрунтуванні авторського онлайн ресурсу, базованому на когнітивно-поведінковій терапії (КПТ).

Методи. У дослідженні використовувалися методи теоретичного та емпіричного дослідження, зокрема психодіагностичний інструментарій, представлений шкалою психологічного благополуччя К. Ріфф, шкалою депресії А. Бека, шкалою резилієнтності С. Хамса та ін., шкалою тривоги А. Бека. Для тематичного аналізу творів студентів використовувалася комп'ютерна програма Linguistic Inquiry and Word Count (LIWC).

Результати дослідження психологічного благополуччя свідчать про те, що найнижчий рівень вираження мають субшкали позитивного ставлення до інших, самоприйняття, цілі в житті та управління оточенням. Тому при розробці онлайн ресурсу саме ці аспекти психологічного благополуччя були враховані. Результати лінійного регресійного аналізу свідчать про те, що тривожність, депресія та резилієнтність сукупно є значущим предиктором психологічного благополуччя. Водночас лише депресія є незалежним значущим предиктором психологічного благополуччя студентів. Враховуючи тривожність та самотність як основні проблеми, про які зазначали студенти у своїх творах, а також соціальну тривожність, яка зростає в умовах неможливості вдосконалювати комунікативні вміння під час пандемії, ресурс був спрямований на зменшення цих негативних емоційні станів. Відповідно до трьох блоків онлайн ресурс отримав назву 3 (ТРИвожність) D (Депресія) САМ (САМотність). Аналіз виділених категорій когнітивних процесів, афектів, часу

у творах студентів та методологічні засади КПТ дали змогу вибудувати зміст та структуру онлайн ресурсу для студентів.

Висновки. Онлайн КПТ є важливим інноваційним форматом надання психологічної самопомоги студентам в умовах соціальної ізоляції.

Ключові слова: онлайн когнітивно-поведінкова терапія, тривожність, депресія, соціальна тривожність, резилієнтність, 3D SAM.

Zasiekina Larysa. Online cognitive-behavioral therapy of students' emotional distress during the COVID-19 pandemic.

Purpose. The COVID-19 pandemic is currently being transformed into the second wave, associated with mental health. Notwithstanding the fact that students have not been considered a vulnerable group for a long time during the pandemic, recent research shows that they experience acute stress, anxiety, loneliness and depression under the circumstances of forced social isolation. The study aims to examine emotional distress in students during the pandemic COVID-19, and to develop online cognitive-behavioral therapy (CBT) for students.

Methods. The study applies Ryff Scale for Psychological Well-Being, Beck Depression Inventory, Protective Factors for Resilience Scale (PFRS), Beck Anxiety Inventory. The computer program Linguistic Inquiry and Word Count (LIWC) was used for thematic analysis.

The results of assessing psychological well-being indicate that subscales of environmental mastery, the establishment of quality ties to other, self-acceptance, and the pursuit of meaningful goals and a sense of purpose in life are represented at the lowest levels. Therefore, developing an online CBT for students was focused on these aspects of students' psychological well-being. The results of linear regression analysis indicate that anxiety, depression and resilience taken together is a significant predictor of psychological well-being. However, only depression is an independent significant predictor of students' psychological well-being. Considering anxiety and loneliness as the key themes mentioned in the students' essays, as well as social anxiety, aligned with the deficit of communicative situations during pandemic, online CBT aims to reduce depression and loneliness, anxiety and social anxiety. Therefore, the online CBT is called 3 -D SAM. The content and structure of online CBT for students are aligned with key categories of cognitive processes, affects, time, represented in the students' essays, and the methodological foundations of CBT.

Conclusions. The online CBT is an important innovative psychological self-support for students during COVID-19 pandemic.

Key words: online cognitive-behavioral therapy, anxiety, depression, social anxiety, resilience, 3D SAM.

Лариса Засекина. Онлайн когнитивно-поведенческая терапия эмоционального дистресса студентов в период пандемии COVID-19.

Цель. COVID-19 пандемия на современном этапе трансформируется во вторую волну пандемии, связанную с пандемией расстройств психического здоровья. Несмотря на тот факт, что студенты долгое время не считались

уязвимой категорией населения в период пандемии, результаты последних исследований доказывают, что они переживают актуальный стресс, тревожность, одиночество и депрессию в условиях вынужденной социальной изоляции. Цель исследования состоит в эмпирическом изучении эмоционального дистресса студентов во время пандемии COVID-19 и научном обосновании авторского онлайн ресурса, основанного на когнитивно-поведенческой терапии (КПТ).

Методы. В исследовании использовались методы теоретического и эмпирического анализа, в частности психодиагностический инструментарий, представленный шкалой психологического благополучия К. Рифф, шкалой депрессии А. Бека, шкалой резилентности С. Хамса и др., шкалой тревожности А. Бека. Для тематического анализа использовалась компьютерная программа Linguistic Inquiry and Word Count (LIWC).

Результаты исследования психологического благополучия свидетельствуют о том, что самый низкий уровень имеют субшкалы положительного отношения к другим, самопринятие, цели в жизни и управление окружением. Поэтому при разработке онлайн ресурса именно эти аспекты психологического благополучия были учтены. Результаты линейного регрессионного анализа свидетельствуют о том, что тревожность, депрессия и резилентность является совокупно значимым предиктором психологического благополучия. В то же время только депрессия является независимым значимым предиктором психологического благополучия студентов. Учитывая тревожность и одиночество как основные проблемы, которые отмечали студенты в своих сочинениях, а также социальную тревожность, растущую в условиях невозможности развивать коммуникативные умения, а терапия была направлена на работу с этими негативными эмоциональными состояниями. Соответственно, онлайн ресурс получил название 3 (Тревожность) D (Депрессия) САМ (Одиночество). Анализ выделенных категорий когнитивных процессов, аффектов, времени в произведениях студентов, и методологические основы КПТ определили содержание онлайн ресурса для студентов и его структуру.

Выводы. Онлайн форма КПТ является важным инновационным форматом психологической самопомощи студентам в условиях социальной изоляции.

Ключевые слова: онлайн когнитивно-поведенческая терапия, тревожность, депрессия, социальная тревожность, резилентность, 3D САМ.

Вступ. Безпрецедентне поширення SARS-CoV-2 кардинально змінило життя людей, негативно позначаючись на їхньому фізичному й психічному здоров'ї. Серед основних драматичних наслідків пандемії COVID-19 є зростання емоційного дистресу, зокрема рівня тривожності, депресії, актуального стресу та посттравматичного стресового розладу (ПТСР) (Passavanti et al., 2021). Результати останніх досліджень свідчать про те, що COVID-19 пандемія на

сучасному етапі трансформується у другу хвилю пандемії, пов'язану з пандемією розладів психічного здоров'я (Kopelovich & Turkington, 2021). Це зумовлює необхідність розробки інноваційних форм надання психологічної допомоги, враховуючи зростання кількості осіб, які її потребують, та соціальні обмеження, які досі переважають у більшості країн. Серед таких інноваційних форм є дистанційна форма психологічної допомоги, яка по-різному означається в науковій літературі: віддалена, онлайн, віртуальна, дигіталізована.

Ситуація пандемії COVID-19 зумовила переживання емоційного дистресу різними верствами населення, особливе місце серед яких посідають студенти. Незважаючи на той факт, що студенти упродовж тривалого часу не вважалися вразливою категорією населення у період пандемії, результати останніх досліджень доводять, що вони переживають актуальний стрес, тривожність, самотність та депресію в умовах вимушеної соціальної ізоляції (Засєкіна, 2021). Зокрема емоційний дистрес студентів пов'язують із переживаннями за здоров'я своїх батьків та старших родичів, віддалені умови навчання та можливість успішного складання сесії, доцільність вакцинування, втрату звичних соціальних зв'язків, погіршення матеріального становища через неможливість підробітків на тимчасовій роботі. Ситуація в Україні погіршується тим, що низька вакцинованість населення призвела до високої смертності (на 11.11.2021 за даними Університету Джонса Гопкінса Україна посідає третє місце у світі за кількістю смертей, кількість нових випадків упродовж 28-денного періоду становить 573.251, кількість смертей 15.096). Ця негативна динаміка призвела до того, що в Україні посилились соціальні обмеження та соціальна дистанція між людьми.

Як зазначає Л. Фоулкес та С. Блейкмор (2021), віковий період 10-24 років є найбільш сенситивним до соціальної взаємодії, необхідної для здорового мозку та когнітивного розвитку. Саме у цей віковий період завдяки тісним соціальним зв'язкам формується безпечна прив'язаність із релевантним колом однолітків, а також закріплюється почуття приналежності до ширшої групи осіб із спільними інтересами. Враховуючи той факт, що соціальна взаємодія під час пандемії є обмеженою або несхвальною через переважання правил соціальної дистанції та ізоляції, ключові завдання цього вікового періоду залишаються невирішеними. Така ситуація зрештою негативно впливає на стан психічного здоров'я юнаків.

За результатами наших попередніх крос-національних досліджень, українські студенти подібно до студентів інших країн переживають емоційний дистрес, пов'язаний із відсутністю чітких даних про природу вірусу та можливості його лікування, невизначеністю щодо подальшого розвитку подій, здоров'я своїх близьких, труднощами у навчанні (Schiff, Zasiakina, Pat-Horenczyk, & Benbenishty, 2021). Цікавим результатом крос-національного дослідження є встановлений нижчий рівень довіри щодо вакцинації українських студентів порівняно зі студентами Ізраїлю.

Зважаючи на негативні наслідки соціальної ізоляції та її негативний вплив на психічне здоров'я студентів, особливої значущості набуває онлайн психологічна допомога, яка могла б знижувати емоційний дистрес і застосовуватись у дистанційному режимі. Останні дослідження з проблеми дистанційної психологічної допомоги Н. Алаві та ін. (2020) свідчать про те, що когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) як науково-обґрунтований метод надання психологічної допомоги при переважній більшості проявів емоційного дистресу є найбільш ефективною для дистанційного формату. Зокрема вчені пропонують протокол надання онлайн допомоги упродовж 9 тижнів, який включає самоєдукацію щодо основних проблем, пов'язаних із психічним здоров'ям внаслідок COVID-19, розвиток поведінкових вмінь та домашні завдання. Водночас ефективність цього протоколу знаходиться ще на стадії рандимізованого контрольованого дослідження. С. Капелович та Д. Туркінгтон (2021) в результаті своїх досліджень розробили онлайн форму КПТ для осіб із психотичними розладами, яка містить меншу кількість сесій ніж класична форма терапії. Дистанційна КПТ використовує техніки для зменшення депресії, тривожності, безсоння, які часто поглиблюють психотичні симптоми, а також техніки для самоконтролю, тестування реальності та планування діяльності. Водночас автори наголошують на необхідності подальшого дослідження ефективності цієї програми для осіб із психотичними розладами.

Таким чином, важливість розробки онлайн форми надання психологічної допомоги студентам в умовах вимушеної соціальної ізоляції, з одного боку, та відсутність науково-обґрунтованих даних щодо ефективності такого ролу програм, зумовили актуальність дослідження.

Мета дослідження полягає в емпіричному вивченні проявів емоційного дистресу студентів під пандемії COVID-19, та науковому обґрунтуванні авторського онлайн ресурсу, базованому на КПТ, який отримав назву 3Д САМ.

Методи та процедура дослідження. У дослідженні використовувалися методи теоретичного та емпіричного вивчення, зокрема психодіагностичний інструментарій представлений шкалою психологічного благополуччя К. Ріфф, шкалою депресії Бека, шкалою резилієнтності (PFRS) С. Хамса та ін., шкалою тривоги А. Бека. Для тематичного аналізу творів студентів на тему «Мій досвід переживання карантинних обмежень у період пандемії» використовувалася комп'ютерна програма Linguistic Inquiry and Word Count (LIWC).

Враховуючи результати дослідження А. Оту та ін. (2020) стосовно того, що психічне здоров'я під час пандемії найкраще операціоналізується через поняття психосоціального благополуччя, а також результати дослідження М. Верстіг та Р. Каппе (2021) про те, що резилієнтність у сукупності з програмою психологічної підтримки в університеті є важливим чинником зменшення депресії та академічного стресу студентів, до діагностичного інструментарію було включено методики для вивчення резилієнтності та психологічного благополуччя. Депресія та тривожність розглядається нами як основні прояви емоційного дистресу студентів.

Вибірка дослідження містить 200 осіб студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки (ВНУ імені Лесі Українки), з них – 184 осіб жіночої статі, та 16 – особи чоловічої статі, віком від 18 до 40 років. Дослідження погоджено Етичним комітетом ВНУ імені Лесі Українки (№ 4 від 1. 04. 2020). Під час опитування студенти перебували на дистанційному навчанні, відтак, дослідження здійснювалося на основі Google форми. Студентам пропонували взяти участь у дослідженні студентські декани, які є представниками студентського самоврядування на факультетах в університеті. Початково 224 студенти заповнили опитувальники, водночас 24 форми виявилися недійсними з різних причин.

Описова статистика вибірки представлена у таблиці 1.

Таблиця 1

Описова статистика вибірки

Демографічні характеристики досліджуваних (n=200)	
Характеристики	Кількість (%)
Чоловіки	16 (8%)
Жінки	184 (92%)
Одружений	20 (8%)
Неодружений	184 (92%)
Працюючий	112 (56%)
Непрацюючий	88 (44%)
Факультет психології та соціології	172 (86%)
Факультет історії, політології та національної безпеки	12 (6%)
Факультет педагогічної освіти і соціальної роботи	16 (8%)
Вік	Середнє значення (SD)
	22,06 Min=18,00 Max=41,00

Обговорення результатів. Результати кореляційного аналізу з допомогою коефіцієнта r Пірсона (див. табл. 2) свідчать про те, що існує позитивний, хоча й слабкий кореляційний зв'язок між змінними психологічного благополуччя та резиліентності, та негативні кореляційні зв'язки між змінними психологічного благополуччя та депресії, резиліентності та тривожності, резиліентності та депресії. Такі дані узгоджуються із сучасними дослідженнями, у яких зазначається, що резиліентність має негативні кореляційні зв'язки з різними проявами емоційного дистресу, передусім, тривожністю й депресією (Versteeg & Karpe, 2021).

Таблиця 2

Результати кореляційного аналізу змінних психологічного благополуччя, депресії, тривожності та резиліентності (n=200)

	Психологічне благополуччя	Депресія	Тривожність	Резиліентність
Психологічне благополуччя	1,000	-0,380*	0,005	0,277*
Депресія	-0,380*	1,000	0,280*	-0,533**
Тривожність	0,005	0,280*	1,000	-0,299*
Резиліентність	0,277*	-0,533*	-0,299*	1,000

Примітка * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Результати проведеного дослідження свідчать про те, що 46% студентів не мають ознак депресії, легка форма депресії діагностована у 18% студентів, середній рівень визначено у 28% респондентів, високий рівень виявлено у 8% студентів. Таким чином, більше третини студентів потребувало психологічної допомоги у період вимушеної соціальної ізоляції під час карантину. Подібна ситуація спостерігається з проявами тривожності. Так, 43% студентів не виявили ознак тривожності, 15% студентів мали легку форму тривожності, 39% досліджуваних виявили середній рівень тривожності. Високий рівень тривожності діагностовано у 3% респондентів. Відтак, майже половина студентів потребувала психологічної допомоги для зниження рівня тривожності під час карантинних обмежень та дистанційного навчання. Для визначення предикторів психологічного благополуччя студентів було здійснено лінійний регресійний аналіз, де залежною змінною є психологічне благополуччя, а предиктори відновлюваність, тривожність та депресія (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Результати регресійного аналізу із залежною змінною
«психологічне благополуччя» (n=200)**

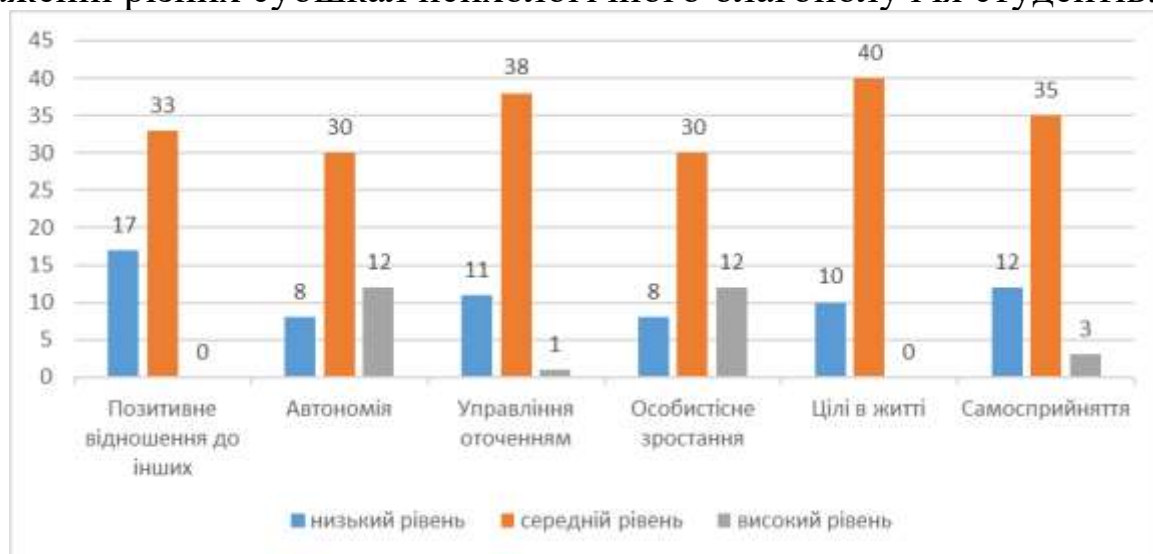
Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знач.
	B	Стд. похибка	Бета		
(Константа)	3,670	1,917		1,915	0,062
Депресія	-0,093	0,043	-0,348	-2,170	0,035
Тривожність	0,032	0,032	0,142	0,997	0,324
Резилієнтність	0,012	0,015	0,134	0,827	0,413

Припущення щодо лінійного зв'язку між даними, однорідності, автокореляції залишків першого порядку (Durbin Watson $d=1,830$), пропорція варіації змінних (середній показник толерантності $=0,758 > 0,1$, і $VIF=1,321$, отже $1 < VIF < 10$), які є необхідними для здійснення регресійного аналізу, були підтверджені.

Результати лінійного регресійного аналізу свідчать про те, що тривожність, депресія та резилієнтність сукупно є значущим предиктором психологічного благополуччя ($B=0,412$, 95 % CI [12,32; 77,51], $\beta= 0,116$, $t=3.139$, $p=0,034$). Ці результати узгоджуються із попередніми даними про те, що існує негативний кореляційний зв'язок між депресією та психологічним благополуччям. Водночас лише депресія є незалежним значущим предиктором психологічного благополуччя студентів. Це дає змогу дійти висновків про те, акцент на зменшенні тривожності та прояві депресії, з одного боку, та підвищенні резилієнтності, з іншого – має постати у фокусі уваги при розробці онлайн КПТ ресурсу для психологічної допомоги студентам.

Розробка авторського онлайн КПТ студентів також ґрунтувалася на тематичному аналізі творів студентів на тему «Мій досвід переживання карантинних обмежень у період пандемії», а також вираженні різних субшкал психологічного благополуччя студентів.

Рис 1. Результати за субшкалами методики «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф

Як видно з рисунку 1, найнижчий рівень вираження мають субшкали позитивного ставлення до інших, самоприйняття, цілі в житті та управління оточенням. Тому при розробці онлайн ресурсу саме ці аспекти психологічного благополуччя були найбільш враховані та слугували мішенню для КПТ втручання.

Результати тематичного аналізу засвідчили основні теми, які зазначали студенти у своїх творах. Для тематичного аналізу використовувалася комп'ютерна програма Linguistic Inquiry and Word Count (LIWC) (Pennebaker, Boyd, Jordan, & Blackburn, 2015).

Кожен текстовий файл твору студента аналізувався за 73 семантичними категоріями, зокрема афекти, когнітивні процеси, біологічні процеси, мотиви, робота, дім, відпочинок і т.ін.

Упродовж аналізу розгорнутих відповідей було виявлено 10 найбільш значимих психологічних категорій, які зображені у таблиці 4.

Таблиця 4

Психологічно значущі категорії в творах студентів

№	Категорії	Вираження у %
1.	Афекти	1,47
2.	Соціальні зв'язки	1,71
3.	Когнітивні процеси	7,61
4.	Причини	1,89
5.	Сприймання	1,06
6.	Фокус на минулому	1,71
7.	Фокус на теперішньому	1,12
8.	Фокус на минулому	0,06
9.	Простір	7,55
10.	Час	4,95

Найширшою категорією є категорія *когнітивні процеси* (думати, розуміти, усвідомлювати тощо), які свідчать про спробу студентів раціонально пояснити проблему та спрогнозувати майбутній хід подій. Ця категорія узгоджується з іншою категорією, представленою у творах, *причинами пандемії*.

(1) Епідемія коронавірусу та карантин дозволи переоцінити власне життя та основні погляди, установки. Я зрозуміла, що не треба чекати чогось, не відкладати щось на потім, бо наше життя не передбачуване. Ми маємо жити кожним моментом, тут і зараз, бо людина не в змозі передбачити, що буде завтра. Мабуть, глобально це й є причиною вірусу, людська байдужість, метушня, нечутливість до теперішнього моменту. Я сприймала карантин позитивно, не заціклюватися навчанням, успішність. Головне бути щасливим та адекватного ставитися до оточуючих подій.

(2) *Під час карантину настало таке переосмислення всього, якось по-новому все почало сприйматись, почала цінувати більше те життя, яке було до пандемії.*

Примітно, що у текстах із переважанням когнітивних процесів та вираженою спробою усвідомити період пандемії не залишається місце для вираження негативних емоцій. Водночас ці емоції є яскраво вираженими у творах, де таке когнітивне осмислення відсутнє.

(3) *Це просто жах. Спершу був страх. Потім прийняття ситуації. Проте неможливість переключити свою діяльність - вбиває. Ця незрозуміла ситуація вводить в стан повної апатії. А саме головне скрізь переслідує самотність.*

(4) *Карантин дуже сильно утруднив життя. Тотальний карантин змінив усіх та усе навкруги. Економіка падає, психологічне здоров'я страждає, самотність та соціальна ізоляція зростає. Часто буває, що відчувається, як тиша і стіни кімнати тиснуть на мене. Наше життя та суспільство не повернеться у колишній стан. Тепер все буде по-іншому. Люди вже не зможуть повернутися до звичного ритму спілкування.*

(5) *Я боюсь, що втрачу назавжди навички спілкування. Я і так дуже переживала перед різними виступами і розмовами з незнайомими людьми, а тепер втратила свої комунікативні можливості, мабуть, назавжди. Мені вже важко спілкуватися з людьми, коли я їх бачу біля себе, я впадаю в ступор.*

У творах із переважанням категорії *афектів* практично відсутні дієслова, що означають когнітивні процеси студентів в осмисленні нового досвіду, пов'язаного із COVID-19. Таким чином, можна припустити, що психоедукаційні заняття із поясненням природи вірусу, його впливу на психічне здоров'я та опанування техніками зменшення емоційного дистресу й розвитку резилієнтності як способу подолання ситуації невизначеності може значно покращити психологічне благополуччя студентів у період пандемії в умовах вимушеної ізоляції.

Висновки і перспективи. Результати емпіричного дослідження слугували важливою базою для розробки авторської онлайн КІТ студентів, спрямованої на подолання емоційного дистресу. Враховуючи тривожність та самотність як основні проблеми, про які зазначали студенти, соціальну тривожність, яка зростає в умовах відсутності вдосконалення власних комунікативних вмінь, ресурс був

спрямований на ці зменшення негативних проявів емоційні стани. Відповідно до цього, онлайн ресурс отримав назву 3 (ТРИвожність) D (Депресія) САМ (САМотність). 3D САМ розміщений на платформі Moodle і є доступним студентам університету. Методологічною основою онлайн допомоги студентам слугувала КПТ, оскільки вона має науково-доказову базу у лікуванні тривожних і депресивних розладів. КПТ загалом і когнітивна терапія у класичній версії, запропонованій А. Беком, слугує науково-доведеним методом психотерапевтичного втручання при низці фізичних захворювань і психічних розладів (Knapp & Beck, 2008).

До основних методологічних положень КПТ, які були використані, належать принципи емпіричності (використання когнітивних і поведінкових технік, ефективність яких є науково-обґрунтованою), інтерактивності (взаємозв'язок думок, емоцій, тіла та поведінки), когнітивності (робота з автоматичними думками, дисфункційними припущеннями та глибинними переконаннями), активності (самодопомога як спосіб покращення свого психологічного благополуччя). Онлайн КПТ складається з трьох блоків: робота з тривожністю (8 тижнів), соціальною тривожністю (8 тижнів), депресією та самотністю (8 тижнів). Студенти можуть пройти усі блоки, або обрати той, який є важливим для них. Кожне заняття триває 45-50 хвилин і включає психоедукацію, демонстрацію й опрацювання когнітивної чи поведінкової техніки та одну вправу з 8-тижневої майндфулнес терапії, запропонованої М. Вільямсом та Д. Пенменом (Williams & Penman, 2011). На даному етапі онлайн КПТ знаходиться на стадії рандимізованого контрольованого дослідження його ефективності.

Подяка. Онлайн КПТ студентів була розроблена в рамках партнерського проекту «Зміцнення психічного здоров'я студентів та учнів в умовах вимушеної соціальної ізоляції під час пандемії» (2020-2021), грантодавцем якого є Британська рада. Збір емпіричних даних було здійснено з допомогою Мар'яни Лис, магістра психології, освітньо-професійної програми «Практична психологія (психологічне консультування та психотерапія)». Онлайн КПТ розроблена в рамках партнерського проекту «Зміцнення психічного здоров'я студентів та учнів в умовах вимушеної соціальної ізоляції під час пандемії», в якому взяли участь ВНУ імені Лесі Українки (Лариса Засекіна, Тетяна Гордовська), Запорізький національний університет (Наталія

Мосол), Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Наталія Гончарук), Державний університет «Житомирська політехніка» (Наталія Харитоновна, Ірина Леган).

Література

1. Засєкіна, Л. (2021). Академічна доброчесність, якість освіти та якість життя студентів в умовах дистанційного навчання під час covid-19. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія», (12), 41-45.
2. Alavi, N., Yang, M., Stephenson, C., Nikjoo, N., Malakouti, N., Layzell, G., ... & Soares, C. N. (2020). Using the online psychotherapy tool to address mental health problems in the context of the COVID-19 pandemic: protocol for an electronically delivered cognitive behavioral therapy program. *JMIR Research Protocols*, 9(12), e24913.
3. Foulkes, L., & Blakemore, S. J. (2021). Individual differences in adolescent mental health during COVID-19: The importance of peer relationship quality. *Neuron*, 109(20), 3203-3205.
4. Knapp, P., & Beck, A. T. (2008). Cognitive therapy: foundations, conceptual models, applications and research. *Brazilian Journal of Psychiatry*, 30, s54-s64.
5. Kopelovich, S. L., & Turkington, D. (2021). Remote CBT for psychosis during the COVID-19 pandemic: challenges and opportunities. *Community Mental Health Journal*, 57(1), 30-34.
6. Otu, A., Charles, C. H., & Yaya, S. (2020). Mental health and psychosocial well-being during the COVID-19 pandemic: The invisible elephant in the room. *International Journal of Mental Health Systems*, 14, 1-5.
7. Passavanti, M., Argentieri, A., Barbieri, D. M., Lou, B., Wijayarathna, K., Mirhosseini, A. S. F., ... & Ho, C. H. (2021). The psychological impact of COVID-19 and restrictive measures in the world. *Journal of Affective Disorders*, 283, 36-51.
8. Pennebaker, J. W., Boyd, R. L., Jordan, K., & Blackburn, K. (2015). The development and psychometric properties of LIWC2015.
9. Schiff, M., Zasiękina, L., Pat-Horenczyk, R., & Benbenishty, R. (2021). COVID-related functional difficulties and concerns among university students during COVID-19 pandemic: A binational perspective. *Journal of Community Health*, 46(4), 667-675.
10. Versteeg, M., & Kappe, R. (2021). Resilience and Higher Education Support as Protective Factors for Student Academic Stress and Depression During Covid-19 in the Netherlands. *Frontiers in Public Health*, 1555.
11. Williams, M., & Penman, D. (2011). *Mindfulness: a practical guide to finding peace in a frantic world*. Hachette UK.

References

1. Zasiękina, L. (2021). Akademichma dobrochesnist, yakist osvity, yakist zhytya studentiv v umovah dystantsyinogo navchannya [Academic integrity, quality

of education, and quality of life of students under the circumstances of distant learning]. *Naukovi zapysky natsionalnogo universytetu Ostrozska academia- Research Notes of National University of Ostroh academy. Psychology, (12), 41-45* [in Ukrainian].

2. Alavi, N., Yang, M., Stephenson, C., Nikjoo, N., Malakouti, N., Layzell, G., ... & Soares, C. N. (2020). Using the online psychotherapy tool to address mental health problems in the context of the COVID-19 pandemic: protocol for an electronically delivered cognitive behavioral therapy program. *JMIR Research Protocols, 9(12), e24913*.

3. Foulkes, L., & Blakemore, S. J. (2021). Individual differences in adolescent mental health during COVID-19: The importance of peer relationship quality. *Neuron, 109(20), 3203-3205*.

4. Knapp, P., & Beck, A. T. (2008). Cognitive therapy: foundations, conceptual models, applications and research. *Brazilian Journal of Psychiatry, 30, s54-s64*.

5. Kopelovich, S. L., & Turkington, D. (2021). Remote CBT for psychosis during the COVID-19 pandemic: challenges and opportunities. *Community Mental Health Journal, 57(1), 30-34*.

6. Otu, A., Charles, C. H., & Yaya, S. (2020). Mental health and psychosocial well-being during the COVID-19 pandemic: The invisible elephant in the room. *International Journal of Mental Health Systems, 14, 1-5*.

7. Passavanti, M., Argentieri, A., Barbieri, D. M., Lou, B., Wijayarathna, K., Mirhosseini, A. S. F., ... & Ho, C. H. (2021). The psychological impact of COVID-19 and restrictive measures in the world. *Journal of Affective Disorders, 283, 36-51*.

8. Pennebaker, J. W., Boyd, R. L., Jordan, K., & Blackburn, K. (2015). *The development and psychometric properties of LIWC2015*.

9. Schiff, M., Zasiakina, L., Pat-Horenczyk, R., & Benbenishty, R. (2021). COVID-related functional difficulties and concerns among university students during COVID-19 pandemic: A binational perspective. *Journal of Community Health, 46(4), 667-675*.

10. Versteeg, M., & Kappe, R. (2021). Resilience and Higher Education Support as Protective Factors for Student Academic Stress and Depression During Covid-19 in the Netherlands. *Frontiers in Public Health, 1555*.

11. Williams, M., & Penman, D. (2011). *Mindfulness: a practical guide to finding peace in a frantic world*. Hachette UK.

Received: 28.10.2021

Accepted: 14.11.2021

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ОСОБИСТОСТІ: МЕТОДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ КЛІНІЧНОГО ПСИХОЛОГА

Кихтюк Оксана

Волинський національний університет імені Лесі Українки
м. Луцьк, Україна

Kuhtuik.Oksana@vnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1975-9925>

Федотова Тетяна

Волинський національний університет імені Лесі Українки
м. Луцьк, Україна

Fedotova.Tetiana@vnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1975-9925>

Мета статті – здійснити теоретико-методологічний аналіз понять психологічної підтримки, психологічної допомоги, психологічної реабілітації, першої психологічної допомоги (ППД), психологічного консультування; емпірично дослідити ефективність групової роботи в превентивній діяльності клінічного психолога на прикладі впровадження соціально-психологічного тренінгу з формування комунікативної толерантності та ненасильницького спілкування особистості.

Методи. Було використано методи теоретичного наукового пошуку – аналіз, синтез, узагальнення та систематизація наукових джерел з питань методів роботи клінічного психолога, психологічної допомоги, підтримки, реабілітації особистості; проведено спостереження, бесіди, анкетування та статистичне опрацювання отриманих результатів до та після впровадження експериментальної програми.

Результати. Представлено головні аспекти професійної діяльності клінічного психолога. Обґрунтовано важливість здійснення головних завдань діяльності та професійної спрямованості клінічного психолога: діагностики, превентивної навчальної роботи, психопрофілактики, направлення на реабілітацію, проведення психотерапії. Проведений теоретичний аналіз понять психологічної підтримки, психологічної допомоги, психологічної реабілітації, першої психологічної допомоги (ППД), психологічного консультування засвідчив схожість та не принципову тотожність, направленість на знаходження особистісних ресурсів, на адаптацію до нових ситуативних життєвих обставин

людини. Описано важливість проведення ППД. Виокремлено головні сучасні методи роботи клінічного психолога. Описано метод ненасильницького спілкування, метод «рівний-рівному». Визначено ефективність проведення психологічних та психотерапевтичних груп підтримки в роботі клінічного психолога. Емпірично засвідчено ефективність проведення соціально-психологічних навчально-формувань тренінгів, базуючись на методах ненасильницького спілкування і методі «рівний-рівному».

Висновки. Проведення експериментальної програми у формі соціально-психологічного тренінгу показало ефективність використання еkleктичного підходу у виборі психотехнічних методів для групової роботи клінічного психолога. Впровадження таких навчально-розвивальних програм являє собою психологічну допомогу та підтримку сучасної молоді на етапі становлення зрілої особистості. Перспективу прийдешніх наукових розвідок вбачаємо у розробленні та впровадженні соціально-психологічних тренінгів у роботі клінічного психолога, використовуючи еkleктичний підхід у виборі психотехнічних вправ та методів психологічного впливу на особистість.

Ключові слова: психологічна підтримка, психологічна допомога, психологічна реабілітація, психологічне консультування, тренінг, методи роботи, клінічний психолог, еkleктичний підхід.

Kihtyuk Oksana, Fedotova Tetiana. Psychological support of personality: methods and features of work of the clinical psychologist.

The purpose of the article is to carry out a theoretical and methodological analysis of the concepts of psychological support, psychological assistance, psychological rehabilitation, first psychological assistance (PPD), psychological counseling. Empirically study the effectiveness of group work in the preventive activities of a clinical psychologist on the example of the introduction of socio-psychological training for the formation of communicative tolerance and nonviolent communication of the individual.

Methods. Such methods of theoretical scientific research as analysis, synthesis, generalization and systematization of scientific sources on methods of work of the clinical psychologist, psychological help, support, rehabilitation of the person were used; observations, interviews, questionnaires and statistical elaboration of the obtained results before and after the implementation of the experimental program were carried out.

The results. The main aspects of the professional activity of a clinical psychologist are presented. The importance of realization of the main tasks of activity and professional orientation of the clinical psychologist is proved: diagnostics, preventive educational work, psychoprophylaxis, the direction on rehabilitation, carrying out psychotherapy. Theoretical analysis of the concepts of psychological support, psychological assistance, psychological rehabilitation, first psychological assistance (PPD), psychological counseling, shows similarity and non-fundamental identity, focus on finding personal resources, adaptation to new situational life circumstances. The importance of PPD is described. The main modern methods of

work of the clinical psychologist are allocated. The method of nonviolent communication is described, the peer-to-peer method. The effectiveness of psychological and psychotherapeutic support groups in the work of a clinical psychologist has been determined. Empirically, the effectiveness of socio-psychological training and shaping training, based on methods of nonviolent communication, the method of peer-to-peer.

Conclusions. Conducting an experimental program in the form of socio-psychological training has shown the effectiveness of using an eclectic approach in the choice of psychotechnical methods for group work of a clinical psychologist. The introduction of such a plan of educational and developmental programs is psychological help and support for modern youth at the stage of becoming a mature person. We see the prospect of future research in the development and implementation of socio-psychological training in the work of a clinical psychologist, using an eclectic approach in the choice of psychotechnical exercises and methods of psychological impact on the individual.

Key words: psychological support, psychological help, psychological rehabilitation, psychological counseling, training, methods of work, clinical psychologist, eclectic approach.

Кихтюк Оксана, Федотова Татьяна Психологическая поддержка личности: методы и особенности работы клинического психолога

Цель статьи – осуществить теоретико-методологический анализ понятий психологической поддержки, психологической помощи, психологической реабилитации, первой психологической помощи (ППД), психологического консультирования; эмпирически исследовать эффективность групповой работы в превентивной деятельности клинического психолога на примере внедрения социально-психологического тренинга по формированию коммуникативной толерантности и ненасильственного общения личности.

Методы. Были использованы методы теоретического научного поиска – анализ, синтез, обобщение и систематизация научных источников по методам работы клинического психолога, психологической помощи, поддержки, реабилитации личности; проведены наблюдения, беседы, анкетирование и статистическая проработка полученных результатов до и после внедрения экспериментальной программы.

Результаты. Представлены главные аспекты профессиональной деятельности клинического психолога. Обоснована важность осуществления главных задач деятельности и профессиональной направленности клинического психолога: диагностика, превентивная учебная работа, психопрофилактика, направление на реабилитацию, проведение психотерапии. Теоретический анализ понятий психологической поддержки, психологической помощи, психологической реабилитации, первой психологической помощи (ППД), психологического консультирования, свидетельствует сходство и не принципиальное тождество, направленность на нахождение личностных ресурсов, адаптацию к новым ситуативным жизненным обстоятельствам

человека. Описана важность проведения ППД. Выделены главные современные методы работы клинического психолога. Описан метод ненасильственного общения, метод «равный-равному». Определена эффективность проведения психологических и психотерапевтических групп поддержки в работе клинического психолога. Эмпирически засвидетельствована эффективность проведения социально-психологических учебно-формовочных тренингов, основываясь на методах ненасильственного общения, методе «равный-равному».

Выводы. Экспериментальная программа в форме социально-психологического тренинга показала эффективность использования эклектического подхода в выборе психотехнических методов для групповой работы клинического психолога. Внедрение такого плана учебно-развивающих программ составляет психологическую помощь и поддержку современной молодежи на этапе становления зрелой личности. Перспектива исследований – в разработке и внедрении социально-психологических тренингов в работе клинического психолога, используя эклектический подход в выборе психотехнических упражнений и методов психологического воздействия на личность.

Ключевые слова: психологическая поддержка, психологическая помощь, психологическая реабилитация, психологическое консультирование, тренинг, методы работы, клинический психолог, эклектичный подход.

Вступ. У сучасному динамічному та змінному соціумі все актуальнішим постає фах клінічного психолога, а з початком війни з Росією в українському суспільстві зріс запит на визначену потребу у фахівцях психологічної служби. Соціальні трансформації вимагають досвіду психологічної підтримки, допомоги фахівців професій підтримки: соціальних працівників, лікарів, психологів, реабілітологів, клінічних психологів тощо. Психологічна підтримка передбачає психологічну допомогу особистості в складних життєвих обставинах, ситуаціях, сприяє налагодженню життя та адаптації в суспільстві (Панок, Чаплак, Андреева, 2019).

Психологічна допомога являє собою психологічну підтримку особам із використанням методів психологічної допомоги, реабілітації, психотерапії, психоконсультації (Васьківська, 2004). Психологічну реабілітацію визначають як комплекс медичних, соціальних, психологічних заходів, спрямованих на відновлення, корекцію, компенсацію порушених психічних функцій, особистих властивостей, станів та видів діяльності, систем відносин людини зі світом, що забезпечуватиме її успішність функціонування в суспільстві (Єгорова, 2019). Інші науковці визначають це поняття як

психічну реабілітацію (Шапарь, 2009).

Цікавим є погляд учених на здатність особистості до самореабілітації. Вона полягає у відновленні, конструктивному прийнятті ситуації, переході на вищий рівень буття в доланні труднощів і спрямована на самостійну роботу людини з боротьбою зі складними життєвими обставинами, що не є кризовими. На думку Титаренко Т. М., самореабілітація уможливорює розкриття прихованого суб'єктивного потенціалу особистості, сприяє пошуку внутрішньої цілісності, нових можливостей саморозвитку, самоздійснення, гармонійності; самореабілітація полегшує розробку індивідуальних стратегій перетворення проблемної ситуації або застарілого хронічного конфлікту, або хворобливого стану на етапи особистісного дорослішання, на етапи наближення до себе, до власної сутності (Титаренко, 1998).

Мета дослідження полягає в теоретико-методологічному аналізі понять психологічної підтримки, допомоги; висвітленні головних сучасних, ефективних методів психологічної допомоги в роботі клінічного психолога; емпіричному аналізі вивчення ефективності групової роботи.

Методи та процедура дослідження. У статті застосовано методи аналізу проблеми, синтезу, систематизації та узагальнення літератури. Проведена діагностика за методиками комунікативної толерантності В. В. Бойка та «Індекс толерантності» Г. У. Солдатової, а також спостереження і бесіда.

Обговорення результатів. Сучасні рекомендації з надання психологічної допомоги та підтримки завжди починаються з першої психологічної допомоги (далі ППД). Це визначення об'єднує систему заходів загальнолюдської допомоги особам, населенню, котрі відчувають страждання, дистрес та потребу в психологічному втручанні. Таку роботу може виконувати не лише професійний психолог, але й фахівець, ознайомлений чи навчений головним принципом надання ППД (Бондаренко, 1996; Єгорова, 2018; Бьюдженталь, 2001; Щербіна, 2009). Вона характеризується: психологічною допомогою та підтримкою у формі ненав'язливої турботи, в оцінці потреб і проблем; умінні активного слухання; в здатності заспокоїти та втішити без зайвих обіцянок; надати необхідну інформацію особам, котрі цього потребують; сприяти встановленню взаємозв'язку з рідними, близькими чи службами

допомоги; надати профілактику та захист щодо шкоди самому собі. Головними завданнями ППД є надання відчуття безпеки та захисту, відновлення віри та надії в прийдешній день; зміцнення віри у власні сили, у можливість допомогти собі та іншим; встановлення можливого доступу до соціальної, фізичної та емоційної підтримки.

Варто зазначити, що не всі люди просять про ППД чи готові її прийняти, тому не варто наполягати, а просто залишатися поряд з такими людьми (Vogel, Wester, Larson, 2007). Вміння диференціювати потребу в ППД та необхідності в більш професійному втручанні – також фахове завдання клінічного психолога. Існує чітка методична рекомендаційна база надання психологічної допомоги, зокрема військовослужбовцям (Єгорова, 2018; Бондаренко, 1996). ППД в умовах виконання службових завдань відбувається відповідно до інструкцій. Так, існує взаємозв'язок між усіма рівнями надання психологічної допомоги, а про добровільну згоду не запитують, оскільки військовослужбовець має зберігати особисту боєздатність, ресурси. А змінені стани свідомості є небезпечними не лише для нього, але й для оточення. Проте головні принципи першої психологічної допомоги: дивитися (спостерігати), слухати та направляти є незмінними (Бондаренко, 1996; Бьюдженталь, 2001). Головні завдання діяльності та професійної спрямованості клінічного психолога – це діагностика, превентивна робота, психопрофілактика, направлення на реабілітацію, проведення психотерапії, психологічна допомога постраждалим, робота в кризовому (посткризовому) стані, надання психологічного супроводу. Особи, котрі надають ППД, мають розуміти межі власних можливостей. У разі серйозних ситуацій повинні бути готові звернутись по допомогу до фахівців суміжних галузей: медиків, працівників соціальних служб, місцевого самоврядування, психіатрів, тощо (Caldas de Almeida, 2015).

Сучасний клінічний психолог може працювати чи стати сертифікованим фахівцем в таких методах психотерапії як психоаналіз, гештальт, психодрама, когнітивно-поведінкова, клієнт-центрована, раціональна (роз'яснювальна), наративна, позитивна, поведінкова (біхевіоральна), каузальна, арт-терапія, логотерапія, сугестія (навіювання), аутогенне тренування, групова терапія, тілесно-орієнтована терапія. Основними формами роботи в психотерапії виділяють: індивідуальну, групову, сімейну (Бьюдженталь, 2001; Renos, 2019; Яценко, 1998). Завданнями всіх

терапій є психологічний вплив на пізнавальну, емоційну та поведінкову сферу особистості. Головна мета всіх психотерапій – адаптувати особистість до нових обставин та умов життя, допомогти створити установку про себе саму як про самоактуалізовану особистість. У процесі роботи з клієнтом психолог здійснює три основні змінні: емпатію як здатність стати на місце іншого, зрозуміти його світ переживань; безумовне прийняття та схвалення людини, незалежно від зовнішньої поведінки; автентичність психолога, конгруентність психолога в його діях, перевага щирості, істинності поведінки (Роджерс, 1999).

Важливою ланкою роботи клінічного психолога є профілактика психічних захворювань, відома в англійській літературі як «health education». В україномовних джерелах це поняття часто перекладають як «санітарна освіта» (лат. *sanitas* – здоров'я). Цей напрямок включає агітаційну роботу та інформаційну пропаганду, спрямовану на збереження, відновлення активного способу життя, працездатності, усвідомленого ставлення особистості до власного здоров'я. Ці заходи направлені не лише на індивідів, але й на групи, колективи, організації, товариства, клуби, спільноти (Перре, Бауман, 2001). Зараз найбільш розповсюдженим у роботі клінічного психолога є комплекс арт-терапевтичних методів. До цієї групи відносять інструменти танцювальної, музичної, вокальної, драматичної (театральної) терапії; саморозкриття та вираження в малюнку, живописі, ліпці, скульптурі, рукоділлі, фотографуванні, казкотерапії.

Важливим є використання еkleктичного підходу у виборі психотехнічних методів у роботі з клієнтами відповідно до запиту, який потрібно вирішити. Психотерапевтичний ефект був засвідчений фахівцями в роботі з психотравмуючими ситуаціями (розкриття та самопізнання, розширення особистого розвитку, відновлення сил, знаходження ресурсів, відволікання та переключення уваги від негативних емоційних переживань). Ефективною вважається організація психотерапевтичних груп, груп підтримки та психологічної допомоги (Vogel, Stephen, Wester, Larson, 2007). Усі зазначені варіанти об'єднують людей із однаковими переліками проблем, питань, які вони прагнуть вирішити, кризовими життєвими обставинами. Психотерапевтичну групу веде професіонал, котрий скеровує групову динаміку та взаємодію, сприяє глибше зрозуміти, змінити неконструктивні моделі поведінки. Успішність такої групи

залежить від керівника групи, його фахової компетенції, спеціалізації (психолог, психотерапевт, соціальний працівник) та від самих учасників групи, їхньої активності. Групи підтримки базуються більше на обміні інформацією, ресурсами, взаємодопомогою, особливо тій людині, котра не може вирішити проблему самостійно, сприяють розкриттю внутрішніх та зовнішніх ресурсів у подоланні кризового стану (Васьківська, 2004).

Сучасним методом у роботі клінічного психолога є використання «методу ненасильницького спілкування», засновником якого прийнято вважати Маршала Розенберга, автора книги «Мова життя. Ненасильницьке спілкування» (Розенберг, 2009). Головні принципи ненасильницького спілкування базуються на універсальності потреб кожної людини, стратегії їх задоволення, зосередженні на почуттях, емпатії та нівелюванні власного особистого осуду. Цей метод використовує у своїй роботі так звані відновні кола, котрі спершу використав Домінік Бартер у 1990 році. Вони базувалися на тому, що люди збиралися на форум, у межах якого, в безпечному та конструктивному середовищі вирішували конфлікти (між окремими особами, в сім'ях, організаціях, спільнотах) на принципах взаємоповаги, розуміння одне одного. Відновні кола – це спосіб зцілення, прийняття відповідальності особистості за власне життя та рішення, осмислення поняття справедливості, добробуту суспільства, пропагування та поширення культури миру. Отже, групи психологічної підтримки та допомоги є тим безпечним місцем, де можна знайти психологічний комфорт, прийняття та заохочення до змін, розкриття власного потенціалу, знаходження ресурсів.

В науковій літературі існує умовна класифікація груп підтримки з терапевтичною метою: перша спрямована на контроль та реорганізацію поведінки (наприклад: анонімні алкоголіки); друга залучає людей, котрі пережили стресові ситуації; у третій об'єднані люди, які відчувають упередження чи дискримінацію за етнічною, расовою, класовою, гендерною приналежністю; до четвертої групи належать люди без визначеної проблеми, проте вони прагнуть до саморозвитку, покращення самоефективності, самоактуалізації власного потенціалу (Царенко, Вебер, Войтович, Гриценюк, Кочубей, Гридковець, 2018).

Метод «рівний-рівному» – популярний та відомий підхід навчання через цілісну концепцію та філософію інформування,

консультування, підтримки та допомоги для сприяння конструктивних змін індивіда, групи, спільноти. Це принцип взаємодії людей на базі однакових ознак: вік, стать, професійна діяльність, соціально-економічне становище, стан здоров'я, спосіб життя, сексуальна орієнтація тощо. Психологічна допомога за цим принципом ґрунтується на тому, що підготовлені особистості з представників цієї групи надають психологічну підтримку в індивідуальній чи груповій формі, сприяючи зміні поведінки, стереотипів реагування, вирішення ключових поставлених проблем. Метод «рівний-рівному» усуває комунікативні бар'єри, сприяє неформальному та ненав'язливому навчанню та особистісному росту індивіда, групи. Завдяки такій взаємодії розуміються краще потреби та мотивація кожного члена групи, є можливість дізнатися незручні подробиці внутрішніх та зовнішніх конфліктів особистості. Головні методологічні принципи – адресність, безперервність, своєчасність, доступність, послідовність. Цей метод засвідчив свою ефективність в реалізації програми соціально-психологічного тренінгу для підлітків із формування комунікативної толерантності та навчання ненасильницького спілкування. Зміст програми складався з освітнього, формувального та поліфункціонального характеру з удосконалення навичок конструктивного діалогу, активного емпатійного слухання, асертивності, безконфліктної взаємодії в міжособистісному та професійному спілкуванні. Вибірка дослідження складалася з трьох тренінгових груп студентів Волинського національного університету – 32 (особи) та двох контрольних груп (34 особи). За гендерною ознакою збалансування не проводилося. Учасники були залучені шляхом добровільної участі, з дотриманням усіх етичних норм і принципів. Програма передбачала 8–10 занять тривалістю 1,5–2 години. Групова робота містила етапи: діагностичний (визначення рівня комунікативної та загальної толерантності особистості); вступний та навчальний із погодження спільної роботи, прийняття правил; апробація тренінгової програми (містила психологічні техніки з різних методологічних підходів; завдання спрямовані на сприяння розвитку навичок ефективної комунікації, ведення конструктивного діалогу); заключний етап – підбиття підсумків, підписання особистого контракту з дотримання ненасильницького спілкування в особистому та майбутньому професійному житті, рефлексія. Угода з отриманим свідомим про

навчання у цій програмі символічно сприятиме актуалізації тих комунікативних навиків, способів порозуміння, які були засвоєні учасниками програми. Після заключного етапу було проведено повторну діагностику показників загальної комунікативної толерантності; ситуативної комунікативної толерантності; типологічної толерантності; толерантності під час професійного спілкування особистості, здійснено порівняльний аналіз. Обробка результатів здійснювалася за процедурою T-Test програмного забезпечення SPSS.

Таблиця 1

Динаміка показників комунікативної толерантності учасників програми

Типи комунікативної толерантності особистості	Показники до групової роботи	Показники після групової роботи
Загальний рівень	81,53	95,96
Типологічний	26,93	32,2
Ситуативний	23,93	27,92
Професійний	28,8	33,4

Можна побачити, що існують позитивні показники динаміки формування комунікативної толерантності в молодих людей до проходження навчання та після. На нашу думку, це підтверджує ефективність проведення таких психопрофілактичних та розвивальних заходів з молодими людьми. Впровадження таких програм являє собою психологічну допомогу та підтримку сучасної молоді на етапі становлення зрілої особистості. Використання різних психотехнічних вправ засвідчує свою ефективність. Рефлексія учасників тренінгу продемонструвала важливість взаємодії групи, конструктивність обміну індивідуального досвіду між учасниками програми.

Висновки та перспективи досліджень. Методи психологічної підтримки та допомоги особистості в роботі клінічного психолога часто носять еkleктичний характер та змістовність. Відповідно до запиту клієнта чи психотерапевтичної групи, фахівець має підбирати екологічні та доказові методи з відомих нині психотерапевтичних підходів у своїй роботі. Постає питання фаховості та меж компетенції клінічного психолога у виконанні поставлених завдань, оскільки зовнішній контроль з боку державних інституцій в Україні не є нормативно прописаний. Перспективно розробити та впровадити

соціально-психологічні тренінги в роботі клінічного психолога, використовуючи еклектичний підхід у виборі психотехнічних вправ та методів психологічного впливу на особистість.

Література

1. Бондаренко, О. Ф. (1996). Психологічна допомога особистості. Харків: Фоліо. 237.
2. Бьюдженталь, Дж. (2001). Искусство психотерапевта. СПб. Питер. 304.
3. Васківська, С. В. (2004). Основи психологічного консультування: навчальний посібник. Київ: Четверта хвиля.
4. Єгорова, О. Б. (2018). Реабілітаційна психологія: курс лекцій. Слов'янськ: вид-цтво Б. І. Маторіна. 132.
5. Титаренко, Т. М. (1998). Психологічні можливості самореабілітації у складній життєвій ситуації. *Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ століття: наук.-метод. Збірник*, 142–149.
6. Царенко, Л. Вебер, Т. Войтович, М. Гриценюк, Л., Кочубей, В. Гридковець, Л. (2018). Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Том 2. Київ.
7. Панок, В. Г., Чаплак, Я. В., Андреева, Я. Ф. (2019). Основи психологічної допомоги: теорія та практика психоконсультування. Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича.
8. Перре, М., Бауман, У. (2002). Психологические аспекты реабилитации. *Клиническая психология*, 611–633.
9. Роджерс, К., (1999). Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы. Москва.
10. Розенберг, М. (2009). Язык жизни. Ненасильственное общение. София.
11. Шапарь, В. Б. (2009). Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. Харків: Прапор, 442–443.
12. Щербіна, Л. Ф. (2009). Методологія психологічної допомоги. Наукові записки Інституту ім. Г. С. Костюка АПН України. 30 (4), 342–348
13. Яценко, Т. С., (2002). Активное социально-психологическое обучение: теория, процесс, практика. Хмельницкий: НАПВУ.792.
15. David L. Vogel, Stephen R., Wester, Lisa, M. Larson (2007). Avoidance of Counseling: Psychological Factors That Inhibit Seeking Help *Journal of Counseling and Development*. 85 (4) 2007. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6678.2007.tb00609.x>
15. Deniz Fikretoglu, Marie-Louise Sharp, Amy B. Adler, Stéphanie Bélanger, David Pedlar (2011). Pathways to mental health care in active military populations across the five-eyes nations: An integrated perspective. *Clinical Psychology Review In Press, Journal Pre-proof*, URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0272735821001434>

16. José Miguel Caldas de Almeida (2015). Mental health services and public mental health: challenges and opportunities. *World Psychiatry. Official Journal of World Psychiatric Association (WPA)* 14 (1). <https://doi.org/10.1002/wps.20184>

17. Renos K. Papadopoulos, John Byng-Hall Renos K (2019). *Multiple Voices. Narrative in Systemic Family Psychotherapy/* London. Routledge. 256. [doi:10.4324/9780429477393](https://doi.org/10.4324/9780429477393)

References

1. Bondarenko, O. F. (1996). *Psykhologichna dopomoha osobystosti [Psychological assistance of the individual]*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

2. Biudzhental, Dzh. (2001). *Yskusstvo psykhoterapevta [The Art of the Psychotherapist]*. SPb. Pyter. [in Russian].

3. Vaskivska, S. V. (2004). *Osnovy psykhologichnoho konsultuvannia: navchalnyi posibnyk [Fundamentals of psychological counseling: a textbook]*. Kyiv: Chetverta khvyliia [in Ukrainian].

4. Iehorova, O. B. (2018). *Reabilitatsiina psykhologhiia: kurs lektsii [Rehabilitation psychology: a course of lectures]*. Sloviansk: vyd-tstvo B. I. Matorina [in Ukrainian].

5. Tytarenko, T. M. (1998). Psykhologichni mozhyvosti samoreabilitatsii u skladnii zhyttievii sytuatsii [Psychological opportunities for self-rehabilitation in a difficult life situation]. *Reabilitatsiina pedahohika na rubezhi KhKhI stolittia: nauk.-metod - Rehabilitation pedagogy at the turn of the XXI century: scientific method*. Kyiv, 142–149 [in Ukrainian].

6. Tsarenko, L. Veber, T. Voitovych, M. Hrytseniuk, L., Kochubei, V. Hrydkovets, L. (2018). *Osnovy reabilitatsiinoi psykhologhi: podolannia naslidkiv kryzy. [Fundamentals of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of the crisis]*. Tom 2. Kyiv [in Ukrainian].

7. Panok, V. H., Chaplak, Ya. V., Andreieva, Ya. F. (2019). *Osnovy psykhologichnoi dopomohy: teoriia ta praktyka psykhokonsultuvannia [Fundamentals of psychological care: theory and practice of psychoconsulting]*. Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi universytet im. Yu Fedkovycha [in Ukrainian].

8. Perre, M., Bauman, U. (2002). Psykhologhycheskye aspekty reabylytatsyy [Psychological aspects of rehabilitation]. *Klynyncheskaia psykhologhiia - Clinical psychology*, 611–633 [in Russian].

9. Rodzhers, K., (1999). *Konsultirovanie i psihoterapiya. Noveyshie podhodyi v oblasti prakticheskoy roboty [Counseling and psychotherapy. The latest approaches in the field of practical work]*. Moskva [in Russian].

10. Rozenberh, M. (2009). *Yazyk zhyzny. Nenasylytsvennoe obshchenye [The language of life. Nonviolent communication]*. Sofyia [in Russian].

11. Shapar, V. B. (2009). *Psykhologichnyi tlumachnyi slovnyk naisuchasnishykh terminiv [Psychological explanatory dictionary of the most modern terms]*. Kharkiv: Prapor, 442–443. [in Ukrainian].

12. Shcherbina, L. F. (2009). Metodolohiia psykholohichnoi dopomohy [Methodology of psychological care]. *Naukovi zapysky Instytutu im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy - Scientific notes of the Institute. GS Kostyuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 30 (4), 342-348 [in Ukrainian].

13. Iatsenko, T. S., (2002) *Aktyvnoe sotsyalno-psykholohycheskoe obuchenyte: teoriya, protsess, praktyka. [Social active psychological training: theory, process, practice]*. Khmelnytskyi: NAPVU [in Russian].

14. Vogel, D.L., Wester, S. R., Larson, L. M. (2007). Avoidance of Counseling: Psychological Factors That Inhibit Seeking Help *Journal of Counseling and Development*, 85 (4). <https://doi.org/10.1002/j.1556-6678.2007.tb00609.x>

15. Deniz Fikretoglu, Marie-Louise Sharp, Amy B. Adler, Stéphanie Bélanger, David Pedlar (2011). Pathways to mental health care in active military populations across the five-eyes nations: An integrated perspective. *Clinical Psychology Review In Press, Journal Pre-proof, URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0272735821001434>*

16. José Miguel Caldas de Almeida (2015). Mental health services and public mental health: challenges and opportunities. *World Psychiatry. Official Journal of World Psychiatric Association (WPA) 14 (1)*. <https://doi.org/10.1002/wps.20184>

17. Renos K. Papadopoulos, John Byng-Hall Renos K. (2019). *Multiple Voices. Narrative in Systemic Family Psychotherapy*. London. Routledge. 256. [doi:10.4324/9780429477393](https://doi.org/10.4324/9780429477393)

Received: 08.09.2021

Accepted: 12.10.2021

ДО АНАЛІЗУ ПИТАННЯ ВАРІАТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФОРМ ПСИХІЧНОГО

Коваль Геннадій

Запорізький національний університет,

Запоріжжя, Україна

Gennadiy83zp@i.ua

ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-3250-0128>

Мета. Статтю присвячено аналізу психогностичної проблеми в межах теоретико-методологічних настанов синергетичного підходу. Актуальність розвідки обумовлена контекстом розробки питання варіативності соціально-психологічних форм психічного.

Методи. Для цього дослідження було застосовано методологічний аналіз психогностичної проблеми з погляду синергетичного підходу.

Результати. У статті розкрито специфіку синергетичного підходу до психогностичної проблеми порівняно з асоціативним та генеративним підходами. Обґрунтовано можливість розглядати змістовне навантаження термінологічної конструкції «форма організації психічного» як формально-змістовної системи. Крім того, через теоретичний аналіз та висвітлення уявлень про зміну форми організації психічного обґрунтовано необхідність виокремлення умов переходу психічних форм у соціально-психологічні та переходу соціально-психологічних між собою. А саме – доведено можливість розглядати змісти психіки як чинники збурення однорідності певної її форми. Низку уявлень щодо демаркації форм психічного було виокремлено шляхом аналізу положень загально-психологічної теорії діяльності. Останнє визначає специфіку переходів між різними формами системної організації психіки. Зі свого боку, це підтверджує те, що підґрунтям зміни структури системи в межах певної форми організації психічного виступає «продукт» (зміст), утворений в межах попередньої форми організації.

Висновки. Аналіз наявних у загально-психологічному дискурсі уявлень щодо демаркації форм психіки дав змогу окреслити передумови специфіки переходу між ними. Такими передумовами виступають змінні, які співвідносні з певною формою організації психіки. А саме – механізм забезпечення змін у структурі системи; зміст як основний «продукт» упорядкованості в цій формі; критерій інтеграції (упорядкування) змісту психічного у «форму цілого». Водночас питання щодо конкретних критеріїв інтеграції в межах певної форми організованості психічного залишається відкритим. Натомість було

сформульовано припущення, що критерії інтеграції у форму цілого видозмінюються в процесі філогенетичного та онтогенетичного розвитку реалізованої на людині системної організації психіки. Отримані результати аналізу переконують у тому, що майбутні дослідження порушеної проблематики містять перспективи своєї розробки в межах структурно-інтегративної методології.

Ключові слова: образ, психогностична проблема, синергетичний підхід, соціально-психологічна таксономія, формально-змістовна система, форма психіки.

Koval Gennadiy. To the analysis of the question of variability of socio-psychological forms psychic.

Purpose. The article is devoted to the analysis of psycho-gnostic problem within of a theoretical and methodological background of the synergetic approach. The relevance research is due to the context of the development of the issue of variability of socio-psychological forms of psyche.

Methods. Methodological analysis of a psycho-gnostic problem in the point of view of the synergistic approach is used as a research method.

Results. The specific of the synergetic approach to the psycho-gnostic problem was disclosed in its difference from associative and generative approaches. The possibility to consider the content of the terminological construction «the form of the organization of psychic» as a formal-content system was substantiated. In addition, through theoretical analysis and coverage of ideas about changing the form of the organization of psychic, the need to distinguish the conditions for the transition of psychic forms into socio-psychological and the transition of socio-psychological forms between themselves was substantiated. Namely, the possibility to consider the content of the psyche as a factor of perturbation of the homogeneity of certain its form was substantiated. A number of ideas about the demarcation of psychic forms were identified by analysing provisions of the general psychological theory of activity. The latter allows us to note the specifics of the transitions between the various forms of systemic organization of the psyche. In turn, this allowed substantiating the statement that the basis for changing the structure of the system within a certain the form of the organization of psychic is "product" (content), formed within the previous form of the organization of psychic.

Conclusions. In general, the analysis of the ideas available in the general psychological discourse on the demarcation of forms of the psyche allowed us to note the preconditions of the specifics for the transition between them. As such prerequisites are variables that are related to certain the form of the organization of psychic. Namely - the mechanism for ensuring changes in the structure of the system; content as the main "product" of orderliness in this form; criterion of integration (ordering) of content of the psychic into the "form of the whole". However, the issue about the specific criteria for integration within one or another form of the organization of psychic remains open. Instead, it was formulated hypothesis that the criteria of integration into the form of the whole changes in the process of phylogenetic and

ontogenetic development of the systemic organization of the psyche implemented on human. The obtained results of the analysis allow to be convinced that the further direction of research of the raised problematic contains prospects its development within the limits of structural-integrative methodology.

Keywords: image, psycho-gnostic problem, synergistic approach, socio-psychological taxonomy, formal-content system, form of psyche.

Коваль Геннадий. К анализу вопроса вариативности социально-психологических форм психического.

Цель. Статья посвящена анализу психогностической проблемы в рамках теоретико-методологических установок синергетического подхода. Актуальность исследования обусловлена контекстом разработки вопроса вариативности социально-психологических форм психического.

Методы. В качестве метода исследования используется методологический анализ психогностической проблемы с точки зрения синергетического подхода.

Результаты. Было раскрыто специфику синергетического подхода к психогностической проблеме в его отличии от ассоциативного и генеративного подходов. Обоснована возможность рассматривать содержание терминологической конструкции «форма организации психического» как формально-содержательную систему. Кроме того, посредством теоретического анализа и освещения представлений об изменении форм организации психического была обоснована необходимость различать условия перехода психических форм в социально-психологические и перехода социально-психологических между собой. Обоснована возможность рассматривать содержание психики как фактор нарушения однородности определенной ее формы. Ряд представлений о разграничении психических форм был выделен путем анализа положений общепсихологической теории деятельности. Последнее позволяет отметить специфику переходов между различными формами системной организации психики. В свою очередь, это позволяет обосновать утверждение, что основой для изменения структуры системы в рамках определенной формы организации психического является «продукт» (содержание), сформированный в рамках предыдущей формы организации.

Выводы. Анализ имеющихся в общепсихологическом дискурсе представлений о разграничении форм психики позволил отметить предпосылки специфики перехода между ними. В качестве таких предпосылок выступают переменные, которые соотносимы с определенной формой организации психики. А именно — механизм обеспечения изменения структуры системы; содержание как основной «продукт» упорядоченности в данной форме; критерий интеграции (упорядоченности) содержания психического в «форму целого». Вместе с тем, вопрос о конкретных критериях интеграции в рамках той или другой формы организованности психики остается открытым. Это позволяет сформулировать предположение, что критерии интеграции в форму целого видоизменяются в процессе филогенетического и онтогенетического развития реализованной на человеке системной организации психики. Полученные результаты анализа

убеждают в том, что дальнейшее направление исследования затронутой проблематики содержит перспективы своей разработки в рамках структурно-интегративной методологии.

Ключевые слова: образ, психогностическая проблема, синергетический подход, социально-психологическая таксономия, формально-содержательная система, форма психики.

Вступ. Проблема демаркації складових соціально-психологічної таксономії, що припускає своє формулювання як питання варіативності соціально-психологічних форм психічного, в її емпіричній інтерпретації зводиться до проблематики характеристик суб'єктивного образу об'єктивної дійсності. Попередній аналіз доводить, що специфіка певного «цілого» (як соціально-психологічного таксону) задає окремі характеристики образу (Коваль, 2020). Водночас концептуальною засадою, в межах якої набуває обґрунтування така інтерпретація взаємозв'язку між «цілим» та обумовленими ним характеристиками, виступає його (взаємозв'язку) розуміння як такого, що реалізує взаємозв'язок форма-зміст. Тобто певна соціально-психологічна форма психіки в разі необхідності зумовлює специфіку утвореного в її межах психічного змісту.

У такий спосіб сформульована залежність взаємозв'язку між означеними проблемними обширами залучає до предмету аналізу контекст загально-психологічної проблеми образу, яка визначається як психогностична проблема, що конкретизується через низку відкритих питань (Ткаченко, 2009: 74–82). Зокрема, найбільш дотичним до порушеної проблематики виступає її конкретизація в першій частині питання щодо механізму побудови та функціонування образу (Ткаченко, 2009:74).

Із загально-психологічного дискурсу можна виокремити щонайменше три теоретико-методологічні підґрунтя, на основі яких висвітлюються уявлення щодо конкретних механізмів побудови психічного образу. Одним із них є підхід, вироблений ще в межах асоціативної психології. В цьому контексті виникнення образу формулюється як проблема динаміки складових свідомості. Дещо спрощено основна ідея підходу полягає в тому, що зміст певного складника свідомості (образу) набуває залежності від змісту попереднього (Циген, 1998: 448). Зрозуміло, що сам характер такої залежності, а, отже, й динаміка складових свідомості набувають

пояснення через асоціювання як специфічну форму зв'язку. Тобто образи, утворені таким способом (уявлення як змісти свідомості), є принципово однорідними між собою передусім за механізмом їх утворення.

Протилежний асоціативному зв'язуванню підхід може бути увиразнений терміном «генерування» (Chomsky, 1956; Жаботинська, 2018: 104–105), який, як механізм побудови образу, припускає його породження глибинними структурами психіки (наприклад: Петренко, 2002; 2005). Отже, основна різниця, яка може бути зауважена з такого протиставлення, полягає в тому, що припускається відсутність однорідності між кінцевим результатом – образом і процесами його утворення. Так, якщо в асоціативному підході мова йде про актуалізацію певного змісту, то в межах генеративного – акцент зміщується на специфіку його конструювання.

Усталеним у психологічному дискурсі є уявлення, що один із основних процесів, якими забезпечено побудову образу, виступає процес відчуття. Зокрема, в межах загально-психологічної теорії діяльності ця обставина знаходить відображення у виокремленні «чуттєвої тканини» як однієї зі складових свідомості (Леонт'єв, 2012) та власне образу (Василюк, 1993: 7–8; Зинченко, 2006). Водночас можна припустити, що «чуттєва тканина» – це своєрідний матеріал як для психічних процесів, які задіяні в побудові образу, так і для інших складових свідомості, що входять в його (образу) структуру (предметний зміст, особистісний смисл, значення) (Леонт'єв, 2012; Василюк, 1993). Окрім того, питання щодо «механізму побудови та функціонування образу» формулюється в межах цього підходу. Зокрема, термін «побудова» допускає лише доуточнення генеративного підходу (йдеться про розуміння породження як поетапного, а не миттєвого процесу). Інший варіант генеративної парадигми відображений в підході Дж. Брунера, який характеристики утвореного образу показує залежними від стратегій його побудови. Останні, зі свого боку, залежать від характеристик особистості (Брунер, 1977). Втім, «чуттєва тканина» все ще виступає тут матеріалом, що піддається обробці в категоріях, унаслідок чого формується образ сприйняття (Bruner, 1957).

Формулювання питання побудови образу в межах синергетичного підходу (Буданов, 2017; Князева, 2020) до психологічної проблематики (Леонт'єв, 2018) припускає й

принципово альтернативне уявлення про виникнення певних утворень (у цьому випадку – образів). Так, необхідним підґрунтям для реалізації принципів синергетики (Буданов, 2017: 47–58) постає наявність такої передумови як рівномірне (гомеостатичне) середовище, в межах якого достатньо енергії для забезпечення цієї передумови. Інакше – підтримання рівномірності трактується як тенденція до самозбереження системи, адаптованості до різних збурень (Леонт'єв, 2018: 32). З іншого боку, збурення рівномірності (флуктуації) або згасають, або навпаки – зумовлюють миттєву зміну складу та структури системи (біфуркацію) в бік меншої (хаос) або більшої упорядкованості (Naken, 2009). Відтак, у рамках цього підходу до моделювання механізму побудови образу можна стверджувати, що образ виникає внаслідок збурення рівномірності психіки та зміни її організованості. Тобто структура системи (як форми системної організації психічного), упорядковуючись на новому шаблі організованості, конституює образ як елемент, котрий слугує для підтримання однорідності.

Отже, через рефлексію різниці між генеративним та синергетичним підходом доречно зауважити, що в межах синергетичного підходу «чуттєва тканина» як сукупність сигналів від модально-специфічних рецепторів не є безпосереднім «матеріалом» для утворення образу. Натомість вона має стосунок до збурення однорідності певним чином упорядкованої форми організації, чим обумовлює її зміну, а, отже, й зміну впорядкованих у її межах утворень (змістів-образів).

Зауважена відмінність у межах питання щодо варіативності соціально-психологічних форм психічного уможлиблює таку інтерпретацію у вигляді постановки дослідницьких завдань: якщо певна соціально-психологічна форма психічного (соціально-психологічний зв'язок між носіями психічного) в разі необхідності обумовлює специфіку утвореного в її межах психічного змісту (реалізуючи тим самим зв'язок форма → зміст), то потребують розкриття наступні аспекти. З одного боку – потребує виокремлення теоретико-методологічне підґрунтя переходу власне психічних форм у соціально-психологічні та окремо – підґрунтя переходу соціально-психологічних форм між собою. З іншого боку – розкриття потребують умови такого переходу (умови, що виконуються на власне психічній формі організованості, які обумовлюють порушення

її однорідності та перехід у соціально-психологічну). Узагальнено-теоретичного аналізу та висвітлення потребують умови зміни форми організації психічного. Конкретизованого – обґрунтування можливості розглядати змісти психіки як чинники збурення однорідності певної її форми. Внаслідок цього структура такої форми або руйнується, або потребує упорядкування на новому щаблі організованості, тим самим обумовлюючи конституювання принципово нових змістів психічного.

Вдаючись до образного вираження, можемо проілюструвати висловлене на прикладі порівняння концептів біо- та ноосфери В. Вернадського (Руденко, 2013: 8), в межах яких передбачено наявність таких однорідних середовищ як гідро-, літо- та атмосфери. Їх перетин та специфічне поєднання уможливорює й забезпечує біфуркацію з них якісно специфічних – живих об'єктів (систем) та їх узагальнення у біосфері як принципово новій формі організованості, котра постає в ролі геологічного чинника (Roginskii et al, 1993: 415), тобто має значний обернений вплив на форми організованості, що попередньо були її основою. Відтак, екстраполюючи за аналогією наведену ілюстрацію на специфіку форм організованості психіки, видається цілком очевидним, що її соціально-психологічні форми організованості мають не менш значний обернений вплив на ті форми організованості, що виступали їх основою (Kool & Agrawal, 2020).

Мета статті полягає в аналізі специфіки переходу між окремими формами організації психічного в контексті розробки питання щодо варіативності соціально-психологічних форм психічного.

Методи та процедура дослідження. Методом для цього дослідження вибрано методологічний аналіз загально-психологічного дискурсу психогностичної проблеми в межах настанов синергетичного підходу.

Обговорення результатів. Перехід однієї форми організованості психічного в іншу, що з висловлених засновків може розумітися як зміна простору конституювання/конструювання змістів психічного, припускає можливість розглядати взаємозв'язок між формою та утвореними в її межах змістами як структуру системи. Водночас, у разі необхідності до складу такої системи входять не лише утворені в її межах об'єкти (змісти), але також й той простір (форма), в межах якого вони утворюються та специфікою якого обумовлені (для підтримання однорідності та упорядкованості якої слугують). Це дає

змогу говорити про форму організації психічного як формально-змістовну систему, а специфіку реалізованих в ній змістів розглядати як критерій розмежування форм системної організації психічного. Ба більше, це залучає до нашого міркування традицію системного аналізу, чим ілюструє питання щодо переходів між формами організації в межах системного дискурсу організованості.

Передусім із системного дискурсу можна експлікувати усталену настанову щодо класифікації систем, де її критеріями виступає принцип розвитку та росту. Він конкретизується в термінах «ускладнення», «прогресивність», «ієрархічність», які застосовуються для безпосередньої розбудови уявлень про системну різноманітність. Одну з перших реалізацій вказаних настанов можемо віднайти в Г. Спенсера, де на еволюційних принципах постійного перерозподілу руху та матерії в бік зростання їх упорядкованості в прогресивному ряді виокремлено неорганічні, органічні та надорганічні системи (Спенсер, 1997: 12–14). Інший, розгалуженіший ряд, втілено в класифікаційних побудовах К. Боулдінга (Boulding, 1956).

«Організмична» метафора Г. Спенсера постулює, що з часом окремі індивіди в разі необхідності об'єднуються в «соціальний організм» як у надорганічну систему нового рівня упорядкованості (Спенсер, 1997: 252). Така інтерпретація спонукає до певною мірою хибного уявлення, що «соціальний організм» виступає як своєрідна соціальна (соціокультурна) сфера (простір), яка вибудовується над біосферою як такою формою організованості, що їй передує. Втім, видається надмірно узагальненим стверджувати, що соціокультурна форма організованості вивисується та надбудовується над простором біосфери. Натомість, наочно зрозумілим видається те, що «об'єднання організмів» утворюють простори екосфери (як форми організації життєдіяльності виду чи індивіду (Швалб, 2018: 8)); біосфера узагальнює екологічні простори, а соціокультурна сфера виступає своєрідним варіантом екосфери. За такої умови в світлі сучасних соціально-психологічних уявлень вбачається, що забезпечення однорідності соціокультурного простору досягається через його уніфікацію (упорядкування) мовою, нормами, законами, звичаями, традиціями, стереотипами, цінностями та іншими складовими соціокультурних практик створення спільнотою сконструйованого світу як простору когнітивного спілкування (Спіцина, 2013: 111–112). Ці уявлення є прямим відображенням

принципу опосередкування, інтерпретованого Л. Виготським. Зокрема, тези дослідника про те, що опосередкування знаряддями спрямоване на розвиток та оволодіння зовнішнім світом (екосферою — авт.), а опосередкування знаком спрямоване на розвиток та оволодіння «внутрішнім світом» — своєю (та чужою) поведінкою й внутрішньою активністю (очевидно, мова йде про організованість психіки) (Выготский, 1983: 87–90). У світлі такої аргументації ілюстративним є розрізнення вищих/нижчих психічних функцій, де первинні психічні процеси виступають як флуктуації на специфічному просторі живих об'єктів. Вторинні психічні процеси (ВПФ у термінології Л. Виготського (Выготский, 1983)) виникають унаслідок флуктуацій на власне психічному просторі. Тобто вони зумовлені включенням носіїв психічної системи в специфічну екосистему — соціокультурну організованість як простір носіїв психічного. В такий спосіб модифікації власне психічних форм організованості в соціально-психологічні змістовно взаємопов'язані з модифікацією екосфери в соціокультурну сферу. Відповідно — соціально-психологічна організованість психіки виступає своєрідною умовою взаємозв'язку між соціокультурною формою з одного боку та власне психічними формами організованості психіки — з іншого. Тож саме соціально-психологічні форми організованості психічного постають тим підґрунтям (посередником), через який реалізовується обернений вплив соціокультурної форми організованості на ті форми, що виступають її основою.

Такий спосіб міркування, який спирається на унаочнення загальноприйнятих уявлень щодо місця психічних явищ у розмаїтті явищ світу, наводить на думку про те, що упорядкованість тут досягається не лише через реалізацію принципів «ускладнення», «прогресивності», «ієрархічності», але також й через ідею «вкладеності» (Холодная, 2002: 95). Тобто об'єкти як змісти упорядкування певного простору виступають вкладеними в цей простір як форму його упорядкованості. Зі свого боку, самі простори виступають укладеними як змісти просторів іншого рівня упорядкованості (Холодная, 2002). Втім, саме взаємопереходи на рівнях матеріальне ↔ живе ↔ психічне ↔ соціальне розмивають упорядкованість за принципом вкладеності, адже неможливо остаточно встановити межі психічного простору (як форми) та утвореного в ньому об'єктів (як змістів). Відтворюється усталене

формулювання питання щодо локалізації змісту психічного (образу) – «у голові, поза головою, чи утворене за її допомогою» (Ткаченко, 2009: 74).

Однак проблема локалізації змісту психічного стосовно форми психічного постає в проблематиці меж останньої. Так, проблематика меж психічного простору (форми) та локалізації його змістів відлунює в питанні взаємопереходу як між формами організації, так і між формою та предметом організованості (змістом як об'єктом психічного простору або образом як конкретизацією вказаного змісту).

До таких висновків доречно навести експлікацію з історії психологічного дискурсу наявних уявлень щодо демаркації форм психічного, які унаочнюються у вигляді прогресивного взаємопов'язаного ряду. Початком такого ряду може бути введена О. Леонтьєвим диференціація реактивності/чутливості як якісно відмінних елементарних форм прояву здатності до подразнення/відчуття (Леонтьєв, 1959: 10), де відчуття є елементарною (сенсорною) формою психіки (Леонтьєв, 1959: 8). Специфіка сенсорної форми розкривається як здатність до опосередкованого віддзеркалення елементарних властивостей, що співвідносні з життєдіяльністю організму як системою. Наявність здатності до віддзеркалення елементарних властивостей пов'язується з еволюційно обумовленим процесом виникнення, специфікації та ускладнення органів (рецепторів), які забезпечують детекцію життєво значущих подразників у специфічній для цих подразників формі (Леонтьєв, 1959: 32). Цим забезпечено баланс процесів асиміляції/дисиміляції речовини, що специфічна саме для органічних (живих) систем взаємообміну речовиною та енергією (Леонтьєв, 1959: 22).

З наведеного добре висвітленою є специфіка переходів між механічною та органічною формами системної організації як перехід від механічності до реактивності. Втім, менш зрозумілим є перехід між органічною (фізіологічною) та психічною формами (як перехід між рівнями реактивність/сенсорність). Зокрема, специфіка переходу на рівні механічність/реактивність видається самоочевидною, адже доволі зрозумілою є специфіка досягнення змін у структурі системи. Так, характеристики змін у структурах неорганічних систем виступають як ступені деформації структури. І навпаки, в межах

реактивних форм організації важливою стає здатність не до деформації, а до перебудови завдяки енергетичним процесам асиміляції/дисиміляції енергії впливу та/або попередньо накопиченої енергії. Зміни відбуваються не завдяки руйнуванню структури системи, а завдяки її перебудові.

Специфіка переходу на рівні реактивність/сенсорність, вочевидь, забезпечена через вибірковість реакції, що досягається через специфікацію. З одного боку – відбувається зміщення енергетичних трат у підструктури системи для забезпечення можливостей їх перебудови. З іншого – різні підструктури мають різні можливості асиміляції/дисиміляції різного типу флуктуацій для відновлення рівноваги шляхом перебудови. Тож вибірковість реакції зумовлена наявністю специфічних стосовно системи підсистем. Процес перебудови, до якого залучається організм, розгортається як послідовний обмін змінами структур підсистем, аж доки не буде досягнуто рівноваги (відновлення однорідності) на всій системі. Втім, така логіка міркування унаочнює швидше специфіку ускладнення органічних систем в бік фізіологічних (як об'єднання різних систем органів та тканин), аніж специфіку переходу на рівні реактивність/сенсорність. Це завважує ускладнення впорядкованості на живих системах організації, але не розкриває специфіки переходу (біфуркації) упорядкованості до психічних форм, що реалізуються на живих системах. Спостерігається розрив між інтерпретацією терміну «чуттєва тканина» – як фізіологічним явищем передачі сигналу від модально-специфічних систем і відчуттям і як елементарним психічним явищем. Не буде помилковою теза про те, що загалом специфіку переходу на рівні реактивність/сенсорність (інакше – живе/психічне) можна охопити терміном «перетворення». Тобто можна стверджувати, що фізіологічна активність перетворюється у психічну завдяки механізму змін структури систем різного рівня організованості.

Якщо повернутися до експлікації уявлень щодо демаркації форм психічного, то можна завважити таке: виокремлення чергової – перцептивної форми психіки пов'язане з ускладненням взаємозв'язку сенсорної та нервової систем. Зокрема, якщо специфіка сенсорної форми організації психічного розкривається як здатність до опосередкованого віддзеркалення елементарних властивостей, то специфіка перцептивної форми описується як здатність до цілісного

віддзеркалення предмету як носія сукупності життєво значущих властивостей (Леонт'єв, 1959: 118) через побудову його образу. Перехід до «інтелекту» як наступної форми психічного розкривається через здатність до віддзеркалення життєво значущих відносин між предметами та ситуаціями (Леонт'єв, 1959: 127).

Отож, вимальовується певний прогресивний ряд, що розкриває специфіку змін у структурах систем різних форм упорядкованості. Цей ряд набуває такого вигляду: руйнування (деформація) → перебудова → перетворення. Певною мірою, в контексті ускладнення форм організації психічного, вказаний ряд взаємопов'язаний з іншим прогресивним рядом, який може бути експлікований з уявлень про зміст терміну «віддзеркалення» (Смирнов, 1974: 26–33) та який реалізується так: відбиття → віддзеркалення → відображення. Ці ряди не є співмірними, адже хоч і їх початком слугує майже ідентичне змістовне навантаження, та завершальні елементи описують специфіку змін у структурах систем різних форм упорядкованості: живих у першому ряді і психічних у другому. Ці ряди можуть бути взаємодоповненими і мати вже такий вигляд: руйнування (деформація) → перебудова → перетворення → віддзеркалення → відображення.

Зміст терміну «віддзеркалення», що розкриває специфіку зміни в структурі психічної системи, добре співвідноситься з сенсорною формою психіки. Заразом, термін «відображення» у тому ж змістовному навантаженні добре співвідноситься з перцептивною формою. Натомість для таких форм психічного як інтелект та свідомість відповідних термінів наразі не виокремлено, тому зауважений ряд є відкритим. Тож доречно акцентувати, що на певному щаблі розвитку системи організму (як носія окремої форми психіки) різниця між живими системами полягає в тому, що вибіркова активність такої системи обумовлена «провідним продуктом» тієї форми психіки, яка на ній реалізована. Водночас ускладнення «продукту» психічної системи (психічного змісту) спрямоване у бік зростаючої інтеграції у певну «форму цілого» все більшого розмаїття зовнішніх (порівняно із системою) збудників однорідності. Зокрема, в контексті вище зауважених відмінностей між формами психічного, в межах сенсорної форми таким «цілим», вочевидь, є відчуття. Однак у межах перцептивної форми «цілим» вже є образ – як сукупність специфічно інтегрованих відчуттів.

Отож, у першому приближенні можемо констатувати, що підґрунтям зміни структури системи в межах певної форми організації психічного є «продукт» (зміст), утворений в межах попередньої форми організації. Наприклад, у межах функціонування перцептивної форми джерелом збурення однорідності має бути відчуття як результат функціонування сенсорної форми. Виходячи з цього, можна ствердити, що для виокремлення специфіки інтелектуальної форми психічного важлива вже не своєрідність механізму досягнення змін у структурі психічної системи, а наявність психічного «продукту», який виступає підґрунтям зміни в структурі. Якщо в межах перцептивної форми психіки «провідним» психічним продуктом виступав цілісний образ та, відповідно, процес його конституювання, то в межах інтелекту вага за необхідністю переноситься на зв'язки між предметами (образами) та ситуаціями. Таким чином, механізм змін на цьому щаблі розвитку форм психічного може бути виражено терміном «преображення» (трансформація).

Варто зауважити, що здатність до інтеграції образів у формі відносин між ними для свого здійснення потребує інакшого підґрунтя, аніж у згадуваних «продуктів» психічного – не інтегрованих у форму цілого специфічних для певної форми психічного «продуктів» (об'єктів психічного простору, що діють у межах суб'єктивного досвіду) як результату інтеграції, а відмінного від них підґрунтя інтеграції в цю форму. Оскільки йдеться про трансформацію у відносини між даними у формі образу «цілими», то має також існувати і критерій відповідності певним відносинам, що здійснені на образі, а як наслідок – і оцінний процес. Отож, підґрунтям інтеграції у таку форму цілого як «відносини» виступає критерій оцінки.

Закономірно виникають деякі зауваження до проведеного міркування. Очевидно, що основна заувага полягає у можливості позиціонувати критерій як «продукт», що з'являється саме в межах інтелектуальної форми. Зокрема, якщо матеріалом для преображення є конституційований образ як продукт перцепції, то критерій виступає як динамічне утворення, що обумовлює підґрунтя формування цього матеріалу. Інакше – конституювання образу в межах перцептивної та інтелектуальної форм взаємодії вибудовується на основі різного підґрунтя.

Загалом питання може звучати як доцільність виокремлення критеріїв інтеграції у форму цілого (цілісного змісту) у межах різних форм організації психічного. Якщо в межах інтелекту мова йде про оцінний процес, то таким підґрунтям мають бути цінності. Отже, залишається відкритим питання щодо тих утворень, які виступають підґрунтям конституювання образу в межах перцепції, та інтегрування збудників однорідності у форму відчуття в межах сенсорної форми. Хоча, продовжуючи логіку міркування, доречно зауважити, що критерій упорядкування у форму цілого в межах передуючих форм психічного, вочевидь, виражений терміном «потреба». Водночас виокремлення критерію інтеграції в межах найвищої форми організації психічного – свідомості дотичне до питання переходу власне психічних форм організації впорядкованості в соціально-психологічні. Тому зрозумілим видається той висновок, що в межах вищих форм організації психічного конституювання образів (об'єктів простору) відбувається на основі упорядкування взаємозв'язків у світлі різних ціннісних критеріїв. Питання ставиться як здатність до вироблення в межах певної форми психічного конкретних ціннісних критеріїв. Наприклад, випадок відбиття взаємозв'язків у межах соціокультурної екосфери – критеріїв істинності, осмисленості, добра, краси, справедливості тощо.

Обмеження дослідження. Можна допустити, що критерій інтеграції/упорядкування змістів психічного як специфічний та несхожий з ними «продукт» психіки також є співвідносним конкретній формі психічного. Проте питання щодо конкретних критеріїв інтеграції у межах тої чи тої форми організованості психічного після проведеного аналізу залишається відкритим. Зокрема й тому, що лише дає змогу сформулювати припущення – функцію критерію інтеграції в межах різних форм психічної організації виконують різні психічні утворення. Отже, потребує подальшого аналізу питання про конкретні «критерії інтеграції у форму цілого», що пов'язані з різними формами організації психічного з одного боку та різними змістами психічного з боку іншого. В контексті питання переходу власне психічних форм у соціально-психологічні та, окремо, переходу соціально-психологічних між собою, можемо констатувати, що такий висновок можливий лише в загальному вигляді. А саме: перехід пов'язаний зі

зміною критерію інтеграції, що формується на цьому рівні системної організованості психіки.

Водночас важливо озвучити і низку зауваг. Оскільки проведений аналіз базувався на уявленнях про ускладнення форм психічного в ході еволюції живих систем, то уявлення про розвиток перших у межах філогенезу людини як біологічного виду та її онтогенезу лишилися поза увагою. Однак самоочевидним є те, що специфіка критеріїв інтеграції у форму цілого (які співвідносяться з соціально-психологічними таксонами) та отриманих у їх межах змістів має чільний зв'язок зі становленням та ускладненням соціокультурної екосфери. Іншими словами – критерії інтеграції у форму цілого видозмінюються в процесі філогенетичного розвитку реалізованої на людині системної організації психічного.

З іншого ж боку – якщо людина постає як носій множинної суб'єктності, тобто на людині реалізовується не лише соціально-психологічний зв'язок, а й інші форми психічного, то цілком імовірним буде таке припущення: критерії інтеграції у форму цілого видозмінюються в процесі онтогенетичного розвитку реалізованої на людині системної організації психічного. Таким чином, якщо підвести зміст виразу «форма психічного, що реалізована на людині» під поняття «суб'єкт», то можна розрізняти суб'єкт інтеграції як носій критерію упорядкування та психічний зміст як предмет упорядкованості в межах конкретної форми. Доречним постає питання про специфіку інтеграції тих змістів, які дані в межах окремих форм організації психічного, які реалізовано на людині (суб'єктів). Ба більше – чи порушується рівновага в системі одного суб'єкта внаслідок уведення в неї «продукту», що сформовано в системі іншого суб'єкта, та чи не забезпечено саме в цей спосіб безперервний розвиток в онтогенезі системної організації психічного людини?

Висловлені зауваги та обумовлені ними запитання демонструють, що подальший напрямок аналізу містить перспективи своєї розробки в межах структурно-інтегративної методології (Енгельгард, 1970). Зокрема, потребує виокремлення структура тих форм організації психічного, що реалізовано на людині як носії множинної суб'єктності у формі їх системної організації (системної організації форм психіки).

Висновки і перспективи. Проведений аналіз дає змогу визначити теоретико-методологічне підґрунтя специфіки переходу між окремими формами організації психічного. Таким підґрунтям є:

– прогресивний ряд механізмів забезпечення змін у структурі систем, а саме: руйнування (деформація) → перебудова → перетворення → віддзеркалення → відображення → преображення (трансформація);

– співвідносний з конкретною формою психічного зміст як основний «продукт» упорядкованості в цій формі, а саме: відчуття → образ → відношення.

– критерій інтеграції/упорядкування у форму цілого змісту психічного.

Подальшого аналізу та висвітлення потребують філо- та онтогенетичні аспекти розвитку критеріїв інтеграції/упорядкування у форму цілого змістів психічного. Втім, проведений аналіз також дає можливість переконатися, що реалізації цієї перспективи має передувати виокремлення структури тих форм організації психічного, що реалізовано на людині як на носії множинної суб'єктності. Ба більше, виокремлення такої структури необхідне й для формулювання концептуальних засад дослідження варіативності соціально-психологічних форм психічного, адже дасть змогу забезпечити підґрунтя для диференціації тих характеристик образу, реалізація яких на ньому забезпечена різними суб'єктними функціями.

Література

1. Брунер, Дж. (1977). *Психология познания. За пределами непосредственной информации*. М.: Прогресс.
2. Буданов, В. (2017). *Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании*. М.: УРСС.
3. Василюк, Ф. (1993). Структура образа. *Вопросы психологии*. 5, 5–19.
4. Выготский, Л. (1983). История развития высших психических функций. *Собрание сочинений: в 6-ти томах. Т.3*. М.: Педагогика.
5. Жаботинская, С. (2018). Генеративизм, когнитивизм и Семантика лингвальных сетей. *Doctrina multiplex, veritas una. Учень багато, істина одна: зб. праць до ювілею Ізабелли Рафаїлівни Буніятової*. Київ: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, с. 99–141.
6. Зинченко В. (2006) Сознание как предмет и дело психологи. *Методология и история психологии*. 1, 207–231.

7. Князева, Е. (2020). Стратегии управления динамической сложностью. Форсайт, 14(4), 34–45. <https://doi.org/10.17323/2500-2597.2020.4.34.45>
8. Коваль, Г. (2020) До аналізу проблеми демаркації складових соціально-психологічної таксономії. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 46(49), 258–266. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).175](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).175)
9. Леонтьев, А. (1959). *Проблемы развития психики*. М.: Академия пед. наук РСФСР.
10. Леонтьев, А. (2012). *Деятельность. Сознание. Личность*. М: Книга по требованию.
11. Леонтьев, Д. (2018). Жизнь на волнах хаоса: уроки Пригожина и Талеба. В кн.. *Mobilis in mobili: личность в эпоху перемен*. Под общ. ред. А. Асмолова. М.: Издат-й Дом ЯСК. С. 29–40.
12. Петренко, В. (2002) Конструктивистская парадигма в психологической науке. *Психологический журнал*. 23. 3, 113–121.
13. Петренко, В. (2005). Психосемантические аспекты картины мира субъекта. *Психология. Журнал ВШЭ*. 2 (2), 3–23.
14. Смирнов, С. (1974). *Диалектика отражения и взаимодействия в эволюции материи*. М.: Наука.
15. Спенсер, Г. (1997). *Синтетическая философия: в сокращённом изложении Коллинза К.*: Ника-центр: Вист-С
16. Спіцина, Л. (2013). Історико-психологічний та соціокультурний контекст когнітивного спілкування. В кн.. *Засади когнітивної психології спілкування*. за наук. ред. В.Казміренка. ІСПП НАПН. Кіровоград: Імекс-ЛТД. с. 97–136.
17. Руденко, Л. (2013). Ноосферна філософія В.І. Вернадського – фундамент сталого (збалансованого) планетарного розвитку. *Український географічний журнал*. 2, 7–12
18. Ткаченко, О. (2009). Принципи, категорії і методологічні проблеми психології. *Психологія і суспільство*. 1(35), 44–133.
19. Холодная, М. (2002) Психология интеллекта: парадоксы исследования. СПб.: Питер. 272 с.
20. Циген, Т. (1998) Физиологическая психология в 14-ти лекциях. В кн. *Основные направления психологии в классических трудах. Ассоциативная психология*. М: АСТ-ЛТД.
21. Швалб, Ю. (2018). Ставлення до природи і світу в сучасному способі життя: історико-культурні аспекти. В кн.. *Екологічна психологія : хрестоматія*. за наук. ред. Ю. Швалба. ІСПП НАПН. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 224 с. С. 7–16.
22. Энгельгард, В. (1970) Интегрализм – путь от простого к сложному в познании явлений жизни. *Вопросы философии*. 11, 103–115.
23. Boulding, K. (1956) General Systems Theory - the Skeleton of a Science. *Management Science*. 2. 3, 197–208.
24. Bruner, J. (1957). On perceptual readiness. *Psychological Review*, 64(2), 123–152. <https://doi.org/10.1037/h0043805>

25. Chomsky, N. (1956). Three models for the description of language. *IRE Transactions on information theory*. 2(3), 113–124.
26. Haken, H. (2009). Synergetics: Basic Concepts. In: *Hutt A., Haken H. (eds) Synergetics. Encyclopedia of Complexity and Systems Science Series*. pp. 5–30. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-0716-0421-2_533
27. Kool V.K., Agrawal R. (2020). Environmental Psychology: Lessons from Gandhi. In: *Gandhi and the Psychology of Nonviolence, Vol. 2*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-56989-1_1
28. Roginskii, A., Perchenok, F., & Borisov, V. (1993). Community as the source of Vernadsky's concept of noosphere. *Configurations*. 1(3), 415–438. <https://doi.org/10.1353/con.1993.0018>

References

1. Bruner, Dzh. (1977). *Psikhologiya poznaniya. Za predelami neposredstvennoy informatsii [Psychology of cognition. Beyond immediate information]*. M.: Progress. [in Russian].
2. Budanov, V. (2017). *Metodologiya sinergetiki v postneklassicheskoy nauke i v obrazovanii [Methodology of synergy in postnonclassical science and education]* M.: YPCC. [in Russian].
3. Vasylyuk, F. (1993). Struktura obraza [Image structure]. *Voprosy psikhohyiy – Voprosy Psykhologii*. 5. 5–19. [in Russian].
4. Vyigotskiy, L. (1983). Istoriya razvitiya vysshikh psikhicheskikh funktsiy [The history of the development of higher mental functions]. *Sobranie sochineniy: v 6-ti tomah. T.3. [Collected works: in 6 volumes. V3.]* M.: Pedagogika. [in Russian].
5. Zhabotyenskaya, S. (2018). Heneratyvyzm, kohnytyvyzm y Semantyka lynhval'nykh setey [Generativism, Cognitivism and the Semantics of Lingual Networks]. *Doctrina multiplex, veritas una: zb. prats do yuvileyu Izabelly Rafayilivny Buniyatovoyi [The Doctrines many, one truth is: Coll. works for the anniversary of Isabella Raphael Buniatova]*. K: Kyyivskyy un-t im. B. Hrinchenka, s. 99–141. [in Russian].
6. Zinchenko V. (2006) Soznaniye kak predmet i delo psikhologii [Consciousness as a subject and matter of psychology]. *Metodologiya i istoriya psikhologii – Methodology and history of psychology*. 1. 207-231. [in Russian].
7. Knyazeva, Ye. (2020). Strategii upravleniya dinamicheskoy slozhnostyu [Strategies of Dynamic Complexity Management.]. *Forsayt – Foresight*, 14(4). 34–45. <https://doi.org/10.17323/2500-2597.2020.4.34.45> [in Russian].
8. Koval, H. (2018) Do analizu problemy demarkatsiyi skladovykh sotsial'no-psykholohichnoyi taksonomiyi. [To the issue of demarcation of socio-psychological taxonomy's components]. *Naukovi studiyi iz sotsialnoyi ta politychnoyi psykholohiyi – Scientific studios on social and political psychology*. 46(49), 258-266. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).175](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).175) [in Ukrainian].
9. Leontyev, A. (1959). *Problemy razvitiya psihiki [Problems of the development of the psyche]*. M.: Akademiya ped. nauk RSFSR. [in Russian].

10. Leontyev, A. (2012). *Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost* [Activity, consciousness, personality]. M: Kniga po trebovaniyu. [in Russian].
11. Leontyev, D. (2018). Zhizn na volnakh khaosa: uroki Prigozhina i Taleba [Life on the Waves of Chaos: Lessons from Prigogine and Taleb]. V kn.. *Mobilis in mobili: lichnost v epokhu peremen* [Mobilis in mobili: personality in an era of change]. Pod obshch. red. A. Asmolova. M.: Izdat-y Dom YASK. 29-40 [in Russian].
12. Petrenko, V. (2002) Konstruktivistskaya paradigma v psikhologicheskoy nauke [The constructivist paradigm in psychological science]. *Psihologicheskii zhurnal—Psychological journal*. 23. 3, 113-121. [in Russian].
13. Petrenko, V. (2005). Psikhosemanticheskiye aspekty kartiny mira sub'yekta [Psychosemantic aspects of the subject's worldview]. *Psihologiya. Zhurnal VSE—Psychology. HSE Journal*. 2 (2), 3–23.
14. Smirnov, S. (1974). *Dialektika otrazheniya i vzaimodeystviya v evolyutsii materii* [Dialectics of reflection and interaction in the evolution of matter]. M.: Nauka. [in Russian].
15. Spenser, G. (1997). *Sinteticheskaya filosofiya: v sokrashchennom izlozhenii Kollinza* [The synthetic philosophy by Herbert Spencer]. K.: Nika-tsentr: Vist-S. [in Russian].
16. Spitsyna, L. (2013). Istoryko-psykholohichnyy ta sotsiokulturnyy kontekst kohnityvnoho spil'kuvannya [Historical-psychological and sociocultural context of cognitive communication]. V kn.. *Zasady kohnityvnoyi psykholohiyi spil'kuvannya* [Principles of cognitive psychology of communication]. za nauk. red. V. Kazmirenka. ISPP NAPN. Kirovohrad: Imeks-LTD, 97–136. [in Ukrainian].
17. Rudenko, L. (2013). Noosferna filosofiya V.I. Vernadskoho – fundament staloho (zbalansovanoho) planetarnoho rozvytku [Noosphere philosophy VI Vernadsky - the foundation of sustainable (balanced) planetary development]. *Ukrayinskyy heohrafichnyy zhurnal – Ukrainian Geographical Journal*. 2, 7–12. [in Ukrainian].
18. Tkachenko, O. (2009). Pryntsypy, katehoriyi i metodolohichni problemy psykholohiyi [Principles, categories and methodological problems of psychology]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and Society*. 1(35), 44–133. [in Ukrainian].
19. Kholodnaya, M. (2002) *Psihologiya intellekta: paradoksy issledovaniya* [Psychology of Intellect: Research Paradoxes.]. SPb.: Piter. [in Russian].
20. Tsigen, T. (1998) Fiziologicheskaya psikhologiya v 14-ti lektsiyakh [Physiological Psychology in 14 Lectures]. V kn. Osnovnyye napravleniya psykholohii v klassicheskikh trudakh. Assotsiativnaya psikhologiya [The main directions of psychology in classical works. Associative psychology]. M: AST-LTD. [in Russian].
21. Shvalb, YU. (2018). Stavleniya do pryrody i svitu v suchasnomu sposobi zhyttya: istoryko-kulturni aspekty [Attitudes towards nature and the world in the modern way of life: historical and cultural aspects]. V kn.. *Ekolohichna psykholohiya : khrestomatiya* [Environmental psychology: a textbook]. za nauk. red. YU. Shvalba.

ISPP NAPN. K.: Instytut psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrainy, 2018. 224 c. С. 7–16. [in Ukrainian].

22. Engelgardt, V. (1970) Integratizm – put ot prostogo k slozhnomu v poznanii yavleniy zhizni [Integratism - the path from simple to complex in the knowledge of the phenomena of life]. *Voprosy filosofii – Philosophy questions*. 11, 103–115.

23. Boulding, K. (1956) General Systems Theory - the Skeleton of a Science. *Management Science*, 2, 3, 197–208.

24. Bruner, J. (1957). On perceptual readiness. *Psychological Review*, 64(2), 123–152. <https://doi.org/10.1037/h0043805>

25. Chomsky, N. (1956). Three models for the description of language. *IRE Transactions on information theory*, 2(3), 113–124.

26. Haken, H. (2009) Synergetics: Basic Concepts. In: *Hutt A., Haken H. (eds) Synergetics. Encyclopedia of Complexity and Systems Science Series*. pp 5-30. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-0716-0421-2_533

27. Kool V.K., Agrawal R. (2020) Environmental Psychology: Lessons from Gandhi. In: *Gandhi and the Psychology of Nonviolence, Vol. 2*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-56989-1_1

28. Roginskii, A., Perchenok, F., & Borisov, V. (1993). Community as the source of Vernadsky's concept of noosphere. *Configurations*, 1(3), 415–438. <https://doi.org/10.1353/con.1993.0018>

Received: 29.05.2021

Accepted: 05.07.2021

ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ТА АДАПТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ

Кордунова Наталія

Волинський національний університет імені Лесі Українки

м. Луцьк, Україна,

natalia300319701@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4683-0929>

Мудрак Ігор

Волинський національний університет імені Лесі Українки

м. Луцьк, Україна,

sim851@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9003-0435>

Дмитріюк Наталія

Волинський національний університет імені Лесі Українки

м. Луцьк, Україна,

dm.ns@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8055-0237>

Мета. У статті здійснено теоретичний аналіз психологічних особливостей життєстійкості та адаптивності студентів у кризових ситуаціях.

Методи. Для реалізації мети дослідження були використані методи теоретичного наукового пошуку: аналіз, синтез, узагальнення. Для проведення емпіричного дослідження – «Тест життєстійкості» S. Maddi (адаптація Д. Леонтєва, О. Рассказової), опитувальник «Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна. В дослідженні взяли участь 80 студентів першого курсу Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Результати. Аналіз праць українських та закордонних науковців засвідчує, що життєстійкість є необхідним елементом адаптаційного потенціалу особистості, завдяки якому людина чинить опір негативним впливам середовища, стає впевненою й рішучою у власних діях. Життєстійкість сприяє збереженню здоров'я та підтриманню оптимального рівня працездатності й активності в кризових ситуаціях.

Висновки. Життєдіяльність – це важлива складова адаптивності студентів

у кризових ситуаціях. Доведено, що адаптивність як стійка властивість особистості є внутрішнім підґрунтям спроможності до пристосування в будь-яких умовах життєдіяльності та готовності до взаємодії з середовищем.

Перспективи подальших досліджень – у вивченні психологічних особливостей та їх взаємозв'язку з іншими властивостями особистості, що сприятимуть ефективнішому функціонуванню особистості в мінливих умовах сьогодення.

Ключові слова: життєстійкість, адаптація, адаптивність, особистість, студентський період життя.

Kordunova Natalia, Mudrak Igor, Dmytriuk Natalia. Features of vitality and adaptability of students in crisis situations.

Purpose. The article provides a theoretical analysis of the psychological features of vitality and adaptability of students in crisis situations.

Methods. To realize the purpose of the study, the following methods of theoretical scientific research were used: analysis, synthesis, generalization. To conduct an empirical study — «Test of viability» S. Maddi (adaptation of D. Leontiev, O. Rasskazova), questionnaire «Adaptability» A.G. Maklakova, C.B. Chermyanin. The study involved 80 first-year students of Volyn Lesya Ukrainka National University.

Results. The analysis of Ukrainian and foreign works allows us to state that vitality is a necessary element of the adaptive potential of the individual; allows a person to resist the negative effects of the environment, provides confidence and determination in their own actions, helps to maintain health and maintain optimal levels of efficiency and activity in crisis situations.

Conclusions. In general, we can conclude that life is an important component of student adaptability in crisis situations. It is proved that adaptability as a stable property of the individual is the internal basis of the ability to adapt to any living conditions and willingness to interact with the environment.

The prospects for further research are seen in the study of psychological features in their relationship with other personality traits that will contribute to more effective functioning of the individual in the changing conditions of today.

Keywords: vitality, adaptation, adaptability, personality, student period of life.

Кордунова Наталия, Мудрак Игорь, Дмытриук Наталия. Особенности жизнестойкости и адаптивности студентов в кризисных ситуациях.

Цель. В статье осуществлен теоретический анализ психологических особенностей жизнестойкости и адаптивности студентов в кризисных ситуациях.

Методы. Для реализации целей исследования были использованы методы теоретического научного поиска: анализ, синтез, обобщение. Для проведения эмпирического исследования – «Тест жизнестойкости» S. Maddi (адаптация Д. Леонтьева, О. Рассказовой), опросник «Адаптивность» А. Г. Маклаковой, С. В. Чермянина. В исследовании приняли участие 80 студентов первого курса

Волынського національного університета імені Лесі Українки.

Результати. Аналіз українських і зарубіжних робіт дозволяє утверджувати, що життєстійкість являється необхідним елементом адаптаційного потенціала особистості; дозволяє людині опротивлятися негативним впливам середовища, надає впевненості і рішучості в особистих діях, сприяє збереженню здоров'я і підтриманню оптимального рівня працездатності і активності в кризових ситуаціях.

Висновки. Життєстійкість – це важлива складова адаптивності студентів в кризових ситуаціях. Доведено, що адаптивність як стійке властивість особистості являється внутрішньою основою здатності до пристосування в будь-яких умовах життєдіяльності і готовності до взаємодії з середовищем.

Перспективи подальших досліджень бачимо в вивченні психологічних особливостей їх взаємозв'язку з іншими властивостями особистості, які будуть сприяти більш ефективній функціонуванню особистості в змінюючихся умовах сучасності.

Ключові слова: життєстійкість, адаптація, адаптивність, особистість, студентський період життя.

Вступ. Сучасне життя характеризується надзвичайною потребою людини в адаптації до складних і швидкозмінних соціальних умов. Сьогодні суспільство знаходиться на такому етапі розвитку, коли діє багато негативних чинників, здатних викликати стреси та перевантаження. Водночас соціальні кризи являються зумовленими підвищенням рівня життєстійкості та адаптивності особистості. Втім, потрапляючи в складні життєві ситуації, людина не завжди може знайти ефективне їх розв'язання.

В умовах швидких змін освіта покликана підготувати молодь до життя та діяльності в нинішньому суспільстві. Однак у період нестабільності в державі багато факторів знижують опір студентів до подолання життєвих труднощів у період навчання в ЗВО. Науковий і практичний інтерес все більше викликає проблема дослідження психологічних особливостей життєстійкості та адаптивності студентів.

Студентський період життя характеризується розвитком самосвідомості, волевої та мотиваційної сфери. Саме в цьому віці завершується розвиток життєстійкості особистості, яка допомагає чинити опір негативним впливам середовища. Проте багато студентів відчують труднощі в конструктивному вирішенні проблеми. А, отже, головною метою стає завдання навчити студентів долати

проблеми та протистояти труднощам. Тому актуальним стає вивчення життєстійкості як інтегративної характеристики адаптивності особистості в кризових ситуаціях.

Мета цього дослідження полягає в теоретичному аналізі й емпіричному вивченні особливостей прояву адаптивності та життєстійкості студентів у кризових ситуаціях.

Аналіз наукових праць Л. Анциферової, Ф. Василюка, С. Максименка, Т. Титаренко та ін. свідчить про зростання наукового інтересу до проблеми вивчення різних аспектів поведінки, спрямованої на подолання кризових для особистості ситуацій.

Л. Анциферова дотримується думки, що для визначення ступеня певної події обов'язково потрібно враховувати особистісний контекст, оскільки для кожної людини різні події будуть сприйматися по-різному та різною мірою міститимуть у собі стресогенні фактори (Анциферова, 1994).

С. Максименко стверджує, що центральним моментом життєвих випробовувань є особистісна криза, яка детермінується обставинами життя, соціальними ситуаціями та внутрішніми особистісними конфліктами (Максименко, 2017).

Як зазначає Ф. Василюк, критичну ситуацію слід розуміти як таку, що унеможлиблює реалізацію життєво важливих потреб, мотивів, цінностей (Василюк, 1995).

Т. Титаренко кризу визначає як тривалий і водночас внутрішній конфлікт, котрий передбачає пошук нових можливостей реконструкції життєвого світу. Переживання людиною кризи тісно пов'язане зі ступенем усвідомлення кризового стану. Деякі люди мають змогу зізнатися собі в гострих проблемах. Інші, не помічаючи наближення кризової ситуації, намагаються уникнути необхідності усвідомлення життєвих обставин (Титаренко, 2006).

Дослідники Л. Бурлачук, О. Коржова та Є. Варбан окреслюють основні підходи до вивчення психологічних аспектів складних життєвих ситуацій, які потребують від людини дій, що перевершують її адаптивні можливості та ресурси. Дослідники наголошують, що ситуація передбачає активну позицію самої людини щодо життєвих обставин, певне їх осмислення, переживання (Бурлачук, Коржова, 1998; Варбан, 2009).

На думку К. Маннапової, життєві події викликають в особистості різні реакції й організовують дійсність відповідно до розміру

проблеми. Якщо особистість постійно обирає звичні способи реагування на важкі життєві ситуації, виходячи з прагнення до комфорту та безпеки, то в майбутньому це призводить до життєвого застою особистості (Маннапова, 2019).

Складні життєві ситуації вимагають від особистості високого рівня життєстійкості. Одним із особистісних ресурсів конструктивного подолання кризової ситуації та відновлення внутрішньої рівноваги є життєстійкість.

Дослідження S. Maddi продемонстрували, що життєстійкість є особистісною характеристикою, яка є загальною мірою психічного здоров'я людини та відображає три життєві установки: включеність, впевненість у можливості контролю над подіями, а також готовність до ризику (Maddi, 2006).

На думку А. Фомічової, життєстійкість – це інтегральна риса особистості, відповідальна за успішність подолання життєвих труднощів. Життєстійкість допомагає чинити опір негативним впливам середовища, підвищує стресостійкість людини, дає змогу прогнозувати бажане майбутнє (Фомічова, 2012).

Життєстійкість являє собою систему переконань про себе, про світ, про відносини зі світом. Вона характеризує міру здатності особистості витримувати стресові ситуації, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності. Життєстійкість – це важливий особистісний ресурс, який сприяє подоланню стресів і досягненню високого рівня психічного та фізичного здоров'я.

Життєстійкі люди володіють трьома важливими рисами: вони приймають дійсність такою, якою вона є; глибоко переконані, що життя має сенс (основу для цього переконання часто створює перевага тих чи інших цінностей), а також вирізняються вмінням імпровізувати та нетривіально вирішувати проблеми.

Ця властивість особистості складається з трьох порівняно автономних компонентів: залученість, контроль, прийняття ризику. Виразність цих компонентів перешкоджає виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях завдяки стійкому опануванню стресами і сприйняттю їх як менш значущих.

Людина з розвиненим компонентом залученості отримує від власної діяльності задоволення, відчуває себе цінною та важливою.

Компонент контролю передбачає впевненість у тому, що боротьба дає змогу впливати на результати того, що відбувається –

навіть у тому разі, коли успіх справи не гарантовано. Людина, яка має розвинений компонент контролю, переконана, що сама обирає власну діяльність та свій шлях (Maddi, 2006).

С. Кравчук розглядає життєстійкість як психологічний феномен, який на змістовно-структурному рівні є складною інтегральною характеристикою особистості та містить такі психологічні компоненти: емоційний, когнітивний, моральний, вольовий і поведінковий. На процесуально-динамічному рівні аналізу життєстійкість виступає як особистісний стиль. На функціональному рівні – це чинник адаптаційного ресурсу творчого потенціалу особистості, її особистої зрілості (Кравчук, 2018).

Аналіз наукових підходів до тлумачення життєстійкості підтверджує, що вона є важливим компонентом розвитку особистості. Саме ця властивість дає змогу людині чинити опір негативним впливам середовища, надає впевненості та рішучості у власних діях, сприяє збереженню здоров'я та підтриманню оптимального рівня працездатності й активності в стресових умовах.

Життєстійкість пов'язана з розвитком різноманітних психологічних якостей, серед яких важливе місце займає адаптивність особистості.

Поняття «адаптивність особистості» розглядають як полісистемну функціонально-структурну властивість інтегральної індивідуальності, що визначається сукупністю її різнорівневих індивідуальних характеристик, які проявляються в показниках продуктивності й гомеостатичності (Санникова, Кузнецова, 2009). Науковці виокремлюють такі компоненти адаптивності особистості: «розуміння смислу майбутніх подій; постійно оновлювані адекватні уявлення про майбутні зміни в особистому та суспільному житті; адекватна оцінка власних актуальних та потенційних можливостей; готовність здійснювати внутрішні та зовнішні дії для адаптації до змін; переживання індивідуальних змін і стресових ситуацій як тимчасових або необхідних для досягнення мети труднощів; ставлення до адаптації як до діяльності, необхідної для отримання певних результатів; відповідальність за свої можливі дії; відкритість, гнучкість і терпимість до нового; комунікативна компетентність» (Симаева, 2006).

Адаптивність до стресу В. Розов розглядає в єдності таких структурних компонентів як: здатність до адаптивного мислення;

оптимістичний когнітивний стиль; здатність встановлювати та розвивати взаємини підтримки; здатність до впевненої поведінки; здатність до самоорганізації часу життя; здатність до адаптивного сну та сновидінь; здатність до управління психофізіологічними станами; здатність до підтримки оптимального фізичного стану (Розов, 2012).

О. Маклаков у межах концепції особистісного адаптаційного потенціалу виділяє такі компоненти адаптивності особистості: нервово-психічна стійкість, комунікативні особливості, моральна нормативність (Маклаков, 2001).

Вчені О. Санникова, О. Кузнецова адаптивність розглядають як багаторівневе цілісне утворення (містить формально-динамічний, змістовно-особистісний та соціально-імперативний рівні). Кожен із виділених у структурі адаптивності рівнів можна представити низкою репрезентативних ознак. Серед них основними, базовими є показники формально-динамічного та якісного рівнів – як такі, що, по-перше, належать до характеристик індивідуальності, темпераменту, тобто саме на їх засаді формуються змістовні характеристики адаптивності (здатність до свідомої регуляції адаптивних процесів, вольової регуляції поведінки та діяльності особистості, схильність до вибору певного соціального середовища, до якого адаптується особистість, вибору певних стратегій адаптації в типових соціальних ситуаціях тощо); по-друге, формально-динамічні та якісні ознаки містять у собі психологічну сутність адаптивності (Санникова, Кузнецова, 2009).

Враховуючи наші попередні дослідження, ми зосереджуємо свою увагу на вивченні адаптивності саме в особистісному аспекті; розглядаємо її як стійку властивість, пов'язану з виявом життєстійкості.

Методи та процедура дослідження. Дослідницьку вибірку склали студенти першого курсу (80 осіб) Волинського національного університету імені Лесі Українки. Для досягнення мети та завдань дослідження були використані методи теоретичного наукового пошуку: аналіз, синтез, узагальнення, а також «Тест життєстійкості» S. Maddi (адаптація Д. Леонтьєва, О. Рассказової), опитувальник «Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна.

Обговорення результатів. Студентський період життя характеризується своїми закономірностями та віковими суперечностями формування особистості. Студент як суб'єкт модернізації системи вищої освіти перебуває в ситуації підвищеної

стресогенності. Навіть маючи особистісні ресурси, під час стресових ситуацій молодь виявляє власну неспроможність розв'язати проблему та впоратися з вимогами таких ситуацій. Втім, саме в період студентства відбувається формування життєстійкості до подолання кризових ситуацій.

Життєстійкістю можна вважати певний необхідний адаптаційний потенціал особистості, що є вагомим у студентському віці, оскільки він сприяє професійному та особистісному зростанню молодої людини.

Варто зауважити, що для студентської молоді очевидною є проблема, яка зумовлена протиріччям між соціальним середовищем, яке склалося і яке вимагає максимальної адаптації, вмінням ефективно впоратися зі стресовими ситуаціями й мінливими умовами життя та недостатнім рівнем життєстійкості, незнанням або невмінням користуватися особистісним потенціалом для подолання життєвих труднощів. Тож постає необхідність дослідження психологічних особливостей життєстійкості й адаптивності студентів та пошуку шляхів її підвищення.

З метою дослідження особливостей прояву життєстійкості в студентів ми використали «Тест життєстійкості» S. Maddi в адаптації Д. Леонтьєва, О. Рассказової (Леонтьєв, Рассказова, 2008). Діагностика засвідчила, що компоненти життєстійкості досліджуваних студентів проявляються на високому, середньому та низькому рівнях. За компонентом «залученість» досліджувані демонструють 25,3% високий, 58,2% середній та 16,5% низький рівні. Це свідчить про те, що в більшості опитаних студентів переважають високий і середній рівень цього критерію. Висока їх виразність перешкоджає виникненню внутрішньої напруги в кризових ситуаціях, допомагає зберегти оптимальну працездатність та активність. Проте частина студентів має низький рівень виразності цього компоненту.

Компонент «контролю» на середньому рівні виразності притаманний 44,9% студентам. 32,1% досліджуваних мають високий, а 13,0% – низький рівень контролю. Це свідчить про те, що більшість досліджуваних можуть безпосередньо впливати на події в своєму житті, самостійно приймати рішення навіть тоді, коли успіх справи не гарантований. Ця характеристика також властива студентам із високим рівнем виразності цього компоненту. З іншого боку – студенти з низьким рівнем можуть бути невпевненими у власних

силах, почувають себе в напружених ситуаціях безпомічними.

Третій компонент – «прийняття ризику» на високому рівні притаманний 31,6% досліджуваним. Ці досліджувані переконані в тому, що все, що з ними відбувається, сприяє їхньому розвитку завдяки здобутому досвіду. Вони готові йти до кінця навіть тоді, коли успіх справи не гарантований. 46,5% досліджуваних демонструють середній рівень. За цим компонентом студенти вагаються в прийнятті правильних рішень. І 21,9% студентів мають низький рівень виразності цього компоненту; вони схильні до уникнення ризикових ситуацій, прагнуть отримати надійні аргументи на користь успішності, перш ніж приступити до будь-якої справи.

Отож, отримані результати компонентів життєстійкості показують, що більше як половина досліджуваних студентів можуть добре впоратися з труднощами та ефективно скористатися внутрішніми ресурсами. Проте частина досліджуваних важко переживає труднощі та зміни в кризових ситуаціях.

Під час вивчення особливостей адаптивності (опитувальник «Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна) досліджувалися такі показники як нервово-психічна стійкість, поведінкова регуляція, адекватна самооцінка та реальне сприйняття дійсності, комунікативний потенціал, адаптивні здібності, моральна нормативність. Р

За показником «нервово-психічна стійкість» 47,5% досліджуваних демонструють середній, 16,1% високий та 26,9% низький рівень.

За показником «поведінкова регуляція» 42,5% досліджуваних демонструють середній, 39,1% високий та 18,4% низький рівень.

За показником «адекватна самооцінка» найбільша частина досліджуваних має середній рівень – 51,2%, 18,9% – високий, 21,9% – низький рівень.

За показником «реальне сприйняття дійсності» високий рівень виявлено в 34,0% досліджуваних, середній у 42,3%, низький у 23,7% студентів.

За показником «моральна нормативність» високий рівень виявлено в 30,0% досліджуваних, середній у 46,5%, низький у 23,5%.

За показником «комунікативний потенціал» високий рівень виявлено в 39,3% досліджуваних, середній у 45,7%, низький у 15,0%.

За показником «адаптивні здібності» високий рівень виявлено в

28,6% досліджуваних, середній у 39,8%, низький у 31,6%.

Узагальнення даних засвідчує, що в досліджуваних переважає середній рівень адаптаційного потенціалу.

Згідно з результатами дослідження, студенти з високим рівнем нервово-психічної стійкості та поведінковою регуляцією мають адекватну самооцінку та реальне сприйняття дійсності, високий розвиток комунікативних здібностей та моральної нормативності.

Студентам із середнім рівнем адаптаційного потенціалу властиві ознаки різних акцентуацій, які в звичних умовах частково компенсовані й можуть з'являтися зі зміною діяльності, тому успішність їхньої адаптації залежить від зовнішніх умов середовища.

Студентам із низьким рівнем адаптаційного потенціалу властива нервово-психічна стабільність, поведінкова регуляція, відсутність адекватної самооцінки та реального сприйняття дійсності, низький рівень комунікативного потенціалу й моральної нормативності.

Дослідження показує, що адаптивність має певну специфіку в пристосуванні до діяльності в кризових умовах. Вона виявляється на середньому рівні розвитку цієї властивості загалом та в певному якісно-кількісному сполученні її показників. Той факт, що більшість досліджуваних продемонстрували середні показники адаптивності, на нашу думку, свідчить про те, що розвиток саме цієї властивості є однією з передумов пристосування цих осіб до складних умов діяльності, які пов'язані зі значними труднощами, що викликають мобілізацію їхніх адаптивних здібностей. Отримані дані підтверджують, що адаптивність – це така властивість особистості, яка має важливе значення для адаптації особистості до діяльності та професійної життєстійкості в кризових умовах.

Згідно з критерієм Пірсона встановлено, що існує статистично значущий зв'язок між показниками життєстійкості та показниками адаптивності. Підтверджено, що всі показники життєстійкості мають зворотний зв'язок із такими показниками адаптивності як «нервово-психічна стійкість» на рівні значущості ($\chi=0,478$, $p \geq 0,01$), «поведінкова регуляція» ($\chi=0,357$, $p \geq 0,01$), «адекватна самооцінка» ($\chi=-0,254$, $p \geq 0,01$), «реальне сприйняття дійсності» ($\chi=0,367$, $p \geq 0,01$), «комунікативний потенціал» ($\chi= -0,234$, $p \geq 0,01$), «адаптаційні здібності» ($\chi= 0,151$, $p \geq 0,01$), «моральна нормативність» ($\chi= 0,277$, $p \geq 0,01$).

Це свідчить про те, що студенти, які виявляють високий рівень

нервово-психічної стійкості та поведінкової регуляції, високу адекватну самооцінку та реальне сприйняття дійсності, є самостійними та адекватно реагують на зміни навколишнього середовища, впевнено почувають себе в незвичних ситуаціях.

Отже, життестійкість є необхідним елементом адаптаційного потенціалу особистості. Перевага високого та середнього рівнів життестійкості в студентів-першокурсників пов'язані зі здатністю до використання активної поведінки для пошуку можливих способів подолання труднощів у кризових ситуаціях.

Висновки та перспективи. Теоретичний аналіз проблеми показав значущу роль життестійкості та адаптивності у формуванні особистості. Більшість учених життестійкість розуміють як здатність особистості витримувати стресові ситуації та зберігати водночас внутрішню збалансованість без зниження успішності діяльності. Життестійкість допомагає людині чинити опір негативним впливам середовища, надає впевненості та рішучості у власних діях, сприяє збереженню здоров'я та підтриманню оптимального рівня працездатності й активності в кризових умовах.

Отримані дані дають підстави розглядати адаптивність як властивість особистості, що має важливе значення для адаптації особистості до діяльності в екстремальних умовах, її довготривалості та професійної надійності. Адаптивність – це полісистемна функціонально-структурна властивість інтегральної індивідуальності, що визначається сукупністю її різнорівневих індивідуальних характеристик, які виявляються в показниках її продуктивності. Адаптивність особистості займає повноцінне місце серед відомих у психології психологічних властивостей, що забезпечують адаптацію до діяльності в кризових умовах.

Визначено, що життестійкість розглядається як необхідний адаптаційний потенціал особистості, що є надзвичайно вагомим саме в студентському віці. В досліджуваних студентів переважає високий та середній рівень основних показників як життестійкості, так і адаптивності. Однак третина досліджуваних демонструє низький рівень показників, що свідчить про недостатність досвіду та навичок активного вирішення проблем. Це може спровокувати механізм уникнення і значно знижує можливості адаптивності особистості в кризових ситуаціях.

Доведено, що життестійкість має зворотний зв'язок із такими

показниками адаптивності як нервово-психічна стійкість, поведінкова регуляція, адекватна самооцінка, реальне сприйняття дійсності, моральна нормативність.

Отже, життєстійкість – необхідний елемент адаптивності особистості. Перевага високого та середнього рівнів життєстійкості в студентів пов'язана з готовністю до змін, здатністю використання активної поведінки для пошуку можливих способів подолання кризових ситуацій. Чим нижчий рівень життєстійкості, тим слабше проявляються ці показники, що може призводити до їх уникнення і значно знижує можливість адаптивності особистості.

Перспектива дослідження – в розгорнутому вивченні психологічних особливостей життєстійкості та їх взаємозв'язку з іншими властивостями особистості, що сприятимуть ефективнішому функціонуванню особистості в мінливих умовах сьогодення.

Література

1. Анциферова, Л. И. (1994). Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита. *Психологический журнал*, 5, 3–18.
2. Бурлачук, Л. Ф., Коржова, Е. Ю. (1998). Психология жизненных ситуаций. Москва : Рос. педагог. агенство, 177–209.
3. Варбан, Є. О. (2009). Стратегії подолання життєвих криз в юнацькому віці. Автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ.
4. Василюк, Ф. Е. (1995). Жизненный мир и кризис. *Психологический журнал*, 3. Т. 16, 90–101.
5. Кравчук, С. (2018). Психологічні особливості життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту. *Психологічні виміри, економіки, управління*. Львів, Т. 12, 27–38.
6. Леонтьев, Д. А., Рассказова, Е. И. (2006). Тест жизнестойкости. Москва: Смысл.
7. Маклаков, А. (2001). Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях. *Психологический журнал*, 1. Т. 22, 16–24.
8. Максименко, С. Д., Кузікова, С. Б., Зливка В. Л. (2017). Особистість в кризових ситуаціях: психологічна теорія і практика. Суми: Вид-во Сум ДПУ імені А. С. Макаренка.
9. Маннапова, К. (2019). Роль життєстійкості у подоланні складних життєвих ситуацій. *Теорія і практика сучасної психології*, 1. Т. 2, 75–78.
10. Розов, В. И. (2012). Психология экстремальных ситуаций: адаптивность к стрессу и психологическое обеспечение: научно-практическое пособие. Киев, КНТ; Самит-книга.

11. Санникова, О. П. (2017). Системный анализ адаптивности личности: монография. Одесса: Издательство ВМВ.
12. Санникова, О. П., Кузнецова, О. В. (2009). Адаптивность личности. Одесса: Издатель Н. П. Черкасов.
13. Симаева, И. Н. (2006). Психология адаптации личности к изменениям жизнедеятельности. Автореф. дисс. ... докт. психол. наук. Санкт-Петербург.
14. Титаренко, Т. М. (2006). Потенціал подолання складних життєвих обставин. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. статей, 13 (16). Київ.
15. Фомичова, А. Н. (2012). Жизнестойкость личности: монография. Москва: МПГУ.
16. Maddi, S. (2006). Hardiness: The courage to grow from stresses. *The journal of Positive Psychology*, Т. 1, 160–168.
17. Reupert, A. (2020). Change and (the need for) adaptability: the new normal. *Advances in Mental Health*, 18:2, 91–93, DOI: <https://doi.org/10.1080/18387357.2020.1792633>
18. Stockinger, K., Rinas, R., Daumiller, M. (2021). Student adaptability, emotions, and achievement: Navigating new academic terrains in a global crisis. *Learning and Individual Differences*, 90, 102046. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2021.102046>

References

1. Antsyferova, I. I. (1994). Lichnost v trydnykh zhyznennykh usloviyakh: pereosmyslenie, preobrazovaniie situatsyi i psikhologicheskaya zashchita [Personality in difficult living conditions: rethinking, transformation of situations and psychological protection]. *Psykhologicheskyy zhurnal - Psychological Journal*, 5, 3–18 [in Russian].
2. Burlachuk, L. F., Korzhova, E. Y. (1998). Psykhologiya zhiznennykh situatsiy [Psychology of life situations]. Moscow: Ros. pedagog. agentstvo, 177–209. [in Russian].
3. Varban, Y. O. (2009). Strategiyi podolannia zhyttevykh kryz v yunatskomu vitsi [Strategies for overcoming life crises in adolescence]. avtoref. dys. ... kand.psyhk.nauk : 19.00.07. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Vasyliuk, F. E. (1995). Zhyznennyi mir i krizis [Life and crisis]. *Psykhologicheskyy zhurnal*, 3. Т. 16, 90–101. [in Russian].
5. Kravchuk, S. (2018). Psykhologichni osoblyvisti zhyttestiikosti studentiv ta yih stavlennia do aktyvnoyu uchasti v politychnomy zhytti suspilstva v ymovakh voyennogo konflikty [Psychological features of students' resilience and their attitude to active participation in the political life of society in conditions of military conflict]. *Psykhologichni vymiry, ekonomiky, upravlinnya – Psychological dimensions, economics, management*. Lviv, Т. 12, 27–38. [in Ukrainian].
6. Leontiev, D. A., Rasskazova, E. I. (2006). Test zhysniestoykosti [Viability test]. Moskva: Smysl. [in Russian].

7. Maklakov, A. (2001). Lychnosniy adaptatsionnyi potentsial: yego mibilisatsiya i prognozirovaniye v ekstremalnykh usloviyakh [Personal adaptation potential: its mobilization and forecasting in extreme conditions]. *Psikhologicheskii zhurnal*, 1(22), 16–24 [in Russian].
8. Maksymenko, S. D., Kuzikova, S. B., Zlyvka V. L. (2017). Osoblyvist v kryzoviykh situatsiyah: psykholoichna teoriia i praktyka: monografiya [Personality in crisis situations: psychological theory and practice: a monograph]. Sumy: Vyd-vo Sumy Makarenko DPU [in Ukrainian].
9. Mannapova, K. (2019). Rol zhyttestiikosty y podolanni skladmykh zhyttevykh situatsiy [The role of vitality in overcoming difficult life situations]. *Teoria i praktyka sychasnoi psykholoichi - Theory and practice of modern psychology*, 1. T. 2, 75–78. [in Ukrainian].
10. Rozov, V. I. (2012). Psikhologiya ekstremalnykh situatsiy: adaptivnost k stressu i psykholoicheskoye obespecheniye: nauchno-prakticheskoye posobiye [Psychology of extreme situations: adaptability to stress and psychological support: a scientific and practical guide]. Kiev, KNT; Sammit-kniga. [in Ukrainian].
11. Sannikova, O. P. (2017). Sistemniy analiz adaptivnosti lichnosti: monografiya [System analysis of personality adaptability]. Odessa: Izdatelstvo VMV [in Ukrainian].
12. Sannikova, O. P., Kuznetsova, O. V. (2009). Adaptivnost lichnosti [Personality adaptability]. Odessa: Izdatel N. P. Cherkasov [in Ukrainian].
13. Simayeva, I. N. (2006). Psikhologiya adaptatsiyi lichnosti k izmeneniyam zhyznedeyatelnosti [Psychology of adaptation of the person to changes of vital activity]: *Extended abstract of Doctor's thesis*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
14. Titarenko, T. M. (2006). Potentsial podolannya skladnykh zhyttevykh obstavyn [Potential to overcome difficult life circumstances]. *Naukovi studii iz sotsialnoyi ta politychnoyi psykholoichi: zb. stattei – Scientific studies in social and political psychology*, 13 (16). Kyiv. [in Ukrainian].
15. Fomichova, A. N. (2012). *Zhyznestoikost lychnosti [Vitality of the person]*. Moskva: MPGU. [in Russian].
16. Maddi, S. (2006). Hardiness: The courage to grow from stresses. *The journal of Positive Psychology*, T. 1, 160–168.
17. Reupert, A. (2020). Change and (the need for) adaptability: the new normal. *Advances in Mental Health*, 18:2, 91-93, DOI: <https://doi.org/10.1080/18387357.2020.1792633>
18. Stockinger, K., Rinas, R., Daumiller, M. (2021). Student adaptability, emotions, and achievement: Navigating new academic terrains in a global crisis. *Learning and Individual Differences*, 90, 102046. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2021.102046>

Received: 24.08.2021

Accepted: 25.09.2021

МЕДІАРЕЛІГІЙНА АКТИВНІСТЬ ЯК ЧИННИК ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

Коструба Наталія

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

м. Луцьк, Україна,

natalia.kostruba@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3852-4729>

Мета. У статті здійснено емпіричний аналіз психологічного благополуччя особистості у взаємозв'язку з її медіарелігійною активністю.

Методи. Для реалізації мети дослідження були використані такі методи: стандартизовані опитувальники (Методика внутрішньої стійкості BASIC RH, Опитувальник «Стабільність психічного здоров'я – коротка форма» (MHCSF-UA) та опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (україномовна адаптація О. Сеник)), а також метод наративу. Серед статистичних методів було застосовано кореляційний аналіз Пірсона та знаходження відмінностей в розподілі оцінок.

Результати. Значна частина респондентів реалізує свою потребу у релігійній приналежності за допомогою медіасередовища (61,7%). Медіарелігійна активність статистично значимо прямо пропорційно корелює з типом автонаративу, позитивним минулим, стабільністю психічного здоров'я, віруваннями та цінностями. Тобто опитувані, що часто звертаються до інформаційних тематичних джерел та релігійних практик схильні позитивно оцінювати своє минуле, у них високі показники стабільності психічного здоров'я. Виявлено статистично значимі відмінності у показниках психологічного благополуччя опитаних, які є медіарелігійно активними, та тих, хто не використовує релігійні ресурси у медіапросторі. Такі данні свідчать, що медіарелігійно активні особистості осмислюють свій досвід та знаходять у ньому нові смисли, частіше відчують щастя, можливість зробити важливий внесок для суспільства, цікавість до життя, знаходять опору у вірі та духовних цінностях, які допомагають пережити кризові періоди, а також схильні покладатися на Божественні сили у процесі вирішення проблем.

Висновки. Медіарелігійна активність особистості пов'язана із високими показниками психологічного благополуччя, а саме із стабільністю психічного здоров'я, із віруваннями та цінностями як копінг стратегією подолання стресових життєвих обставин. Перспективою подальших досліджень може служити уточнення взаємозв'язків та відмінностей медіарелігійності

особистості із іншими показниками психологічного благополуччя та психічного здоров'я.

Ключові слова: психічне здоров'я, медіа, релігія, активність, копінг.

Kostruba Natalia. Mediereligious activity as a factor of psychological well-being of personality.

Purpose. The article provides an empirical analysis of the individual's psychological well-being in relation to its media-religious activity.

Methods. To achieve the purpose of the study the following methods were used: standardized questionnaires (BASIC PH Internal Stability Methodology, Mental Health Stability - Short Form Questionnaire (MHCSF-UA) and F. Zimbardo's Time Perspective Questionnaire (Ukrainian-language adaptation by O. Senyk)), as well as the method of narrative. Pearson's correlation analysis and finding differences in the distribution of estimates among the statistical methods were used.

Results. A significant number of respondents realize their need for religious affiliation through the media (61.7%). Media religious activity correlates with the type of self-narrative, positive assessment of the past, mental health stability, beliefs and values as a coping resource. That is, respondents who often turn to informational thematic sources and religious practices tend to evaluate their past positively, they have high rates of mental health stability. It has been found statistically significant differences in the indicators of psychological well-being of respondents who are media-religiously active and those who do not use religious resources in the media space. So, individual's media-religious activity comprehend their experiences and find new meanings in them, more often feel happiness, opportunity to make an important contribution to society, interest in life, find support in faith and spiritual values that help to survive crises, and prone to rely on divine forces in the process of solving problems.

Conclusions. Media religious activity is associated with high levels of psychological well-being, namely the stability of mental health, beliefs and values as a coping strategy for overcoming crises. Further research may look to clarify the relationships and differences between a person's media religiosity and other indicators of psychological well-being and mental health.

Keywords: mental health, media, religion, activity, coping.

Коструба Наталья. Медиарелигиозная активность как фактор психологического благополучия личности.

Цель. В статье проведен эмпирический анализ психологического благополучия личности во взаимосвязи с ее медиа-религиозной активностью.

Методы. Для реализации цели исследования были использованы методы следующих методов: стандартизированные опросники (MHCSF-UA) и опросник временной перспективы Ф. Зимбардо, а также метод нарратива. Среди статистических методов был применен корреляционный анализ Пирсона и отличие в распределении оценок.

Результаты. Значительная часть респондентов реализует свою потребность в религиозной принадлежности с помощью медиасреды (61,7%). Медиарелигиозная активность статистически значимо прямо пропорционально коррелирует с типом автонаратива, положительным прошлым, стабильностью психического здоровья, верованиями и ценностями. То есть опрашиваемые, часто обращающиеся к информационным тематическим источникам и религиозным практикам, склонны положительно оценивать свое прошлое, у них высокие показатели стабильности психического здоровья. Выявлены статистически значимые различия в показателях психологического благополучия опрошенных, которые являются медиарелигиозно активными, и тех, кто не использует религиозные ресурсы в медиапространстве. Такие данные свидетельствуют, что медиа-религиозно-активные личности осмысливают свой опыт и находят в нем новые смыслы, чаще испытывают счастье, возможность внести важный вклад для общества, интерес к жизни, находят опору в вере и духовных ценностях, которые помогают пережить кризисные периоды полагаться на Божественные силы. в процессе разрешения проблем.

Выводы. Медиарелигиозная активность личности связана с высокими показателями психологического благополучия, а именно со стабильностью психического здоровья, с верованиями и ценностями как копинг стратегией преодоления стрессовых жизненных обстоятельств. Перспективой дальнейших исследований может быть уточнение взаимосвязей и различий медиарелигиозности личности с другими показателями психологического благополучия и психического здоровья.

Ключевые слова: психическое здоровье, медиа, религия, активность, копинг.

Вступ. Період пандемії та соціальні обмеження значно вплинули на активність особистості. Все більше сфер життєдіяльності трансформуються у онлайн-сервіси. Уже не потрібно покидати домівку, щоб поїсти їжу з ресторану, зробити покупки, відвідати психотерапевта чи долучитися до релігійних обрядів. Усі ці види активності особистість може здійснити онлайн за допомогою мережі інтернет.

В період трансформацій велика увага приділяється питанню психологічного благополуччя, адже адаптація до змін складний процес. Період пандемії, який посилює тривогу за здоров'я та соціальні обмеження значно впливають на психологічне благополуччя молоді, про що свідчать результати попередніх наших досліджень (Kostruba, 2021). Церкви служать джерелом зв'язку та підтримки духовного благополуччя. Зовсім недавно церковні громади

визнали важливість розширення підтримки за межі духовності та застосування цілісного підходу, який включає психічне та фізичне здоров'я. Те, як кожна церква надає підтримку, залежить від конфесій та потреб їхніх громад (Williams, 2021). У цьому дослідженні ми зосередили увагу на медіарелігійній активності, яка може бути тим психологічним ресурсом та способом подолання негативних стресових ситуацій для підтримки психологічного благополуччя особистості.

Аналізуючи діяльність релігійних організацій у пандемію вчені стверджують, що таким організаціям довелося або припинити свою діяльність, або залишити членів Церкви організувати свою релігійну практику на індивідуальній або домашній основі або продовжувати свою звичну обрядовість в онлайн-форматі, покладаючись на мотивацію та технічні навички своїх учасників. Т. Vekemans досліджує онлайн-дискурси, які розкривають соціальний і психічний вплив пандемії на релігійну спільноту, а також особливості переміщення діяльності церков в цифрову сферу. Так, цей вчений є одним із амбасадорів дискусії про довгострокові наслідки цього спричиненого кризою цифрового повороту в релігійній практиці, і в соціокультурному житті загалом (Vekemans, 2021).

Дискусії про медіарелігію та медіарелігійну активність розпочинаються на методологічному рівні. Сьогодні важко розділити онлайн- та офлайн-простір і види діяльності, і це також стосується цифрової релігії, оскільки релігійні простори онлайн та офлайн стають змішаними або розмитими. Так, польський дослідник Р. Siuda пропонує концептуальну основу для відображення цифрової релігії. Чотири види того, що є релігійним в Інтернеті представлені на основі впливової класифікації Хелланда (Helland, 2005). Він розділяє релігію онлайн (сайти, які надають інформацію без інтерактивності) та онлайн-релігію (інтерактивність і участь), крім того автор додає два типи: інноваційну релігію (нові релігійні течії, культи тощо) та традиційну релігію (наприклад, християнство чи іслам). На основі цих видів Р. Siuda пропонує свою модель як спосіб картографування цифрової релігії (Siuda, 2021).

Вплив COVID-19 на психічне здоров'я населення в цілому та існуючі механізми подолання, щоб адаптуватися до нової реальності вивчала на основі глибоких інтерв'ю група пакістанських вчених (Ali et al., 2021). Загалом, результати дослідження підтверджують, що

соціальні, фінансові та релігійні наслідки пандемії спричинили підвищену тривожність і страх, а також психологічний стрес для членів громади. Респонденти розповідали про такі механізми подолання, як наближення до Бога, зв'язок з сім'єю, участь у подіях спрямованих на підтримку психічного здоров'я та відновлення життя. Щодо релігійної активності, то через заборону масових молитов і зібрань, що було джерелом внутрішнього задоволення для багатьох, люди почуваються некомфортно і невпевнено. Для подолання цих негативних емоційних станів респонденти посилюють свою індивідуальну молитву і «у ці складні часи наблизилися до Бога». Також кілька опитаних стверджували, що релігія та віра додає їм сили та надії впоратися з поточною стресовою ситуацією (Ali et al., 2021).

Пандемія також призвела до позитивного відновлення взаємодії з релігією та духовністю, оскільки заходи карантину здійснили цифровий поштовх із переходом діяльності на онлайн-платформи. Були започатковані релігійні та духовні ініціативи онлайн та офлайн, щоб сприяти добробуту та служити тим, хто найбільше цього потребує. Про такий вплив стверджує група австралійських вчених, які здійснили ґрунтовний аналіз репрезентацій у ЗМІ релігійних, духовних та нерелігійних реакцій на COVID-19 пандемія в Мельбурні (Halafoff, et al., 2021).

Релігійність людей є причиною зміцнення їхнього соціального здоров'я шляхом підвищення солідарності між громадою та запобігання так званої «психічної ерозії» шляхом зміцнення членства індивідів у групах, підвищення їх здібностей та покращення їхньої соціальної ефективності у виконанні своїх завдань та вирішенні соціальних проблем (Tajbakhsh, 2021).

Психологічне благополуччя є основною ознакою психічного здоров'я, і його можна визначити як гедонічне (насолада, задоволення) та евдемонічне (сенс, виконання) щастя, а також стійкість (впоратися, регулювати емоції, здорове вирішення проблем) (Tang, Tang, Gross, 2019). Деякі американські вчені вважають, що психологічне благополуччя пов'язане з гнучким і творчим мисленням, просоціальною поведінкою та хорошим фізичним здоров'ям (Huppert, 2009).

Ми у дослідження розглядаємо психологічне благополуччя ґрунтуючись на структурному підході, одним із основоположників у

психології є Л.С. Виготський (Выготский, 1982), у межах якого класичними є компоненти: поведінковий, емоційно-мотиваційний і когнітивний. Такий підхід перекликається із концепцією Y-Y Tang, R. Tang та J.J. Gross (Tang, Tang, Gross, 2019). Так, емоційний компонент психологічного благополуччя ми розглядаємо як задоволення від життя, когнітивний – як знаходження сенсу і осмислення свого життя і досвіду, поведінковий – як володіння конструктивними копінг механізмами та внутрішньою стійкістю у стресових ситуаціях. Власне згідно нашої гіпотези, саме медіарелігійна активність може виступати копінг стратегією для подолання негативних психологічних наслідків пандемії.

Отже, метою статті – емпіричне вивчення взаємозв'язку медіарелігійної активності та психологічного благополуччя особистості.

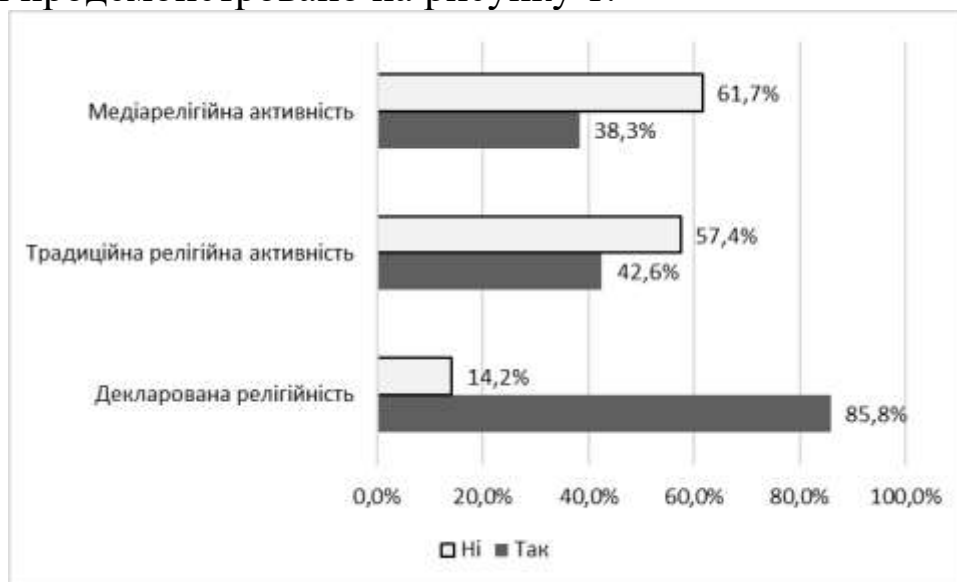
Методи та процедура дослідження. Для реалізації мети дослідження були використані методи такі методи: стандартизовані опитувальники (Методика внутрішньої стійкості BASIC RN, Опитувальник «Стабільність психічного здоров'я – коротка форма» (MHCSF-UA) (Носенко, Четверик-Бурчак, 2014) та опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (україномовна адаптація О. Сенік)) (Сенік та ін., 2017), а також метод наративу. Серед статистичних методів було застосовано кореляційний аналіз Пірсона та знаходження відмінностей в розподілі оцінок (χ^2).

Опис досвіду особистості у вигляді наративу часто використовується у дослідженнях психологів (Hiles, Cermák, 2008; Murray, Ziegler, 2015). Аналіз наративів здійснювався з використанням типології наративів: амбівалентний, емоційно-позитивний, емоційно нейтральний та емоційно-негативний (Чепелева, 2009).

Вибірку дослідження склали 167 респондентів, середній вік 21,09 років ($SD=4,52$), з них 46 опитаних чоловічої та 121 жіночої статі. Дослідження проводилося онлайн у 2020 році, під час другої хвилі локдауну(жорстких обмежень), і вибірка формувалась із добровольців. Одним із завдань онлайн опитування було «Як змінилось Ваше життя під час пандемії Covid-19. Будь ласка, опишіть свій досвід розгорнуто». Матеріалом для дослідження слугували отримані наративи. Крім того, досліджувані відповідали на запитання: «Чи вважаєте Ви себе релігійною людиною?», «Чи

відвідували Ви релігійні служби чи церкву протягом останніх пів року?» Ці два питання передбачали відповідь так чи ні. Також респондентам пропонувалось відповісти на запитання «Чи переглядали Ви за останні пів року?» через вибір медіарелігійних активностей, серед яких потрібно було обрати один або декілька варіантів, а саме: трансляції релігійних служб, проповідей; відвідували релігійні сайти; читали новини на релігійну тему; релігійні онлайн сервіси; читали газету чи журнал з релігійним контентом; нічого з перерахованого.

Обговорення результатів. Аналіз отриманих результатів ми розпочали із виявлення кількості респондентів, що вважають себе релігійними, здійснюють традиційну та медіарелігійну активність. Результати продемонстровано на рисунку 1.

Рис.1. Результати опитування респондентів щодо релігійної активності за останні декілька місяців, %

Загалом, серед усіх опитаних релігійними себе вважають 85,8% і лише 14,2% описали себе як нерелігійну особистість. 57,4% респондентів здійснювали у місяці соціальних обмежень через пандемію традиційну релігійну активність, а саме відвідували церкву, тоді як 42,6% відмовились від такої активності. Хоча б одні із запропонованих медіарелігійних активностей виконувало 61,7% опитаних, тоді як інші 38,3% таких дій не робили. Отже, значна частина респондентів реалізує свою потребу у релігійній приналежності за допомогою медіасередовища.

Для виявлення статистично значимих взаємозв'язків психологічного благополуччя з традиційною та медійною релігійною

активністю ми вираховали коефіцієнт кореляції Пірсона (Табл.1).

Таблиця 1

Статистично значущі коефіцієнти кореляції між компонентами психологічного благополуччя та типами релігійної активності

Методика	Шкали	Декларована релігійність	Традиційна релігійна активність	Медіарелігійна активність
Наратив	Вид автонаратива	0,262**	0,221**	0,410**
Часова перспектива	Негативне минуле	0,160*	0,183*	-0,012
	Геденістичне теперішнє	0,309**	0,204*	-0,009
	Орієнтація на майбутнє	0,200*	0,076	0,102
	Позитивне минуле	0,473**	0,366**	0,160*
	Фаталістичне теперішнє	0,274**	0,217**	0,009
MHCSP- -UA	Стабільність психічного здоров'я	0,084	0,054	0,171*
BASIC PH	Вірування та цінності	0,339**	0,289**	0,314**
	Почуття	0,190*	0,087	0,001
	Соціальна приналежність	0,169*	0,127	0,122
	Уява	0,126	0,084	0,066
	Мислення	0,032	-0,061	0,053
	Фізична модальність	0,082	0,051	0,131

Примітка: * – статистично значущий зв'язок на рівні 0,05; ** – статистично значущий зв'язок на рівні 0,01.

Виявлено статистично значимий прямо пропорційний взаємозв'язок декларованої релігійності із типом автонаративу ($r=0,262$; $p<0,01$), а також зі шкалами негативне минуле ($r=0,160$; $p<0,05$), геденістичне теперішнє ($r=0,309$; $p<0,01$), орієнтація на майбутнє ($r=0,200$; $p<0,05$), позитивне минуле ($r=0,473$; $p<0,01$), фаталістичне теперішнє ($r=0,274$; $p<0,01$), вірування та цінності ($r=0,339$; $p<0,01$), почуття ($r=0,190$; $p<0,05$) та соціальна приналежність ($r=0,169$; $p<0,05$). Таким чином, опитані із декларованою

релігійністю часто описували свій досвід емоційно-позитивно та при подоланні важких стресових ситуацій часто опираються на свої вірування та цінності, почуття та соціальну приналежність.

Прямо пропорційно статистично значимо традиційна релігійна активність пов'язана із типом автонаративу ($r= 0,221$; $p<0,01$), а також зі шкалами негативне минуле ($r= 0,183$; $p<0,05$), гедеоністичне теперішнє ($r= 0,204$; $p<0,05$), позитивне минуле ($r= 0,366$; $p<0,01$), фаталістичне теперішнє ($r= 0,217$; $p<0,01$), вірування та цінності ($r= 0,289$; $p<0,01$). Так, люди, які відвідують церкву частіше описують свій досвід як позитивний та схильні використовувати свої вірування та цінності як копінг-стратегію.

Медіарелігійна активність статистично значимо прямо пропорційно корелює з типом автонаративу ($r= 0,410$; $p<0,01$), позитивним минулим ($r= 0,160$; $p<0,05$), стабільністю психічного здоров'я ($r= 0,71$; $p<0,05$), віруваннями та цінностями ($r= 0,314$; $p<0,01$). Тобто опитувані, що часто звертаються до інформаційних тематичних джерел та релігійних практик схильні позитивно оцінювати своє минуле, у них високі показники стабільності психічного здоров'я. Респонденти, які не схильні до медіарелігійної активності частіше описують своє життя емоційно-негативно та демонструють стан пригнічення та відсутність симптомів гедонічного благополуччя. Також виявлена кореляція демонструє, що медіарелігійна активність взаємопов'язана із віруваннями та цінностями як копінг стратегією подолання стресових життєвих обставин. Так, ми можемо припустити, що сама медіарелігійна активність може виступати чинником психологічного благополуччя особистості.

Для подальшого уточнення отриманих даних ми застосували знаходження відмінностей в розподілі оцінок (χ^2). У таблиці 2 наведено лише статистично значимі показники відмінностей у показниках (складових) психологічного благополуччя опитаних, які є медіарелігійно активними, та тих, хто не використовує релігійні ресурси у медіапросторі.

За результатами статистичного порівняння було виявлено значимі відмінності у показниках оцінки досвіду респондентами у наративах ($\chi^2=303,1$; $p<0,001$). Такі данні свідчать, що медіарелігійно активні особистості схильні описувати свій досвід емоційно-позитивно, осмислювати його, надавати йому нових сенсів, вони

приймають і описують свою історію та життєві зміни. Тоді як опитані, які не схильні до медіарелігійної активності частіше описують свій досвід негативно, неприймаючи його, витісняючи свої проблеми.

Таблиця 2

Статистично значущі відмінності в розподілі показників психологічного благополуччя медіарелігійно активних/ неактивних респондентів

	Медіарелігійна активність
Вид автонаратива	303,133***
Стабільність психічного здоров'я	319,140***
Вірування та цінності	175,503**
Уява	169,904**

Примітка: * – статистично значущі відмінності на рівні 0,05; ** – статистично значущий відмінності на рівні 0,01; *** – статистично значущі відмінності на рівні 0,001.

Виявлено відмінності у стабільності психічного здоров'я медіарелігійно активних/ неактивних респондентів ($\chi^2=319,1$; $p<0,001$). Так, особистості медіарелігійно активні характеризуються психологічним благополуччям, стійкістю психічного здоров'я, що проявляється у відчутті щастя, що є можливість зробити важливий внесок для суспільства, цікавості та задоволенні від життя. Натомість респонденти, що не практикують медіарелігійну активність демонструють низький рівень стабільності психічного здоров'я, психологічного та соціального благополуччя, відчувають пригнічення.

Значимі відмінності у досліджуваних групах виявлені у показниках вірувань та цінностей як копінг-механізмів подолання ($\chi^2=175,5$; $p<0,01$). Медіарелігійно активні особистості знаходять опору у вірі та духовних цінностях, які допомагають пережити важкі часи стресу та змін. Респонденти, які не реалізують медіарелігійну активність не схильні у стресових ситуаціях використовувати віру та цінності як копінг-механізм.

Статистично значимі відмінності виявлені у розподілі оцінок за шкалою уява як спосіб подолання кризових життєвих ситуацій ($\chi^2=169,9$; $p<0,05$). Особи медіарелігійно активні можуть користуватися своєю уявою, щоб відірватися від реальності та її проблем. Тут

людина може бачити вирішення проблем через Божественне втручання. Іноді може спостерігатись у крайньому випадку як перенесення відповідальності за власне життя на Божественні сили. Люди, які не практикують медіарелігійну активність не використовують уяву як спосіб подолання складних ситуацій.

Висновки і перспективи. В період пандемії та соціальних обмежень люди перебувають у пошуку ресурсів і методів подолання негативних психологічних наслідків, які виникли через зміну звичного способу життя та страху за своє здоров'я. У нашому дослідженні ми продемонстрували емпіричні докази, що медіарелігійна активність особистості пов'язана із високими показниками психологічного благополуччя, а саме із стабільністю психічного здоров'я, із віруваннями та цінностями як копінг стратегією подолання стресових життєвих обставин. Такі данні підтверджені статистично кореляційним аналізом та знаходженням відмінностей у розподілі оцінок. Таким чином, власне медіарелігійна активність може виступати копінг-стратегією подолання важких життєвих обставин. Загалом, медіарелігійно активні особистості осмислюють свій досвід та знаходять у ньому нові смсли, частіше відчують щастя, можливість зробити важливий внесок для суспільства, цікавість до життя, знаходять опору у вірі та духовних цінностях, які допомагають пережити кризові періоди, а також схильні покладатися на Божественні сили у процесі вирішення проблем.

Перспективою подальших досліджень може служити уточнення взаємозв'язків та відмінностей медіарелігійності особистості із іншими показниками психологічного благополуччя та психічного здоров'я.

Література

1. Выготский, Л.С. (1982). *Проблема развития в структурной психологии*. Т.1. М.
2. Носенко, Е. Л., Четверик-Бурчак А. Г. (2014). Опитувальник «Стабільність психічного здоров'я – коротка форма»: опис, адаптація, застосування. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія»*, 20, 89-97.
3. Сенік, О., Абрамов, В., Ружицька, М., Бабатіна, С., Бедан, В., Бунас, А., Дворник, М., Євченко, І., Клименко, О., Кузьменко, Я., Луценко, О., Мандзик, Т., Охріменко, В., Різник Р. (2017). Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо: результати валідації російськомовної версії на

російськомовних українцях та перегляду ключів української версії. *Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”*, 37-1, VI (74) : Тематичний випуск “Вища освіта України у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору”, 428-449.

4. Чепелева, Н.В. (Ред.) (2009). *Проблемы психологической герменевтики*. К. : Издательство Национального педагогического университета им. Н.П. Драгоманова.

5. Ali, N.A., Feroz, A.S., Akber, N., et al. (2021). When COVID-19 enters in a community setting: an exploratory qualitative study of community perspectives on COVID-19 affecting mental well-being. *BMJ Open*, 11:e049851. DOI: <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-049851>

6. Halafoff, A., Marriott, E., Smith, G., Weng, E., Bouma, G. (2021). Worldviews Complexity in COVID-19 Times: Australian Media Representations of Religion, Spirituality and Non-Religion in 2020. *Religions*, 12, 682. <https://doi.org/10.3390/rel12090682>

7. Helland, Ch. (2005). Online Religion as Lived Religion. Methodological Issues in the Study of Religious Participation on the Internet. *Online—Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 01.1. Special Issue on Theory and Methodology. DOI: <https://doi.org/10.11588/heidok.00005823>

8. Hiles, D. & Cermák, I. (2008). Narrative psychology. In *The SAGE handbook of qualitative research in psychology* (pp. 147-164). SAGE Publications Ltd, <https://www.doi.org/10.4135/9781848607927>

9. Huppert, F. A. (2009). Psychological Well-being: Evidence Regarding its Causes and Consequences. *Applied psychology: health and well-being*, 1 (2), 137–164. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1758-0854.2009.01008.x>

10. Kostruba, N. (2021). Social Restrictions in the COVID-19 Pandemic As a Traumatic Experience: Psycholinguistic Markers. *East European Journal of Psycholinguistics*, 8(1), 28-40. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2021.8.1.kos>

11. Murray, M., & Ziegler, F. (2015). The narrative psychology of community health workers. *Journal of health psychology*, 20(3), 338–349. <https://doi.org/10.1177/1359105314566615>

12. Siuda, P. (2021). Mapping Digital Religion: Exploring the Need for New Typologies. *Religions*, 12, 373. <https://doi.org/10.3390/rel12060373>

13. Tajbakhsh, Gh. (2021). COVID-19 and the Lived Experience of People Facing it; a Quantitative Study. *Journal of Education and Community Health*, 8(2), 127-133. <https://doi.org/10.52547/jech.8.2.127>

14. Tang, Y-Y, Tang, R. and Gross, J.J. (2019). Promoting Psychological Well-Being Through an Evidence-Based Mindfulness Training Program. *Front. Hum. Neurosci*, 13, 237. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2019.00237>

15. Vekemans, T. (2021). Crisis and Continuation: The Digital Relocation of Jain Socio-Religious Praxis during the COVID-19 Pandemic. *Religions*, 12, 342. <https://doi.org/10.3390/rel12050342>

16. Williams, M. J., Wagoner, Z., Rodman-Alvarez, S., Pasillas, V. & Sanchez,

A. (2021) Prioritizing health: Churches response to the COVID-19 pandemic. *Journal of Prevention & Intervention in the Community*. <https://doi.org/10.1080/10852352.2021.1924593>

References

1. Vyigotskiy, L.S. (1982). *Problema razvitiya v strukturnoy psihologii [The problem of development in structural psychology]*. T.1. M. [in Russian].
2. Nosenko, E. L., Chetveryk-Burchak, A. H. (2014). Opytuvalnyk «Stabilnist psykhičnoho zdorovia – korotka forma»: opys, adaptatsiia, zastosuvannia [Mental Health Stability - Short Form Questionnaire: description, adaptation, application]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriiia «Pedahohika i psykhohohiia» - Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series "Pedagogy and Psychology"*, 20, 89-97 [in Ukrainian].
3. Senyk, O., Abramov, V., Ruzhytska, M., Babatina, S., Bedan, V., Bunas, A., Dvornyk, M., Yevchenko, I., Klymenko, O., Kuzmenko, Ya., Lutsenko, O., Mandzyk, T., Okhrimenko, V., Riznyk R. (2017). Opytuvalnyk chasovoi perspektyvy F. Zimbardo: rezultaty validyzatsii rosiiskomovnoi versii na rosiiskomovnykh ukraintsiakh ta perehliadu kliuchiv ukrainskoi versii [Time perspective questionnaire F. Zimbardo: results of validation of the Russian-language version on Russian-speaking Ukrainians and revision of the keys of the Ukrainian version]. *Humanitarnyi visnyk DVNZ "Pereiaslav-Khmelnyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody" - Humanitarian Bulletin of Pereiaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda*, 37-1, VI (74), 428-449 [in Ukrainian].
4. Chepeleva, N.V. (Eds.) (2009). *Problemyi psihologicheskoy germeneytyki [Problems of psychological hermeneutics]*. K.: Izdatelstvo Natsionalnogo pedagogicheskogo universyteta im. N.P. Dragomanova [in Russian].
5. Ali, N.A., Feroz, A.S., Akber, N., et al. (2021). When COVID-19 enters in a community setting: an exploratory qualitative study of community perspectives on COVID-19 affecting mental well-being. *BMJ Open*, 11:e049851. DOI: <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-049851>
6. Halafoff, A., Marriott, E., Smith, G., Weng, E., Bouma, G. (2021). Worldviews Complexity in COVID-19 Times: Australian Media Representations of Religion, Spirituality and Non-Religion in 2020. *Religions*, 12, 682. <https://doi.org/10.3390/rel12090682>
7. Helland, Ch. (2005). Online Religion as Lived Religion. Methodological Issues in the Study of Religious Participation on the Internet. *Online—Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 01.1. Special Issue on Theory and Methodology. DOI: <https://doi.org/10.11588/heidok.00005823>
8. Hiles, D. & Cermák, I. (2008). Narrative psychology. In *The SAGE handbook of qualitative research in psychology* (pp. 147-164). SAGE Publications Ltd, <https://www.doi.org/10.4135/9781848607927>
9. Huppert, F. A. (2009). Psychological Well-being: Evidence Regarding its

Causes and Consequences. *Applied psychology: health and well-being*, 1 (2), 137–164. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1758-0854.2009.01008.x>

10. Kostruba, N. (2021). Social Restrictions in the COVID-19 Pandemic As a Traumatic Experience: Psycholinguistic Markers. *East European Journal of Psycholinguistics*, 8(1), 28-40. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2021.8.1.kos>

11. Murray, M., & Ziegler, F. (2015). The narrative psychology of community health workers. *Journal of health psychology*, 20(3), 338–349. <https://doi.org/10.1177/1359105314566615>

12. Siuda, P. (2021). Mapping Digital Religion: Exploring the Need for New Typologies. *Religions*, 12, 373. <https://doi.org/10.3390/rel12060373>

13. Tajbakhsh, Gh. (2021). COVID-19 and the Lived Experience of People Facing it; a Quantitative Study. *Journal of Education and Community Health*, 8(2), 127-133. DOI: <https://doi.org/10.52547/jech.8.2.127>

14. Tang, Y-Y, Tang, R. and Gross, J.J. (2019). Promoting Psychological Well-Being Through an Evidence-Based Mindfulness Training Program. *Front. Hum. Neurosci*, 13, 237. DOI: <https://doi.org/10.3389/fnhum.2019.00237>

15. Vekemans, T. (2021). Crisis and Continuation: The Digital Relocation of Jain Socio-Religious Praxis during the COVID-19 Pandemic. *Religions*, 12, 342. <https://doi.org/10.3390/rel12050342>

16. Williams, M. J., Wagoner, Z., Rodman-Alvarez, S., Pasillas, V. & Sanchez, A. (2021) Prioritizing health: Churches response to the COVID-19 pandemic. *Journal of Prevention & Intervention in the Community*. DOI: <https://doi.org/10.1080/10852352.2021.1924593>

Received: 08.09.2021

Accepted: 04.10.2021

DISTRUST AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Kravchenko Viktoriia

Ivano-Frankivsk National University of Oil and Gas

Ivano-Frankivsk city, Ukraine

vikakravchenko@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7615-946x>

Shastko Iryna

Ivano-Frankivsk National University of Oil and Gas

Ivano-Frankivsk city, Ukraine

2992@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6963-2899>

Purpose. The article provides a theoretical analysis of the problem of mistrust as a psychological phenomenon that is closely related to trust.

Methods. To achieve the purpose of the study, methods of psychosocial approach are used (because mistrust is manifested both internally and externally); subjective approach (because mistrust is an independent psychological phenomenon); system approach (allows to take into account all connections, types, forms, criteria of trust-distrust, as well as determinants, consequences, functions). With the help of these methods the essence of distrust is revealed, which has its own criteria and features.

Results. Analysis of domestic and foreign works on the psychological phenomenon of mistrust allows us to consider it as a means of ensuring human existence in the global world. Along with other sciences (philosophy, sociology, culturology, economics), which study trust – distrust, psychology has a number of methodological and technological problems. The connection between self-confidence and trust in the world is investigated. The task of the study is to determine the essence of distrust; to trace the connection between trust in oneself and trust in the world; to expand the notion of distrust as a means of personal security; to study distrust as a personality trait. An important point in the existence of a balance of self-confidence and trust in others is the level of self-reflection (awareness, spirituality), which will provide a person with peace and acceptance in an unknown difficult situation or fear and rejection, which often drives a person to act non-stereotypically or stereotypically.

Conclusions. In general, it can be concluded that mistrust can manifest itself in

suspicion, jealousy, inner tension, "protection", naivety, conformity, dogmatism, negativism, skepticism, intimophobia, unwillingness to make long-term plans, fear of change, excessive propensity to engage. The existence of a balance of self-confidence and trust in others is the level of self-reflection (awareness, spirituality), which will provide a person with balance and self-efficacy in solving life's problems.

Keywords. Trust, distrust, credulity, safety, danger.

Кравченко Вікторія, Шастко Ірина. Недовіра як психологічний феномен.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз проблеми недовіри як психологічного феномену, що тісно пов'язаний з довірою.

Методи. Для реалізації мети дослідження використано методи психосоціального підходу (оскільки недовіра проявляється як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівнях); суб'єктного підходу (оскільки недовіра – самостійний психологічний феномен); системного підходу (дає змогу врахувати всі зв'язки, види, форми, критерії довіри-недовіри, а також детермінанти, наслідки, функції). За допомогою цих методів розкрито сутність недовіри, що має свої критерії та особливості.

Результати. Аналіз вітчизняних і зарубіжних студій дав підстави розглядати психологічний феномен недовіри як засіб безпечності існування людини в глобальному світі. Як і інші науки, що досліджують довіру – недовіру (філософія, соціологія, культурологія, економіка), психологія містить низку нерозв'язаних методичних і технологічних проблем. Актуальним вбачається дослідження зв'язку довіри до себе та довіри до світу. Саме тому в цьому дослідженні визначено сутність недовіри; простежено зв'язок довіри до себе й довіри до світу; розширено уявлення про недовіру як засіб безпечності особистості; вивчено недовірливість як особистісну рису. Визначено, що запорукою рівноваги довіри до себе і довіри до інших є наявність певного рівня саморефлексії (усвідомленості, духовності), що забезпечує людині спокій і прийняття в невідомій складній ситуації або ж страх і неприйняття, що часто спонукає людину діяти нестереотипно чи навпаки – шаблоно.

Висновки. Отже, недовіра може проявлятися в підозрілості, ревнивості, внутрішній напрузі, «захисті», наївності, конформності, догматизмі, негативізмі, скептицизмі, інтимофобії, небажанні будувати довгострокові плани, страхові змін, надмірній схильності до узагальнень тощо. Важливим моментом в існуванні рівноваги довіри до себе і довіри до інших є рівень саморефлексії, що і забезпечить людині баланс та самоефективність у вирішенні життєвих проблем.

Ключові слова. Довіра, недовіра, довірливість, безпека, небезпека.

Кравченко Виктория, Шастко Ирина. Недоверие как психологический феномен.

Цель. В статье осуществлен теоретический анализ проблемы недоверия как психологического феномена, что тесно связан с доверием.

Методы. Для реализации цели исследования используются методы психосоциального подхода (поскольку недоверие проявляется как на внутреннем, так и на внешнем уровнях); субъектного подхода (поскольку недоверие является самостоятельным психологическим феноменом) системного подхода (позволяет учесть все связи, виды, формы, критерии доверия-недоверия, а также детерминанты, последствия, функции). С помощью данных методов раскрывается сущность недоверия, его критерии и особенности.

Результаты. Анализ отечественных и зарубежных работ к психологическому феномену недоверия позволяет рассматривать его как средство безопасности существования человека в глобальном мире. Наряду с другими науками (философией, социологией, культурологией, экономикой), которые исследуют доверие – недоверие, психология имеет ряд методических и технологических проблем. Исследуется связь доверия к себе и доверия к миру. Задачей исследования является определить сущность недоверия; проследить связь доверия к себе и доверия к миру; расширить представление о недоверии как средства безопасности личности; изучить недоверчивость как личностную черту. Важным моментом в существовании равновесия доверия к себе и доверия к другим является уровень саморефлексии (осознанности, духовности), что и обеспечит человеку покой и принятие в неизвестной сложной ситуации или страх и неприятие, часто движет человека действовать нестереотипно или, наоборот, шаблонно.

Выводы. Таким образом, недоверие может проявляться в подозрительности, ревности, внутреннем напряжении, «защите», наивности, конформности, догматике, негативизме, скептицизме, интимофобии, нежелании строить долгосрочные планы, страха перемен, чрезмерной склонности к обобщениям и тому подобное. Важным моментом в существовании равновесия доверия к себе и доверия к другим является уровень саморефлексии (осознанности, духовности), что и обеспечит человеку баланс и самоэффективность в решении жизненных проблем.

Ключевые слова. Доверие, недоверие, доверительность, безопасность, опасность.

Introduction. Academic interest to the study of trust – distrust has appeared recently, in the middle of 90-s of the XX century. Notably, social request for its study has originated from practical needs of contemporary information society. Along with other sciences (philosophy, sociology, culture studies and economics) that study trust – distrust, psychology has a number of methodologic and technologic problems. The article aims at theoretical analysis of distrust as a psychological phenomenon. The task of the study is to disclose essence of distrust; trace connection between self-trust and trust in the world; expand the concept of distrust as a method to protect individual; study incredulity as a personality trait.

Methods. Theoretical and methodological bases of the study of distrust are: psychosocial approach (since distrust is shown both at inner and outer levels); subjective approach (as distrust is a separate psychological phenomenon); fundamentals of spiritual-moral psychology (because trust-distrust is involved in individual's self-control and value spheres); systematic approach (allows to consider all connections, types, forms, criteria of trust-distrust as well as determinants, consequences and functions).

Results and discussion. Trust – is an ability of a person a priori induce phenomena and objects of surrounding world and other people, their future actions and own actions with characteristics of safety (reliability) and usefulness (significance) (Skripkina, 2000: 85). Trust as a psychological attitude includes interest and respect towards an object or a partner; idea of needs that may be satisfied as a result of interaction between them; emotions from the expectation of their satisfaction and positive appraisal of the partner; relaxation and unconditional readiness to show good attitude and do certain actions that facilitate successful interaction (Kupreichenko, 2008: 59). Distrust, in its turn, includes the following elements: perception of risks; sense of danger, fear impaired with negative emotional appraisals of the partner and possible results of cooperation; vigilance and tension and, also, readiness to end contact, respond to aggression or show cautionary hostility (Kupreichenko, 2008: 60).

According to the degree of expression of psychological attitude of trust “genuine” and “false” trust/distrust are distinguished, and, respectively, include: expectation of rewards, positive emotional appraisals and readiness of the subject to moral behavior and fear of evil, negative appraisals and readiness to end contact or hostility. False trust may be the result of extrajection and a kind of false, deceivable relations or their imitation (“pseudo-trust”, “pseudo-distrust”) that are used to manipulate partner (Kupreichenko, 2008: 69).

Species of “genuine” trust/distrust are “trust proper” and “distrust proper”. By “trust proper” we mean attitude built as a result of verified data of objective appraisal of people and objects of surrounding world as trustworthy. “Distrust proper” is a checked, reasoned appraisal of people and objects of surrounding world as untrustworthy. Certain criteria and functions are developed to distinguish between these species of trust/distrust, however, the main content (expectations, concept and emotional appraisal) may remain the same (Kupreichenko, 2008: 70).

Distrust is often regarded as a method to protect individual. It is related to contemporary living conditions of people in the global world which requires increase of intensity of people's interaction with different social institutions, internet and human isolation. Ye. Ilin (2013) defines the most vulnerable categories of credulous people, who get into troubles, who actually lack distrust. Among these are: women, pensioners, children, vulnerable population. (Ilin, 2013: 57). He also adds here lie (deceit), classified as manipulation of people's consciousness. There are different kinds of lies, but its genuineness centers around recognition and availability of meaningful purpose (Ilin, 2013: 60). Lying is evident mostly due to nonverbal signs Ekman P. (2009). Respectively, these signs help to reveal lies and manipulation. Sheremeta V.Yu. (2007) studies problem trust-distrust in the context of nonverbal human behavior. Complex approach is needed to interpret nonverbal signs that partners in conversation use during communicative process, it helps to understand each other better. There are signals in the system of nonverbal signs that immediately impel human to trust in this situation (open postures, sincere smile, intimate communication zone, common territory, etc.) or, vice a versa, not to trust (closed posture, insincere smile, closed space, etc.). People are actually socialized through harmonious trust-based communication positively enhanced by nonverbal signals (Sheremeta, 2007).

Structure of psychology of safety is considered in two aspects: psychological safety of the environment and psychological safety of an individual. Psychological safety is an integrated category, as it is studied from few perspectives: as a process, as a quality of the state and as a personal trait; and what is more – at several levels: at the level of society, at the level of individual's local environment and at the level of personality. Criteria of psychological safety are: referential significance of the environment (reflected in the positive attitude to it); contentment by interpersonal communication; protection from psychological violence (Baraniuk, 2019: 14). In our opinion, distrust may only be safety means at an external level and by no means can be safety bases at a level of personality. (Kravchenko, 2019: 246).

It supports the idea, that imbalance of the self-trust and trust in the world leads to unreasonable credulity and categorization of the trust in the world (Kravchenko, 2019: 246). Consequently, self-distrust appears, that can be investigated as a separate psychological phenomenon. Even under

the condition of long lasting and close relations between people, still it's not possible to exactly predict future actions of a person, whom an individual trusts. Thus, trust is always a risk (absence of safety). The only guarantee of trusting relationships is to treat others as oneself. It is exactly where connection between self-trust and trust in others appears and is realized in affiliation. When a person is not afraid to trust oneself as an independent, harmonious person, then he/she is able to trust others and, thus, treats them same way. Furthermore, truly harmonious person is always moderate: at the same time open to the world and to oneself (Kravchenko, 2019: 247). Accordingly, in this context distrust can be regarded as a separate psychological phenomenon, related to trust. In support of this thought, some authors (Skripkina, 2000; Antonenko, 2004) consider trust and distrust phenomena, opposing one another, and not related. Others prove, that trust and distrust do not depend on each other (Lewicki, McAllister, Bies, 1998) seeing that consequences in relations between people are not predictable and definitive.

Hjelle L., Ziegler D. (2003) investigate distrust from the perspective of the feeling of fear, suspicion and dark presentiments. Reasons might be: belief that others are only intended to use people, that trust is not built at once, it takes a lot of time, trust is a delicate subjective phenomenon, built hard and slowly, but easily and quickly lost (Ilin, 2013: 65).

A. Kupreichenko, S. Tabkharova (2007) define symmetric (for example, morality – amorality, reliability – unreliability, openness – secrecy, independence – dependence, not prone to conflicts – proneness to conflicts, etc.) and asymmetric criteria of trust and distrust (for example, highly appreciated force, activity, optimism of the partner appear as peculiarly relevant criteria of trust to others, nevertheless, weakness, passiveness, pessimism for the majority of respondents are not distrust criteria). Thus, trust and distrust can be considered as a relatively independent (separate) psychological phenomena which have similar and different characteristics.

Scientists also examine distrust from the perspective of a personality trait – incredulity (protension) (Raigorodskii, 2000: 235). Credulity – is a reception of the partner as a person, who will not use obtained information against partner due to his/her moral qualities (Ilin, 2013: 67). Correspondingly, credulity is a worldview of the person, including faith in people. Incredulity as a personality trait expresses suspicion, jealousy, inner tension, “defense” (Raigorodskii, 2000: 235). According to the

degree of credulity – incredulity were distinguished naivety, conformity, dogmatism, negativism, skepticism (Ilin, 2013).

Naivety is a personality trait that reflects high level of credulity (simplicity) (Ilin, 2013: 68). Often it is absence of life experience; expression of an unconscious wish to escape reality, stop conceiving reality as it is; unwillingness or inability to predict (Ilin, 2013). Infantilism is close to naivety, it is a retention of qualities characteristic of the infant age in human psyche (Stepanov, 2006: 161). It is clear, that in order to raise level of trust to oneself (stop being naive and infantile) it is necessary to undertake responsibility for everything that happens in person's life. Conformity is a propensity of the individual to change behavior, convictions and attitude under the pressure of the group. Level of conformity depends on characteristics of the individual who yields to the group pressure, his/her relations with a group and content of a task performed (Stepanov, 2006: 177). There is a great number of reasons and explanations of conforming behavior in psychology based on self-distrust. Dogmatism is an inert, one-way schematic thinking characterized by the use of dogmas, in other words, fixed beliefs, accepted as an indisputable truth that does not require any proof, disregarding particular circumstances, place and time based on blind subordination to the authority (Stepanov, 2006: 110). Negativism is an unmotivated opposition of the subject depending on his actions; negative pattern, attitude to people with negative prejudice (Ilin, 2013: 84). Selective negativism may be displayed at a communicative, behavior and deep level. Actually, here complete distrust in others and at the same time in oneself is expressed. Skepticism is a critical distrustful attitude to something, doubts about genuineness and rectitude of something. Symptoms: distrust, incredulity, lack of faith, nihilism, suspicion (Ilin, 2013: 85). It often emerges in difficult life situations when self-trust and trust in the world is totally lost.

Ye. Ilin relates to incredulity as a personality trait fear of intimacy, unwillingness to build long-term plans, fear of changes and propensity to generalization, and gives general recommendations how to gradually eliminate distrust: realize negative experience of distrust, generalize list of stereotypes-distrust and dispel it with real examples from other people's lives and make a list of positive examples of trust-based relations (Ilin, 2013: 90).

Criteria of distrust as a display of attitude to other people is investigated in science in the context of three main processes: formation,

justification and overcoming distrust (Kupreichenko, 2008: 147). According to A. Kupreichenko's model we distinguish criteria of distrust of an individual in others that are considered through subject of appraisal and main processes of distrust. Respectively, we will examine self-appraisal, appraisal of conditions and appraisal of other people. *Self-appraisal* at the stage of *formation* of distrust includes appraisal of the personal vulnerability and competence in recognition of danger. The most significant personal determinants are: common self-distrust, distrust in others and the world mindset (suspicion and hostility, general or opportunistic); conception of own social incompetency, vulnerability. *Appraisal of conditions* includes environment factors and psychological situation, influence of social group, finding living environment where trust in person is acceptable and trust limits are set in the present circumstances, at the stage of distrust *formation* includes appraisal of how great uncertainty and risks are. The most significant personal determinants are: idea of absence of circumstance under which one can "open" to the other person and existence of conflict of interests. *Appraisal of the other person* that includes his/her significance, capability to change conditions of the environment, own characteristics and characteristics of others, at the stage of distrust *formation* includes appraisal of personal qualities that incur distrust. The most significant personal determinants are: notion of secrecy of the partner in conversation and existence of negative characteristics (propensity to conflicts, unsuccessfulness, dependency, etc.). Or characteristics of the "stranger"; significance of these characteristics; idea of the role and place of this person in socio-psychological space (Kupreichenko, 2008: 148).

Self-appraisal at the stage of *justification of distrust* presupposes appraisal of possible losses and personal ability to decrease losses; appraisal of danger justification. The most significant personal determinants are: subjective significance of possible losses; self-appraisal of qualities that can minimize losses (internal locus of control, cautiousness, self-command, optimism) or increase them (credulity, pessimism, aggressiveness). *Appraisal of conditions* at the stage of *justification of distrust* includes estimation to what extent the existing circumstances can be harmful and how to protect oneself. The most significant personal determinants are: idea of the possibility to neutralize danger, in particular, institutional norms (institutional distrust). *Appraisal of the other person* at the stage of *justification of distrust* includes

appraisal of the wish and ability of the other to cause harm and appraisal of weaknesses of the partner in conversation. The most significant personal determinants are: idea of availability of qualities, which may cause the greatest harm, or, vice versa, stop partner in conversation and, also, the idea of his/her weaknesses, role and place in socio-psychological space of the person (Kupreichenko, 2008: 149).

At the stage of *coping with distrust self-appraisal* presupposes appraisal of the personal wish and competency in existing situation. The most significant personal determinants are: responsibility, self-confidence; idea of personal morality, good intentions and interest in long-term relationships. *Appraisal of conditions* at the stage of *overcoming* distrust presupposes appraisal of the possibility to shorten psychological distance in given conditions. The most significant personal determinants are: idea of safety assurance or conditions that allow improvement of relationships (for example, by changing sphere or nature of interaction, assistance in critical situation, etc.). *Appraisal of the other person* at the stage of *overcoming* distrust presupposes determination of qualities that allow to count on cooperation. The most significant personal determinants are: idea of moral qualities of the partner, his/her predictability and interest in relationships; idea of his weaknesses, his/her role and place in socio-psychological space of the person (Kupreichenko, 2008: 149).

Such outlining of the structure of criteria of person's distrust in others, evidences, that trust and distrust appear as relatively independent phenomena, that may exist simultaneously in relation to one and the same object (or subject) and be evident in ambivalent appraisals. Ambivalence as a stable quality (property) displayed in co-existence of almost equal in strength, mutually acceptable, opposite feelings, thoughts and acts in relation to or (and) personal, inner world is a dynamic characteristic of the personality. It acts as a variable behavior regulator in all spheres of human life, psychological features of which are determined by the particularity of personality development responding inconsistency of the contemporary life. High tension of ambivalence is a part of motivational struggle, which acquires constructive and destructive forms. If highly ambivalent situation remains unsettled for a long period of time, tension, and in reality these are human sufferings, finds its expression in individual and group aggressive acts. At the same time, moderate ambivalent tension facilitates balance, integration of inconsistencies and acceptance of negative and positive aspects of own personality and forwards personal advancement (Shastko,

2011). Herewith, trust and distrust criteria are influenced most of all by person's attitude to him/herself, his/her identity which determines self-determination, level of self-consciousness of the personality (integration of ambivalence) and value-orientation sphere, integrating all personality orientation constellations, therefore, its self-concept, having its conative expression in dominated influence of this sphere on person's behavior and activities (Karpiuk, 2012).

According to the structural model of self-trust V. Kravchenko (2019) distinguishes self-trust and self-distrust. Self-distrust includes such intrapersonal construct as: self-favorableness, inner strife, self-blaming and self-destruction that sets in motion incentive variable ("I-want") and leads to incomprehension of oneself. Excessive trust in the world and at the same time self-distrust are determined by the low self-esteem. Excessive self-trust and at the same time distrust in the world depends on the inflated self-esteem. Self-distrust exists on the operational level and self-trust at reflexive (Kravchenko, 2019: 250). Dynamic balance of self-trust and trust in the world is aimed at assuring personality's integrity and authenticity. And, vice versa, absolute priority given to self-trust and trust in the world leads to destructive tendencies in formation of intrapersonal relations and development of self-concept and disturbance of harmony in relationships (Kravchenko, 2019: 251).

Deformation of trust-based relations may become evident in three ways: excessive expression of self-trust, that in the end leads to problems in relations with other people and narrowing of the circle of trust-based relations; heightened level of trust in others results in lowered self-esteem of the individual, level of strivings, high anxiety and frustration; level of self-trust and trust in the world may at the same time decrease and is called trust crisis (Skripkina, 2006). Moreover, there exists a trust deprivation concept, which means absence of the need to enter into close trust-based relations with people around against lowered level of self-trust and attitude to others as to things. Insufficient trust to people around with adequate or inflated level of self-trust and unsatisfied need to trust (Skripkina, 2006: 560). These lead to maladjustment of the person. It is clear, that self-distrust is studied as a separate psychological phenomenon related to certain level of self-trust.

Any object of the surrounding world and the world on the whole inspires with trust only when they are characterized by the safety (reliability) and significance (value) (Skripkina, 2000). When a person

assigns these qualities to the object he/she may ambivalently and contradictory treat them. If significance (value) of the object for the individual is greater than his/her safety, interaction becomes risky. It is explained by the fact that person, trusting in oneself, may not only interact with the world, but change, re-built it. Ability to trust oneself allows an individual to leave limits of the situation and create a new one, by breaking the postulate of expediency, adaptiveness. Thus, risky behavior and non-adaptive activities may be considered as a manifestation of trust in oneself, related to the trust in the world (Kravchenko, 2019: 245). When an individual acquires an experience of interaction with certain objects, he/she builds connection with them, because, he/she already knows to what extent they may be trusted. Level of trust in the world corresponds to the usual level of self-trust. Consequently, we can speak of the activity related to reproductive kinds of activity, relative integrity of the personality. It is often when such needs and situations (problem situations) arise and a person has no ready forms of behavior and usual means of interaction. As an individual is always trying to be consistent with the world and oneself, there are two ways to remove inconsistencies in problem situation: raise level of self-trust and trust in the world. In the first case (when significance, value of the own subjectivity is increased) appear non-adaptive forms of activity, related to risk, creative initiative. If one shall achieve positive result (the need shall be satisfied by means of creative self-realization) level of self-trust and trust in the world is automatically increased. In the second case, a person is trying to enhance trust in the world (raise significance and value of conditions, suggested by the world), then he/she decreases level of self-trust, and, therefore, trust in the world (Skripkina, 2000: 88). Kupreichenko A.B. (2008) has different opinion and thinks that a person does not need to leave homeostasis (balance of self-trust and trust in the world), because, he/she already has formed level of self-trust, that helps to calmly settle his/her problems, and not to risk. We think, that an important moment in existence of balance of self-trust and trust in others there is a level of self-reflection (awareness, spirituality) that assures person's peace and acceptance in unknown difficult situation or fear and rejection that often pushes person to non-stereotype or, the opposite, conventional acts.

Conclusions. In contemporary society problem of trust-distrust is most pressing. Content of the modern information environment gives rise to such psychological phenomenon as distrust. In the context of

interpersonal relations and social interactions, distrust reflects attitude to oneself and others, accompanied by tension, suspicion, uncertainty, etc.

In order to define distrust were created certain criteria and functions, however, the main content (expectations, concept and emotional appraisal) may remain the same. There are symmetrical and asymmetrical criteria of distrust which allow to consider it an individual psychological phenomenon, related to trust. In present living conditions and global world distrust is considered as a method to protect human existence. Nevertheless, according to our research, distrust may act as an external means of safety only, but not the one, that determines human behavior at an inner (personality) level, because it forms shallow relation to others (insignificant, having no value).

Formation of personality's distrust depends on the level of self-trust and trust in the world leading to excessive credulity and categorization of the trust in the world. Self-distrust (according to Kravchenko V.Yu.) as an intrapersonal construct includes: self-favorableness, inner strife, self-blaming and self-destruction that leads to incomprehension of oneself. Excessive trust in the world and at the same time self-distrust are determined by the low self-esteem. Excessive self-trust and at the same time distrust in the world depends on the inflated self-esteem. Absolute priority given to the self-trust and trust in the world leads to destructive tendencies in formation of intrapersonal relations and development of self-concept and disturbance of harmony in relationships. Here various deformations of trust-based relations are distinguished.

Determination of the structure of criteria of person's distrust in others (investigated in science within the framework of three main processes: formation, justification and overcoming distrust) shows that trust and distrust act as relatively independent phenomena, that can simultaneously exist in relation to one and the same object (or subject) and become evident by ambivalent appraisals.

Distrust is investigated from the perspective of personal trait – incredulity (protension). It can be evidenced by suspicion, jealousy, inner tension, “defense”, naivety, dogmatism, negativism, skepticism, fear of intimacy, unwillingness to build long-term plans, fear of changes, excessive propensity to generalization, etc.

An important element of existence of self-trust and trust in others is a level of self-reflection (awareness, spirituality) that assures person's balance and self-efficiency in settlement of life issues.

References

1. Antonenko, I.V. (2004). *Doverie: sotsialno-psihologicheskii fenomen [Trust: a socially psychological phenomenon]*. M. [in Russian].
2. Baraniuk, N. I. (2019). Teoretychni aspekty rozuminnia psykholohii bezpeky [Theoretical aspects of understanding psychological safety]. *Psykholohiia natsionalnoi bezpeky i blahopoluchchia osobystosti : tezy I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii - Proceedings of the 1st International Research-to-Practice Conference, Psykholohiia natsionalnoi bezpeky i blagopoluchchia osobystosti*, 14-15 March 2019. Lviv: Lviv Politehnika [in Ukrainian].
3. Blatt, S. (1982). Dependency and self-criticism: psychological dimensions of depression. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 50, 113–124.
4. Ekman, P. (2009). *Psihologiya lzhi [Psychology of lies]*. SPb.: Piter [in Russian].
5. Ilin, Ye.P. (2013). *Psihologiya doveriya [Psychology of trust]*. SPb.: Piter [in Russian].
6. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
7. Jaromowic, M., Szuster, A. (2016). Self-We-Others Schemata Differentiation as a Base for Personal Agency and Social Attitudes. *Frontiers in psychology*, 7. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01227>
8. Karpiuk Yu. Ya. (2012). Vplyv khrystyianskoi morali na tsinnisno-orientatsiinu sferu molodshykh shkoliariv [Influence of Christian ethics on value-oriented sphere of younger school children]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ivano-Frankivsk: State Higher Educational Establishment “Vasyl Stefanyk Precarpathian National University” [in Ukrainian].
9. Kravchenko V.Yu. (2019). Dovira yak chastyna struktury stiikosti osobystosti [Trust as part of the structure of personality's resilience]. *Development of modern science: the Experience of European Countries and Prospects for Ukraine* (P. 240 – 273). Riga: Publishing House “Baltija Publishing” [in Ukrainian].
10. Kupreichenko A.B. (2008). *Psihologiya doveriya i nedoveriya [Psychology of trust and distrust]*. M.: «Institute of Psychology of RAS» [in Russian].
11. Kupreichenko A.B., Tabkharova S.P. (2007). Kriterii doveriya i nedoveriya lichnosti drugim lyudyam [Criteria of trust and distrust of other people]. *Psihologicheskii zhurnal - Psychological Journal*, 2, 55-67 [in Russian].
12. Keyes, C. L. M., Shmotkin, D., Ryff, C. D. (2002). Optimizing well-being: The empirical encounter of two traditions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 1007–1022.
13. Oldhem, J.M., Morris, L.B. (1990). *The personality self-portret*. New York. Toronto. London. Sydney. Auckland.
14. Beautrais, A. (2000). Risk factors for suicide and attempted suicide among young people. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 34(3), 420–436. DOI: <https://doi.org/10.1080/j.1440-1614.2000.00691.x>
15. Nolen, H. S. (2013). *Abnormal Psychology*. 6th ed. Boston, USA: McGraw–Hill.

16. Podolskij, A. (2012). Development and Learning. In: *Encyclopedia of the sciences of learning*, 944–950. New-York; Heidelberg: Springer
17. Ryff, C. D. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 719–727.
18. Lewicki R.J., McAllister D.J., Bies R.J. (1998). Trust and distrust: New relationships and realities. *Academy of Management Review*, 23 (3), 438-459.
19. Mutz, D.C. (2001). Tolerance. *International encyclopedia of social and behavioral sciences*, 23, 15766–15771.
20. Vaillant, G. (2000). Adaptive mental mechanisms: Their role in a positive psychology. *American Psychologist*, 55(1), 89–98.
21. Virna, Zh. (2015). Professional Deformations: Tendencies, Dynamics and Risks of Manifestation. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 2(28), 123–136.
22. Skripkina, T.P. (2000). *Psihologiya doveriya [Psychology of trust]*. M.: «Akademija» [in Russian].
23. Skripkina, T.P. (2006). Deformatsiya doveritelnykh otnosheniy kak faktor dezadaptatsii lichnosti [Deformation of trust-based relations as factor of misadaptation of the individual]. *Obschenie – 2006: na puti k Entsiklopedicheskomu znaniyu: Materialyi konferentsii - Communication - 2006: Towards Encyclopedic Knowledge: Conference Proceedings*. (pp. 555-561). M. [in Russian].
24. Stepanov, O.M. (ed.). (2006). *Psykhologichna entsyklopediia [Psychological encyclopedia]*. K.: «Akademvydav» [in Ukrainian].
25. Hjelle L., Ziegler D. (2003). *Teorii lichnosti [Personality theories]*. SPb.: Piter [in Russian].
26. Sheremeta V.Yu. (2007). Neverbalna komunikatsiia yak chynnyk interpretatsii doviry-nedoviry u strukturi mizhosobystisnykh vidnosyn [Nonverbal communication as a factor of interpretation of trust-distrust in the structure of interpersonal relations]. *Zbirnyk naukovykh prats: filosofii, sotsiologii, psykhologii - Collection of scholarly papers: philosophy, sociology, psychology*, 12, 180-185 [in Ukrainian].
27. Shastko I.M. (2011). Psykhologichni osoblyvosti Perezhyvannia ambivalentnosti latentnoho materynstva u divchat yunatskoho viku [Psychological specifics of experiencing ambivalency of latent maternity in juvenile girls]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University [in Ukrainian].

Received: 15.09.2021

Accepted: 04.10.2021

ЕМОЦІЙНА ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ ДИТИНИ ДО МАТЕРІ ЯК ПРЕДИКТОР ЇЇ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДО ШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ

Крижановська Зореслава

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Kruzhanovska.Zoreslava@vnu.edu.ua,

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5986-5725>

Бабак Костянтин

Рівненський державний гуманітарний університет,
м. Рівне, Україна

babakkv@gmail.com,

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4008-1744>

Мета. У запропонованій статті здійснено теоретичний аналіз та емпірична верифікація положення про те, що тип прив'язаності дитини до матері є одним із чинників соціальної адаптації першої до шкільного навчання.

Методи. Теоретичний соціально-психологічний аналіз феномену емоційного зв'язку дитини та матері щодо його значення в питанні соціальної адаптації дитини. На основі здійснених теоретичних пошуків та узагальнень було розроблено програму емпіричної перевірки визначених положень, яка реалізовувалась через метод бесіди та опитування.

Результати. Здійснений теоретичний огляд предмету дослідження в науковій літературі дозволив виявити, що серед соціальних чинників які мають вплив на процес адаптації дитини до школи науковцями виокремлюються прискорення темпу життя, підвищення навчальних вимог, зміна життєвих стереотипів та способу життя. Одним із сучасних чинників дитячої адаптації сьогодення є відмінність дошкільного та шкільного освітніх середовищ. Чим варіативнішими стають освітні середовища дошкільного і шкільного дитинства, тим більшої актуальності набувають проблеми забезпечення наступності між ними. Окрім зазначених причин, науковці пропонують звернути увагу на позицію мами, якість прив'язаності дитини до мами, стиль дитячо-батьківських взаємовідносин, власне ставлення мами до освітнього закладу. На думку дослідників, емоційна прив'язаність необхідна для повноцінного психічного розвитку дитини, слугує відчуттям безпеки, сприяє власному розвитку, успіху

та соціалізації. Здійснене емпіричне дослідження дало можливість підтвердити думку науковців щодо впливу типу прив'язаності дитини до мами на процес її адаптації до шкільного середовища. Відтак діти з надійним типом прив'язаності адаптовувались до школи найбільш успішно та емоційно спокійно, характеризувалися легкістю контакту з однолітками та вчителем.

Висновки. В роботі проаналізовано соціальні та особистісні чинники, з якими зустрічаються діти в процесі їх соціальної адаптації до школи. Доведено, що серед низки умов, які мають вплив на особистість дитини, коли вона починає процес навчальної діяльності, є тип прив'язаності з матір'ю, її підтримка та допомога.

Ключові слова: емоційний контакт, материнсько-дитячі взаємини, материнська підтримка, надійний тип прив'язаності, навчальна діяльність.

Kryzhanovska Zoreslava, Babak Kostiantyn. The emotional attachment of the child to the mother as a predictor of its social adaptation to school education.

Purpose. The proposed article provides a theoretical analysis and empirical verification of the position that the type of attachment of the child to the mother is one of the factors of social adaptation of the first to school.

Methods. Theoretical socio-psychological analysis of the phenomenon of emotional connection between child and mother in relation to its importance in the issue of social adaptation of the child. Based on the theoretical research and generalizations, a program of empirical verification of certain provisions was developed, which was implemented through the methods of conversation and survey.

Results. A theoretical review of the subject of research in the scientific literature revealed that among the social factors that influence the process of adaptation of the child to school, scientists single out the acceleration of life, increasing educational requirements, changing life stereotypes and lifestyles. One of the modern factors of children's adaptation today is the difference between preschool and school educational environments. The more varied the educational environments of preschool and school childhood, the more relevant the problems of ensuring continuity between them. In addition to these reasons, researchers suggest paying attention to the position of the mother, the quality of the child's attachment to the mother, the style of child-parent relationship, the mother's own attitude to the educational institution. According to researchers, emotional attachment is necessary for the full mental development of the child, serves as a sense of security, promotes self-development, success and socialization. environment. As a result, children with a reliable type of attachment adapted to school most successfully and emotionally calmly, characterized by easy contact with peers and teachers.

Conclusions. The paper analyzes the social and personal factors that children encounter in the process of their social adaptation to school. It has been proven that a number of conditions that affect a child's personality when he or she begins the learning process include the type of attachment to the mother, her support, and help.

Key words: emotional contact, maternal-child relationships, mother's support, reliable type of attachment, educational activity.

Крыжановская Зореслава, Бабак Константин. Эмоциональная привязанность ребенка к матери как предиктор ее социальной адаптации к школьному обучению.

Цель. В предложенной статье проведен теоретический анализ и эмпирическая верификация положения о том, что тип привязанности ребенка к матери является одним из факторов социальной адаптации первого к школьному обучению.

Методы. Теоретический социально-психологический анализ феномена эмоциональной связи ребенка и матери по поводу его значения в вопросе социальной адаптации ребенка. На основе осуществленных теоретических поисков и обобщений была разработана программа эмпирической проверки определенных положений, которая реализовывалась методом беседы и опроса.

Результаты. Осуществленный теоретический обзор предмета исследования в научной литературе позволил выявить, что среди социальных факторов, оказывающих влияние на процесс адаптации ребенка к школе, учеными выделяются ускорение темпа жизни, повышение учебных требований, изменение жизненных стереотипов и образа жизни. Одним из современных факторов детской адаптации настоящего является отличие дошкольной и школьной образовательных сред. Чем вариативнее становятся образовательные среды дошкольного и школьного детства, тем большую актуальность приобретают проблемы обеспечения преемственности между ними. Кроме указанных причин, ученые предлагают обратить внимание на позицию мамы, качество привязанности ребенка к маме, стиль детско-родительских взаимоотношений, отношение мамы к образовательному учреждению. По мнению исследователей, эмоциональная привязанность необходима для полноценного психического развития ребенка, служит ощущением безопасности, способствует собственному развитию, успеху и социализации. Дети с надежным типом привязанности адаптировались к школе наиболее успешно и эмоционально спокойно, характеризовались легкостью контакта со сверстниками и учителем.

Выводы. В работе проанализированы социальные и личностные факторы, с которыми встречаются дети в процессе их социальной адаптации к школе. Доказано, что среди ряда условий, оказывающих влияние на личность ребенка, когда он начинает процесс учебной деятельности, есть тип привязанности с матерью, ее поддержка и помощь.

Ключевые слова: эмоциональный контакт, материнско-детские отношения, материнская поддержка, надежный тип привязанности, учебная деятельность.

Вступ. В сучасній психологічній науці прив'язаність є основним поняттям, яке описує ставлення дитини до близького дорослого, яким

в ранньому онтогенезі є мати. Феномен прив'язаності дитини до матері (Боулбі, 2003) знаходиться в центрі уваги дослідників, як чинник якості людських взаємовідносин. Прив'язаність має велике значення для формування ефективної материнської поведінки, пристосування дитини до навколишнього світу, її гармонійного розвитку. При цьому, прив'язаність між немовлям та доглядаючим дорослим не є вродженою, а має сформуватися впродовж першого року життя дитини і визначається позицією матері, її здатністю до співпереживання та емоційної підтримки. Відповідно, цей час є визначальним і детермінуючим у формуванні прив'язаності різної якості (Ainsworth, 1983), яка в подальшому зумовлює розвиток пізнавальних, комунікативних, емоційних можливостей дитини, які безпосередньо впливатимуть на особливості її соціальної адаптації.

В центр нашого дослідження є процес шкільної адаптації дитини, так як увага більшості досліджень в цьому періоді життя прикута до розвитку когнітивної сфери дитини, її базових соціальних навичок, в той час, як тип прив'язаності знаходиться в фокусі незначної дослідницької уваги. В шкільний період життя дитини продовжується її входження в дорослий світ людей, оволодіння нормами та правилами поведінки, соціальними ролями, засвоєння більш складних форм діяльності. Готовність до школи – процес багаторівневий, і не зводиться до формування відповідних знань, навичок та умінь, а має враховувати узгодженість самооцінок, очікувань та домагань дитини з її можливостями та реальністю соціального середовища.

Мета дослідження полягає в теоретичному узагальненні наукових досліджень та емпіричній перевірці впливу типу прив'язаності дитини на рівень її адаптації в шкільному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Зміна соціального середовища практично завжди пов'язана для дитини з труднощами адаптаційного періоду. На думку низки вчених, до несприятливих чинників, які можуть сприяти проявам шкільної дезадаптації у дітей, належать прискорення темпу життя, підвищення навчальних вимог, зміна життєвих стереотипів, зміна способу життя. Одним із чинників сьогодення, який впливає на адаптацію дитини до школи є відмінність дошкільного та шкільного освітніх середовищ (Belsky, 1999). Чим варіативнішими стають освітні середовища дошкільного і шкільного дитинства, тим більшої актуальності набувають проблеми забезпечення наступності між ними. Якщо раніше дитина переходила

зі “звичайного” дитячого садка до “звичайної” школи (інших просто не було), то сьогодні освітня ситуація кардинально змінюється. Різні, але при цьому досить стійкі освітні програми та моделі, мають свої характерні особливості та суспільне визнання починають центрувати не лише освітній процес, а й весь спосіб життя дитячих садків, перетворюючи їх на сукупність специфічних освітніх середовищ.

Аналогічне відбувається у школі. Відомий досвід навчання дітей в експериментальних класах, освітнє середовище яких визначається використанням нових педагогічних систем та технологій. Розвиваючий ефект освітнього середовища закріплюється в дитині у вигляді психологічних і особистісних новоутворень – пізнавальних установок, готовності до певного стилю педагогічної взаємодії, особистісних смислів, ціннісних орієнтацій, рівнів розвитку знань, умінь і навичок, здібностей та інше.

Тому слід також врахувати цей чинник для адаптації дитини, так як, приймаюче освітнє середовище задає незвичну систему вимог, іншу міру інтелектуальної та особистісної самостійності, ініціативи та відповідальності, передбачає інший стиль педагогічних взаємодій й інші особливості для адаптації.

Окрім умов соціального середовища науковці пропонують звернути увагу на особистісні характеристики дитини, які зумовлені позицією мами, її готовністю до прийняття, емоційної підтримки, турботи та уваги (Belsky, 1999). Серед основних чинників цього процесу вчені виділяють якість прив’язаності дитини до мами, стиль дитячо-батьківських взаємовідносин. Емоційна прив’язаність, таким чином, необхідна для повноцінного психічного розвитку дитини, слугує відчуттям безпеки, сприяє власному розвитку, успіху та соціалізації (Боулбі, 2003). При цьому, будучи нормативним в процесі розвитку новоутворенням, прив’язаність може бути різною за змістовними характеристиками, в залежності від поведінки матері, тобто її чуйності, емоційного прийняття, послідовного реагування на сигнали дитини. При цьому вплив прив’язаності до матері не обмежується ранніми етапами дитинства, а поширюється далі, навіть на дорослі етапи життя (Смирнова, 1995).

В новій незнайомій ситуації дитина з надійною прив’язаністю активно досліджує оточення в присутності мами, засмучуються, коли вона йде, радіє, коли повертається, а близькість з нею допомагає

дитині подолати стрес. Якщо мама поряд, дитина проявляє інтерес та прихильність до незнайомої людини; без остраху йде на контакт.

Діти з ненадійною тривожно-амбівалентною прив'язаністю, опинившись в новій ситуації, можуть триматись поряд з мамою та навіть в її присутності проявляти дуже слабку дослідницьку активність. У випадку розлуки з мамою, вони переживають сильний стрес. Та, коли вона повертається, ці діти відчувають суперечливі емоції: з одного боку, тягнуться до мами, але, ображаючись на розлуку з нею, відштовхують її. Такі малюки не довіряють незнайомцям, навіть в присутності мами.

За нових обставин діти з унікаючою прив'язаністю не проти розлуки з мамою та не звертають уваги на її повернення. Діти такого типу прив'язаності здатні товаришувати з незнайомцями, та, водночас, можуть їх ігнорувати та уникати, як і маму.

Відповідно, адаптаційний період до нового соціального середовища у дітей з різними типами прив'язаності проходить по-різному. В більшості випадків легка форма адаптації властива дітям з надійною прив'язаністю, адаптації середньої важкості – дітям з тривожно-амбівалентною прив'язаністю, важка – також корелює з ненадійною прив'язаністю, переважно унікаючого типу. Зрештою, спостерігаючи за поведінкою дитини в нових для неї соціальних умовах, можна прослідкувати в неї виникнення комплексу психологічних проявів, серед яких буде виявлятися її “базова внутрішня модель” (Боулбі, 2003).

Методи та процедура дослідження. Методи дослідження включали: аналіз наукової літератури з заявленої проблеми, збір емпіричних даних. Серед емпіричних методик були використані: бесіда з вчителем, спрямована на виявлення особливостей адаптації дітей до шкільного закладу та опитувальники: тест тривожності (Темпл Р., Дорки М., Амен В.), опитувальник на оцінку типу прив'язаності до матері в молодшому шкільному віці (Пузирьова, 2007). В дослідженні взяли участь учні перших класів, в чисельності 57 осіб. Вік досліджуваних – 6 – 7 років. Дослідження тривало впродовж вересня.

Обговорення результатів. Одним із кроків нашої дослідницької програми було вивчення рівня тривожності досліджуваних дітей за допомогою тесту тривожності (Темпл Р., Дорки М., Амен В.). Експериментальний матеріал тесту складається з

14 малюнків розміром 8,5 – 11 см. Кожен малюнок відображає типову ситуацію життя для молодшого школяра та виконаний у двох варіантах: для дівчинки (на малюнку зображено дівчинку) і для хлопчика (хлопчика). Обличчя дитини на малюнку не промальоване, є лише контур голови. Кожне тестове завдання забезпечене двома додатковими малюнками дитячої голови: усміхнене обличчя дитини та сумне. У процесі дослідження дитині показують малюнки в визначеному процедурному порядку один за одним та пропонують визначити емоційний стан зображеної дитини. У бланку фіксується вибір дитиною позитивного чи негативного емоційного стану (Литвинова, 2012).

Результати дослідження за допомогою тесту тривожності (Темпл Р., Дорки М., Амен В.) дало можливість розподілити дітей за індексом тривожності (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних (n=57) за показником шкільної тривожності

Індекс тривожності ІТ	Низький	Середній	Високий
Кількість дітей,	14	27	16
%	(24,5 %)	(24,73%)	(28 %)

Таким чином, аналізуючи отримані результати дослідження рівня вираженості шкільної тривожності можна констатувати, що більша частина дітей (n=27) володіють середнім, 16 дітей – високим рівнем тривожності, а низька тривожність виявлена у 14 дітей. Окрім числового вираження ознаки, ми проаналізували ті ситуації, які найбільше вибирали діти з різними рівнями тривожності. Відтак, для дітей з високим рівнем тривожності небезпечними були малюнки, які моделювали наступні ситуації: “Об’єкт агресії”, “Гра зі старшими дітьми”, “Агресивна напад”, “Ізоляція”. “Укладання спати на самоті”, “Догана”, “Ігнорування”, “Дитина з батьками”, “Дитина і мати з немовлям”. “Одягання”, “Їжа на самоті”. Тобто, ці ситуації моделюють стосунки дитина-дитина та дитина-дорослий. Найменш небезпечними для цієї групи дітей виявилися наступні ситуації: “Умивання”, “Збирання іграшок”, тобто такі, що моделюють повсякденні дії дитини.

Діти з середнім рівнем тривожності найчастіше робили негативні емоційні вибори в ситуаціях, зображених на малюнках: № 2

(“Дитина і мати з немовлям”), № 7 (“Умивання”), № 9 (“Ігнорування”) і № 11 (“Збирання іграшок”), № 4 (“Одягання”). Також ці діти робили негативні вибори в ситуаціях “Об’єкт агресії”, “Гра зі старшими дітьми”, “Агресивна напад”, “Ізоляція”, “Догана”, “Дитина з батьками”. Тобто, серед обраних негативних ситуацій є знову ж таки ті, що стосуються відносин з дітьми та батьками, а також ті, що відображають повсякденні дії дитини.

Серед негативних виборів дітей з низьким рівнем тривожності найбільших виборів мали ситуації “Агресивна напад”, “Об’єкт агресії”, “Гра зі старшими дітьми”, в той час як ситуації взаємин з батьками та ситуації щоденного життя мали для дітей позитивне емоційне забарвлення.

Резюмуючи отримані результати тестування, слід зауважити, що незадовільний характер емоційних переживань дітей пов’язаний, перш за все, із переживаннями які виникають у батьківській взаємодії, а далі проєктуються на інші форми взаємин дитини в соціальному просторі.

Наступним в дослідженні був використаний опитувальник на оцінку типу прив’язаності до матері в молодшому шкільному віці (Пупирьова, 2007). За допомогою опитувальника нам вдалося виявити домінуючий тип прив’язаності: надійний, унікаючий та амбівалентно-тривожнай. Проаналізовані результати досліджень дітей представляємо їх у таблиці 2.

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних дітей (n=57) за типами прив’язаності до матері (опитувальник Е.В. Пупирьова)

Тип прив’язаності	Надійний	Унікаючий	Амбівалентно-тривожний
Кількість дітей,	21	5	31
%	(26,8 %)	(8,7 %)	(54,3 %)

Результати дослідження засвідчують, що поширеними типами прив’язаності у молодших школярів виявились амбівалентно-тривожний (n=31), надійний (n=21) та унікаючий – (n=5). Згідно концепції Дж. Боулбі найоптимальнішим типом є надійний, який сприяє гармонійному розвитку дитини. Мама таких дітей здатні сприймати стан дитини та розуміти причини його виникнення, відчувати позитивні емоції під час взаємодії з дитиною, проявляти

емпатію, прагнуть до тілесного контакту, проявляють емоційну підтримку та позитивно оцінюють себе в якості батьків. Діти з цим типом прив'язаності відносно легко входять в контакт з однолітками та спокійно пізнають довкілля. Вони прагнуть поділитися з оточуючими своїми враженнями, таємницями, враженнями, готові прийняти допомогу інших.

Інша картина взаємодії мам з дітьми відмічається у випадку складностей з входженням дитини до освітнього закладу. У дітей з ненадійними типами, ставлення мами до дитини характеризується: високим рівнем суворості у вихованні, значною емоційною дистанцією у взаємовідносинах, низьким рівнем сприйняття потреб дитини, низькою або середньою мірою співпраці. Частіше за все під час несприятливого проходження адаптації відзначається дефіцит наступних характеристик емоційної взаємодії: готовність матері до співчуття, емоційного сприйняття, прагнення до тілесного контакту, орієнтація на стан дитини в процесі побудови взаємодії.

За наявності дефіциту прояву характеристик емоційної сторони дитячо-батьківської взаємодії можна сказати про дисгармонійні емоційні взаємовідносини матері з дитиною. Найбільш значущими характеристиками емоційної взаємодії матері та дитини, з точки зору проходження процесу адаптації дитини до умов навчального закладу є: здатність мами до співчуття дитині (емпатія), орієнтація на стан дитини при побудові взаємовідносин та вміння впливати на її емоційний стан. Показовим у цьому відношенні є також низький рівень сприйняття себе в ролі матері. Діти ж з ненадійними типами можуть важко входити в контакт, бути стривоженими, непевними. Вони неініціативні, можуть не приймати допомогу інших, негативно сприймають взаємодію з іншими.

Порівняння результатів по кожній дитині за двома методиками дала можливість відслідкувати, що для більшості дітей з тривожно-амбівалентним типом прив'язаності характерний середній ($n=17$) та високий ($n=14$) рівень тривожності. Для дітей унікального типу прив'язаності був характерний середній ($n=3$) та високий ($n=2$) рівні, для дітей надійного типу – низький ($n=14$) та середній ($n=7$) рівень тривожності.

Відтак, результати опитувальників дали можливість засвідчити зв'язки між рівнями тривожності дітей в процесі адаптації до школи та типами їхньої прив'язаності. Діти, які спокійно вели себе в

присутності матері і демонстрували надійний тип, найлегше адаптовувались до нового колективу та соціальної ситуації. В той час, як діти з ненадійними типами, навпаки, мали різні бар'єри адаптації, що підтверджує твердження про те, що впродовж першого року життя в дитини формується “внутрішня базова модель” (Боулбі, 2003). Вона презентує нерозривний та взаємозумовлений зв'язок себе та іншого. Дитина сприймає себе крізь ставлення до неї близького дорослого, а цього дорослого крізь те, як він до неї ставиться. У випадку надійної прив'язаності дитина сприймає себе як люблячу, гідного поваги, сміливу, розумну, а близького дорослого – як джерело любові, захисту та поваги. У випадку ненадійної прив'язаності, вона сприймає себе як відторгнену, нелюбиму, не здібну, а дорослий стає джерелом страху та небезпеки.

Висновки і перспективи. Підводячи підсумки здійсненого дослідження, зазначимо, що початок навчання дитини у школі може бути для неї кризовим та потребує своєї уваги з боку дорослих. Результати здійсненого дослідження довели, що серед чинників соціальної адаптації дитини можна виділити її тип прив'язаності та характер емоційної взаємодії з матір'ю. Було встановлено, що діти з надійним типом прив'язаності володіли низьким рівнем тривожності в новому соціальному середовищі та легше адаптовувалися до нього. В той час як діти з ненадійними типами були більш емоційно вразливими та тривожними. Резюмуючи, можна стверджувати про те, що врахування особливостей взаємодії дитини із основною фігурою її життя – мамою, допоможе забезпечити сприятливі умови для адаптації та дозволить організувати плавний перехід до нового етапу її соціального виховання.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні ширшого ряду особистісних характеристик адаптації дитини, які корелюють з типом її прив'язаності.

Література.

1. Боулбі, Дж. (2003). *Привязанность*. Москва: Гардарики.
2. Боулбі, Дж. (2012). *Создание и разрушение эмоциональных связей*. Москва: Академический проект.
3. Ainsworth, M. D. (1983). A sketch of a career. In A. N. O'Connell & N. E. Russo (Eds.) *Models Of Achievement: Reflections Of Eminent Women In Psychology*. (pp. 200-219). New York: Columbia University Press.

4. Belsky, J. (1999), Modern evolutionary theory and patterns of attachment. In J. Cassidy & P. R.
5. Sessa I, D'Errico F, (2020). Poggi I and Leone G (2020) Attachment Styles and Communication of Displeasing Truths. *Front. Psychol.* 11:1065. doi: 10.3389/fpsyg..01065
6. Bartholomew K. (1990). Avoidance of intimacy: an attachment perspective. *J. Soc. Pers. Relationsh.* 7 147–178. DOI: <https://doi.org/10.1177/0265407590072001>
7. Kamza, A., (2019). Attachment to mothers and fathers during middle childhood: an evidence from Polish sample. *BMC Psychol* 7, 79 <https://doi.org/10.1186/s40359-019-0361-5>
8. Bornstein, M. H., Suwalsky, J. T., & Breakstone, D. A. (2012). Emotional relationships between mothers and infants: knowns, unknowns, and unknown unknowns. *Development and psychopathology*, 24(1), 113–123. <https://doi.org/10.1017/S0954579411000708>
9. Bartholomew K., Horowitz L. M. (1991). Attachment styles among young adults: a test of a four-category model. *J. Pers. Soc. Psychol.* 61 226–244. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.61.2.226>
10. Смирнова, Е.О., Радева, Р. (1999). Развитие теории привязанности. *Вопросы психологии*, 1. 105–116.
11. Галушко И. Г., Микерова Г. Г., Чебелко А. Г. (2017). Успешная адаптация первоклассников к обучению в школе как следствие взаимодействия учителя и родителей. *Концепт*, Т. 34, 47–54.
12. Литвинова, Н. А. (2012). *Роль психофизиологических показателей в механизме адаптации к умственной деятельности*. Кемерово: КГУ.
13. Дерманова, И.Б. (Ред.). (2002) *Диагностика эмоционально-нравственного развития*. СПб.: Речь.
14. Пупырева, Е.В. (2007). *Эмоциональная привязанность к матери как фактор становления автономии личности в младшем школьном возрасте* (Дис. канд. психологических наук). Москва
15. Крижановська, З. (2021). Надійний тип прив'язаності як основа розвитку психічного здоров'я дитини. *Сучасні психологічні тенденції підтримки та відновлення психічного здоров'я особистості: теорія та практика*, тези доповідей II міжнарод. міждисциплінар. конференції. Харків.

References

1. Bowlby, J. (2003). *Priwjazannost [Attachment]*. Moskwa: Gardariki [in Russian].
2. Bowlby, J. (2012). *Sozdanie i razruschenie emozhyonalnyh swjazej [Making and breaking emotional bonds]*. Moskwa: Academicheskij Project [in Russian].
3. Ainsworth, M. D. (1983). A sketch of a career. In A. N. O'Connell & N. E. Russo (Eds.) *Models Of Achievement: Reflections Of Eminent Women In Psychology*. (pp. 200-219). New York: Columbia University Press.
4. Belsky, J. (1999), *Modern evolutionary theory and patterns of attachment*. In J. Cassidy & P. R.

5. Sessa I, D'Errico F, (2020). Poggi I and Leone G (2020) Attachment Styles and Communication of Displeasing Truths. *Front. Psychol.* 11:1065. doi: 10.3389/fpsyg.01065
6. Bartholomew K. (1990). Avoidance of intimacy: an attachment perspective. *J. Soc. Pers. Relationsh.* 7 147–178. <https://doi.org/10.1177/0265407590072001>
7. Kamza, A., (2019). Attachment to mothers and fathers during middle childhood: an evidence from Polish sample. *BMC Psychol* 7, 79 <https://doi.org/10.1186/s40359-019-0361-5>
8. Bornstein, M. H., Suwalsky, J. T., & Breakstone, D. A. (2012). Emotional relationships between mothers and infants: knowns, unknowns, and unknown unknowns. *Development and psychopathology*, 24(1), 113–123. <https://doi.org/10.1017/S0954579411000708>
9. Bartholomew K., Horowitz L. M. (1991). Attachment styles among young adults: a test of a four-category model. *J. Pers. Soc. Psychol*, 61, 226–244. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.61.2.226>
10. Smirnova, E.O., Radeva, R. (1999). Razwitiie teorii priwjazannosti [The development of attachment theory]. *Woprosy psychology - Psychology issues*, 1. 105-116 [in Russian].
11. Galushko I.G., Mikerova G.G., Chebelko A.G. (2017). Uspeschnaja adaptazhija perwoklasnikow k obucheniju w schkole kak sledstwie wzaimodejstwija uchitelja i roditelej [Successful adaptation of first-graders to schooling as a result of interaction between teacher and parents]. *Concept - Concept*, 34, 47–54 [in Russian].
12. Litvinova, N.A. (2012). *Rol psichofiziologicheskich pokazatelej w mechanizme adaptazii ymstvennoj dejatelnosti [The role of psychophysiological indicators in the mechanism of adaptation to mental activity]*. Kemerovo: KSU [in Russian].
13. Dermanova, I.B. (Ed.). (2002) *Diagnostica emozhionalno-nrawstwenного razwitija [Diagnostics of emotional and moral development]*. SPb .: Rech [in Russian].
14. Pupyreva, E.V. (2007). Emotionalnaja priwjazannost k materi kak faktor stanowlenija awtonomii lichnosti w mladschem schkolnom wozwraste [Emotional attachment to the mother as a factor in the formation of personality autonomy at primary school age]. *Candidate's thesis*. Moskwa [in Russian].
15. Krizhanovska, Z. (2021). Nadijnuj tup pruw jazanosti jak osnowa rozwutku psuchichnoho zdorow ja dutunu [A reliable type of attachment as a basis for the development of a child's mental health]. *Suchasni psuchologichni tendenziji pidtrumku ta widnowlennja psuchichnogo zdorowji osobustosti: teorija ta praktuka, tezu dopowidej II mizhnarod. Mizhduszhuplinarnoji konferenziji - Current psychological trends in maintaining and restoring the mental health of the individual: theory and practice, abstracts of reports II International. interdisciplinary. conference*. Charkiw [in Ukrainian].

Received: 28.10.2021

Accepted: 12.11.2021

АДАПТАЦІЯ УКРАЇНОМОВНОЇ ВЕРСІЇ «SPIRITUAL HEALTH ASESMENT SCALE» (SHAS)

Лазорко Ольга

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

м. Луцьк, Україна

lazorko.olha@vnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8427-5049>

Мета. У статті представлені результати україномовної адаптації опитувальника «Шкала оцінки духовного здоров'я», розробленого в 2014 році Др. К. Л. Гаур (Індія), призначеного для вимірювання стану духовного здоров'я особистості. Шкала містить три субшкали для вимірювання духовного здоров'я: саморозвиток, самоактуалізація та самореалізація. Кожна субшкала містить сім тверджень, що стосуються означених понять. Основна мета цього дослідження – переклад, адаптація та стандартизація опитувальника для української вибірки.

Методи. Теоретичний аналіз дав змогу систематизувати сучасне розуміння духовності та духовного здоров'я особистості, а також проаналізувати складові компоненти цього конструкту в англійській версії опитувальника, показники його надійності та валідності. Було розглянуто потенціал розвитку духовності під час одужання пацієнтів із різними видами фізичних та психічних розладів у клінічній практиці.

Емпіричний аналіз полягав у перевірці психометричних властивостей україномовної версії опитувальника. Для цього було проведено процедуру подвійного перекладу тексту та його експертної оцінки, перевірку валідності та надійності тесту відповідно до психометричних вимог, а також стандартизацію тесту на неклінічній вибірці.

Результати. Процедура адаптації опитувальника SHAS продемонструвала високі психометричні властивості: показники надійності та конструктивної валідності цілком відповідають психометричним вимогам. Показник внутрішньої узгодженості (Коефіцієнт Кронбаха альфа) становить 0,79, показник ретестової надійності – $r = 0,76$, $p < 0,01$. Конструктивна валідність оцінювалася шляхом кореляції субшкал методики зі шкалами інших психодіагностичних методик та продемонструвала задовільні показники значущості за більшістю показників. Отже, «Шкала оцінки духовного здоров'я» може бути якісним інструментом вимірювання рівня духовного здоров'я особистості.

Висновки. Створення україномовної адаптації психодіагностичної

методики «Шкала оцінки духовного здоров'я» дає змогу зробити висновки про можливість та доцільність подальшого використання україномовної версії опитувальника як психодіагностичного інструменту для визначення об'єктивного рівня розвитку духовного здоров'я особистості. Цей інструмент привабливий для психотерапевтичної практики, адже містить відносно небагато тверджень і водночас описує найважливіші компоненти духовного здоров'я особистості. Шкалу можна використовувати для визначення прогресу клієнта в терапіях різних напрямів. У перспективі наукових пошуків – адаптація та можлива специфікація опитувальника для вузьких груп населення, зокрема тих, які мають психічні розлади на клінічній вибірці.

Ключові слова: духовність, духовне здоров'я, саморозвиток, самоактуалізація, самореалізація.

Lazorko Olha. Adaptation of the Ukrainian version of the «Spiritual Health Assessment Scale» (SHAS).

Purpose. The article presents the results of the Ukrainian-language adaptation of the questionnaire «Personal Spiritual Health Assessment Scale», developed in 2014 by K.L. Gaur (Republic of India), designed to measure the state of mental health of the individual. The scale contains three blocks for measuring spiritual health: Self-development, Self-actualization, and Self-realization. Each block contains seven statements relating to these concepts. The primary purpose of this study is the translation, adaptation and standardization of this questionnaire for the Ukrainian sample.

Methods. The theoretical analysis made it possible to systematize the modern understanding of spirituality and spiritual health of the individual and analyze the components of this construct in the English version of the questionnaire, indicators of its reliability and validity. The potential for the development of spirituality in the recovery process of patients with various types of physical and mental disorders in clinical practice was considered.

The empirical analysis consisted of testing the psychometric properties of the Ukrainian version of the questionnaire. To do this, we performed a procedure of double translation of the text and their expert evaluation, verification of the validity and reliability of the test under psychometric requirements, and standardization of the test on a non-clinical sample.

Statistical data processing was performed using factor analysis.

Results. The procedure of adaptation of the SHAS questionnaire demonstrated high psychometric properties: indicators of reliability and design validity fully meet the psychometric requirements. The internal consistency index (Cronbach's alpha) is 0.79, the retest reliability index is $r = 0.76$, $p < 0.01$. Constructive validity was assessed by correlating the subscales of the method with the scales of other psychodiagnostic methods and demonstrated satisfactory significance indicators for most indicators. Thus, the «Spiritual Health Assessment Scale» can be considered a quality tool for measuring a person's spiritual health.

Conclusions. Based on the results of the adaptation process of the

psychodiagnostic method «Spiritual Health Assessment Scale», it is possible to conclude the possibility and expediency of further use of the Ukrainian version of the questionnaire as a psychodiagnostic tool to determine the objective level of mental health. This tool is attractive for psychotherapy because it contains few statements but describes the essential components of a person's spiritual health. The scale can determine the client's progress in the treatment of various areas. Prospects for further research are the adaptation and possible specification of the questionnaire for narrow groups of the population, particularly those with mental disorders, in the clinical sample.

Keywords: spirituality, spiritual health, self-development, self-actualization, self-realization.

Лазорко Ольга. Адаптация украиноязычной версии «Spiritual Health Assessment Scale» (SHAS).

Цель. В статье представлены результаты украиноязычной адаптации опросника «Шкала оценки духовного здоровья личности», разработанного в 2014 году К. Л. Гаур (Республика Индия), предназначенного для измерения состояния духовного здоровья личности. Шкала содержит три блока для измерения духовного здоровья: саморазвитие, самоактуализация и самореализация. Каждый блок содержит семь утверждений, относящихся к указанным понятиям. Основная цель данного исследования – перевод, адаптация и стандартизация опросника для украинской выборки.

Методы. Теоретический анализ позволил систематизировать современное понимание духовности и духовного здоровья личности, а также проанализировать составляющие компоненты данного конструкта в англоязычной версии опросника, показатели его надежности и валидности. Был рассмотрен потенциал развития духовности в процессе выздоровления пациентов с разными видами физических и психических расстройств в клинической практике.

Эмпирический анализ заключался в проверке психометрических свойств украиноязычной версии опросника. Для этого была осуществлена процедура двойного перевода текста и его экспертной оценки, проверка валидности и надежности теста в соответствии с психометрическими требованиями, а также стандартизация теста на неклинической выборке. Статистическая обработка данных производилась с помощью факторного анализа.

Результаты. Проведенная процедура адаптации опросника SHAS продемонстрировала высокие психометрические свойства: показатели надежности и конструктивной валидности полностью отвечают психометрическим требованиям. Показатель внутренней согласованности (коэффициент Кронбаха альфа) составляет 0,79, показатель ретестовой надежности $r=0,76$, $p<0,01$. Конструктивная валидность оценивалась путем корреляции субшкал методики со шкалами других психодиагностических методик и продемонстрировала удовлетворительные показатели значимости по большинству показателей. Следовательно, «Шкала оценки духовного здоровья»

может быть качественным инструментом измерения уровня духовного здоровья личности.

Выводы. По результатам адаптации психодиагностической методики «Шкала оценки духовного здоровья» можно сделать выводы о возможности и целесообразности дальнейшего использования украиноязычной версии опросника как психодиагностического инструмента для определения объективного уровня развития духовного здоровья личности. Этот инструмент привлекателен для психотерапевтической практики, поскольку содержит относительно немного утверждений, но описывает важнейшие компоненты духовного здоровья личности. Шкалу можно использовать для определения прогресса клиента в терапии разных направлений. Перспективами дальнейших научных изысканий является адаптация и возможная спецификация опросника для узких групп населения, в частности, имеющих психические расстройства на клинической выборке.

Ключевые слова: духовность, духовное здоровье, саморазвитие, самоактуализация, самореализация.

Вступ. Якщо на початку ХХ століття психологія та психотерапія заперечували роль духовності як синоніму релігії в лікуванні пацієнтів та надавала перевагу тілесному аспекту лікування розладів (Лазорко, 2018), то з появою гуманістичної течії в психології біопсихосоціальна модель як концепція єдності душі та тіла стала фундаментальною для розуміння цілісності людини. Врахування соціокультурних факторів впливу на здоров'я особистості в контексті єдності фізичного, психічного та духовного здоров'я має великий потенціал у практиці консультативної та психотерапевтичної діяльності. Духовність походить від латинського слова «spiritus», що означає нематеріальну життєву силу всередині тіла. Духовні пошуки включають пошук екзистенційного сенсу, в контексті чітко визначеної релігійної традиції чи без неї. Це прагнення може містити або не містити надприродний компонент; воно було визначено як способи, за допомогою яких люди розуміють і шукають трансцендентний сенс і цінність (Kliwer, Saultz, 2006). Ми концептуалізуємо фізичний, психічний та духовний виміри здоров'я як частину однієї системи. Ці параметри можуть мати свій унікальний внесок у загальне здоров'я людини, але їх не можна розглядати окремо одне від одного. Отже, ми пропонуємо цілісну модель здоров'я (Рис.1), яка передбачає взаємний зв'язок між фізичним, психічним і духовним вимірами здоров'я, які вбудовані в специфічний соціокультурний контекст.

Рис.1. Холістична модель здоров'я особистості в соціокультурному контексті

Схема демонструє взаємозв'язок трьох компонентів здоров'я – фізичного, психічного та духовного, загального здоров'я та щастя людини, а також вказує важливість соціального контексту та культурних факторів, які визначають зв'язок цих трьох компонентів здоров'я з благополуччям людини.

На сьогодні практично відсутні україномовні об'єктивні психодіагностичні методики для вимірювання рівня духовного здоров'я особистості як невід'ємного елемента загального здоров'я особистості.

Духовність двадцять першого століття є постмодерністською і феноменологічною за своєю природою тому, що вона захищає та схвалює пережитий індивідами досвід (Hage, 2006). На відміну від традиційної духовності, яка підкреслювала ієрархічні структури влади з винятковими рецептами духовного зростання і сповідувала лише одну «Істину» (Fukuyama, Sevig, 2002), постмодерністська перспектива визнає зміни і не змагається за одну абсолютну версію реальності чи абсолютну «Істину», а скоріше підкреслює роль індивіда в побудові власних «істин» для встановлення світогляду. Духовність двадцять першого століття ґрунтується на демократичному та різноманітному погляді на духовні традиції та

історію і відходить від релігійного дискурсу. Якщо релігійна приналежність є вибором людини, то духовність – фундаментальний вимір людської сутності, значна частина життя, яка дає змогу розуміти себе за межами рівня Его (Corrigan, McCorkle, Schell, & Kidder, 2003). Духовність відрізняється від релігії, оскільки остання пов'язана скоріше зі специфічними ритуалами, інституційними залежностями та соціальними стосунками, тоді як перша більше стосується особистого досвіду того, що є невидимим і визнаним більшим, ніж ми самі (Swinton, 2001). Якщо одні науковці розглядають духовність як один із вимірів особистості (Kliwer & Saultz, 2006), то інші – як основний компонент та точку перетину між усіма особистісними вимірами (Колісник, 2011; Pargament, 2007). Сучасні наукові дослідження підкреслюють важливу роль духовності в роботі з пацієнтами з різними захворюваннями (Kearney & Mount, 2000; Lukoff, 2007; Puchalski, 2012). Використання духовних практик у консультуванні та психотерапії сьогодні – надзвичайно актуальне (Nathaway, 2008; Plante, 2009; Saunders, Miller & Bright, 2010).

Крізь призму функціонального підходу духовне здоров'я можна охарактеризувати ієрархічною домінантністю розвинених психічних функцій людини, до яких Л. С. Виготський відносив свідомість, самосвідомість та волю.

Духовне здоров'я – важливий компонент благополуччя та ключовий елемент холістичного підходу до здоров'я. Фізичне, психічне та духовне здоров'я глибоко переплетені між собою і чинять вплив одне на одного. Щоби бути здоровим, потрібно мати духовне життя; людина має мати певні цінності та переконання, якими живе і яких прагне досягти. Ці цінності мають бути інтегровані в професійне, особисте та соціальне життя. «Духовне життя» передусім відображається у стосунках із самим собою, сім'єю та світом загалом. Отож, високий рівень духовного здоров'я особистості пов'язується з саморозвитком, самоактуалізацією та самореалізацією особистості та є трансцендентальним виходом за межі або вищим проявом «справжнього Я».

Аналіз наявних психодіагностичних інструментів вимірювання рівня духовного здоров'я засвідчив, що більшість із них не може застосовуватися в позарелігійному дискурсі, оскільки містить велику кількість тверджень стосовно віри в Бога чи релігії (Ellison, 2002; Gomez, Fisher, 2005). Інші шкали, що вимірюють духовне здоров'я,

зосереджуються на впливі духовності індивіда на розвиток організації, а не на особистісному зростанні (наприклад, Rojas, 2002). На відміну від вище описаних методик, «Шкала оцінки духовного здоров'я» (SHAS) має три субшкали для вимірювання рівня духовного здоров'я (саморозвиток, самоактуалізація та самореалізація), дає можливість об'єктивно визначити рівень духовного здоров'я особистості та позбавлена релігійних чи культурних упереджень, оскільки ґрунтується на власному духовному досвіді.

Мета цього дослідження – переклад, адаптація та стандартизація опитувальника «Personal Spiritual Health Assessment Scale» (SHAS) для української вибірки. Важливим завданням дослідження бачиться концептуалізація понять «духовність», «духовне здоров'я» та з'ясування їх місця в структурі загального здоров'я особистості.

Методи та процедура дослідження. «Шкалу оцінки духовного здоров'я», яку призначено для вимірювання стану духовного здоров'я особистості, розробили індійські фахівці Др. К. Л. Гаур та М. Шарма (Gaur, Sharma, 2014). Шкала містить три субшкали для вимірювання духовного здоров'я: саморозвиток, самоактуалізація та самореалізація. Кожна субшкала містить сім тверджень, що стосуються означених понять. Кожне твердження оцінюється за шкалою Лайкерта від 1 до 5 залежно від сили його прояву в досліджуваного. В такий спосіб кожен блок може бути оцінений сукупно від 7 до 25 балів, а загальний показник духовного здоров'я – від 21 до 105 балів.

Тож цей опитувальник – короткий та зручний у використанні інструмент для оцінки загального рівня духовного здоров'я. Результати авторської стандартизації свідчать про високу надійність та конструктну валідність, які було перевірено на вибірці з 1050 осіб віком 20-60 років. Оригінальна версія опитувальника продемонструвала високі показники ретестової надійності (81,14%). Достовірність внутрішньої консистенції оцінено за допомогою коефіцієнту Кронбаха альфа (0,82).

Обговорення результатів. Вибірка для проведення адаптації «Шкали оцінки духовного здоров'я» складалася з 110 респондентів, з них 89 – жіночої і 21 чоловічої статі. Вік опитуваних становив від 18 до 64 років. Опитування для дослідження проводилося за допомогою застосування онлайн-форми опитування на платформі Google Forms.

На першому етапі дослідження було здійснено лінгвістичну адаптацію шкали оцінки рівня духовного здоров'я, яка полягала в перекладі з англійської на українську мову зі збереженням смислових концептів. Перекладали два незалежні лінгвісти: прямий і зворотний варіанти. Після цього обидва англомовні варіанти пройшли процедуру експертної оцінки психолога, який вільно володіє англійською та українською мовами – для корекції точності та відповідності оригіналу. Наступним кроком була перевірка внутрішньої консистентності та ретестової надійності субшкал (див. табл. 1). Перший показник було визначено на вибірці зі 110 осіб, інший – на вибірці 77 осіб зі збереженням вікової та статевої репрезентації, опитаних з інтервалом в 4 тижні.

Таблиця 1

Перевірка внутрішньої консистентності шкал україномовної версії «Шкали оцінки духовного здоров'я»

Назва шкали	Середнє значення	Стандартне відхилення	Коефіцієнт α Кронбаха
Саморозвиток	28	0,511	0,813
Самоактуалізація	21	0,596	0,758
Самореалізація	24	0,658	0,811

Отримані значення коефіцієнту альфа Кронбаха (середнє значення – 0,79) досить високі та свідчать про внутрішню надійність всіх трьох шкал методики. Вони співвідносні з показником оригінальної методики (0,82).

Отриманий показник ретестової кореляції (середнє значення – 0,76) становить $r = 0,72$ (шкала саморозвитку); $r = 0,76$ (шкала самоактуалізації); $r = 0,79$ (шкала самореалізації), $p < 0,01$, що є задовільним показником ретестової надійності україномовної версії Шкали. Отже, перевірка ретестової надійності свідчить про високу стійкість діагностованих показників.

Субшкали «Шкали оцінки духовного здоров'я» представлені 21 твердженням (по 7 до кожної шкали):

Саморозвиток:

1. Розважливість, тобто мудрість у прийнятті рішень
2. Вдячність, тобто повага до інших
3. Великодушність, тобто відчуття рівності
4. Благодійність, тобто допомога людям
5. Терпіння, тобто спокій у негативних станах
6. Самоконтроль, тобто здатність контролювати емоції

7. Моральні дії, тобто дії відповідно до власних моральних цінностей

Самореалізація:

1. Самоаналіз: як багато ви думали про себе.
2. Мета життя: як багато ви знаєте про мету свого життя.
3. Життєвий шлях: наскільки ви знаєте про те, як ви хочете прожити своє життя.
4. Сильні сторони: як багато ви знаєте про власні сильні сторони.
5. Слабкі сторони: як багато ви знаєте про власні слабкості.
6. Опанування: наскільки вправно ви можете впоратися зі своїми слабкостями.
7. Кінець життя: наскільки багато ви думали про кінець свого життя.

Самореалізація:

1. Відсутність тривожних думок: врівноважений стан душі.
2. Холізм: відчувати себе єдиним цілим.
3. Задоволення: відчуття самозадоволеності, тобто повноти.
4. Свобода: відчуття повної свободи.
5. Мудрість: розуміння вічних цінностей.
6. Блаженство: відчуття насолоди всередині себе.
7. «Шосте чуття»: інтуїція, натхнення від свого внутрішнього «Я».

Кожен із пунктів оцінюється за 5-бальною шкалою Лайкерта, тобто оцінка «1» за «Ніколи», оцінка «2» за «Рідко», оцінка «3» за «Рідко», оцінка «4» за «Часто» та оцінка «5» для «Завжди»

Отож, кожна оцінка субшкали коливається від «7» до «35», а загальний показник духовного здоров'я – від «21» до «105».

Нормативні показники україномовної версії Шкали співвідносні з оригінальною методикою (табл. 2) та дають змогу визначити три рівні духовного здоров'я: низький рівень від «21» до «49», середній рівень від «49» до «77» і високий рівень від «77» до «105» балів.

Таблиця 2

Нормативні показники україномовної версії «Шкали оцінки духовного здоров'я»

	Загальна вибірка	Чоловіки	Жінки
Середнє значення (M)	65,54	61,18	67,23
Стандартне відхилення (SD)	8,78	7,12	8,92

Перевірка конструктної валідності блоків ґрунтувалася на структурних компонентах духовного здоров'я особистості, яке

пов'язане з локусом контролю, цілями життя, автономією, особистісним зростанням, самосприйняттям, самоповагою, цілісністю, сприйняттям інших, гнучкістю поведінки та самоактуалізацією. Для валідизації використовувалися такі методики: «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д. Леонт'єв); «Опитувальник особистісної орієнтації» (Е. Шостром), які містять дотичні до субшкал оцінки духовного здоров'я шкали. Результати кореляційного аналізу представлені в таблиці 3.

Таблиця 3

Результати кореляційного аналізу показників шкал методики «Шкала оцінки духовного здоров'я» та інших особистісних характеристик.

Особистісні характеристики	Шкала «Саморозвиток»	Шкала «Самоактуалізація»	Шкала «Самореалізація»
Цілі в житті	0,522**	0,243	0,487**
Локус контролю-Я	0,431**	0,432**	0,420**
Автономія	0,327*	0,322*	0,456**
Особистісне зростання	0,550**	0,321*	0,492**
Самосприйняття (Sa)	0,561**	0,483**	0,401**
Самоповага (Sr)	0,327*	0,311*	0,319*
Синергія (Sy)	0,325*	0,327*	0,100
Конструктивна природа людини (Nc)	0,127	0,594**	0,403**
Екзистенційність (Ex)	0,486**	0,559**	0,420**
Цінність самоактуалізації (Sav)	0,319*	0,464**	0,439**

* – кореляція є значущою на рівні 0,05; ** – кореляція є значущою на рівні 0,01

Отримані дані свідчать про достатній загальний рівень конкурентної валідності.

Серед обмежень методики можна виділити те, що адаптація проведена на неклінічній вибірці, що не дає змоги повною мірою оцінити духовне здоров'я людей з фізичними та психічними розладами.

Висновки і перспективи досліджень. Отже, духовність двадцять першого століття ґрунтується на демократичному та різноманітному погляді на духовні традиції та історію і відходить від релігійного дискурсу. Духовне здоров'я – важливий компонент благополуччя та ключовий елемент холістичного підходу до здоров'я. Фізичне, психічне та духовне здоров'я глибоко переплетені між собою і

впливають одне на одного. Високий рівень духовного здоров'я особистості пов'язується із саморозвитком, самоактуалізацією та самореалізацією особистості та є трансцендентальним виходом за межі або вищим проявом «справжнього Я».

За результатами проведеного процесу адаптації «Шкали оцінки духовного здоров'я» (ШОДЗ) можна зробити висновки про можливість та доцільність подальшого використання україномовної версії опитувальника як психодіагностичного інструменту для визначення об'єктивного рівня розвитку духовного здоров'я особистості. Загалом, адаптована україномовна версія методики ШОДЗ має задовільні показниками надійності й валідності, і може вважатися якісним інструментом вимірювання рівня духовного здоров'я особистості.

Цей інструмент привабливий для психотерапевтичної практики, адже містить відносно небагато тверджень і водночас описує найважливіші компоненти духовного здоров'я особистості. Шкалу можна використовувати для визначення прогресу клієнта в терапії різних напрямів.

Перспективами подальших наукових пошуків є адаптація та можлива специфікація опитувальника для вузьких груп населення, зокрема для тих, які мають психічні розлади (на клінічній вибірці).

Література

1. Corrigan, P., McCorkle, B., Schell, B., & Kidder, K. (2003). Religion and spirituality in the lives of people with serious mental illness. *Community Mental Health Journal*, 39(6), 487–499.
2. *Ellison Spiritual Well-Being Scale (SWBS)*. (2002). Available from: <https://www.lifeadvance.com/spiritual-well-being-scale.html>
3. Fukuyama, M. A., & Sevig, T. D. (2002). Spirituality in counseling across cultures. In P. B. Pedersen, J. G. Draguns, W. R. Lonner & J. E. Trimble (Eds.), *Counseling across cultures* (pp. 273–295). Thousand Oaks, CA: Sage.
4. Gaur, K. Gaur. (2014). Measuring Spiritual Health: Spiritual Health assessment Scale (SHAS). *IJIRD*, 63–67.
5. Gomez R, Fisher JW. (2005). The spiritual well-being questionnaire: Testing for model applicability, measurement and structural equivalencies, and latent mean differences across gender. *Personality and Individual Differences*, 39:1383–1393. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.03.023>
6. Hage, S. M. (2006). A closer look at the role of spirituality in psychology training programs. *Professional Psychology: Research and Practice*, 37, 303–310. DOI: <https://doi.org/10.1037/0735-7028.37.3.303>

7. Hathaway, W. L. (2008). Clinical practice with religious/spiritual issues: Niche, proficiency or specialty? *Journal of Psychology and Theology*, 36, 16–25.
8. Kearney, M., & Mount, B. (2000). Spiritual care of the dying patient. In H. M. Chochinov & W. Breitbart (Eds.) *Handbook of psychiatry in palliative medicine* (pp. 357–373). Oxford, UK: Oxford University Press.
9. Kliewer, S. P., & Saultz, J. (2006). *Healthcare and spirituality*. Oxford: Radcliffe Publishing.
10. Lukoff, D. (2007). Spirituality in the recovery from persistent mental disorders. *Southern Medical Journal*, 100, 642–646. DOI: <https://doi.org/10.1097/SMJ.0b013e3180600ce2>
11. Pargament, K. I. (2007). *Spiritually integrated psychotherapy: Understanding and addressing the sacred*. New York, NY: Guilford Press.
12. Plante, T. G. (2009). *Spiritual practices in psychotherapy: Thirteen tools for enhancing psychological health*. Washington, DC: American Psychological Association. DOI: <https://doi.org/10.1037/11872-000>
13. Puchalski, C. M. (2012). Spirituality in the cancer trajectory. *Annals of oncology*, 23(3), 49–55.
14. Rojas Raymond Ronald (2002). *Management Theory and Spirituality: A framework and Validation of the Independent Spirituality Assessment Scale. A Dissertation presented to the Faculty of Argosy University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Business Administration*. Available from <http://www.prismleadership.com/d.pdf>.
15. Saunders, S. M., Miller, M. L., & Bright, M. M. (2010). Spiritually conscious psychological care. *Professional Psychology: Research and Practice*, 41(5), 355–362. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0020953>
16. Swinton, J (2001). *Spirituality and Mental Health Care: Rediscovering a 'Forgotten' Dimension*. J. Kingsley Publishers, London, Philadelphia.
17. Колісник, О. П. (2011). Духовний саморозвиток і духовне здоров'я особистості. *Соціальна психологія*, 4, 52–63.
18. Лазорко О. В. (2018). Сучасні перспективи використання духовних практик у роботі клінічного психолога. *Психологічні перспективи*, (32), 172–181. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-32-172-181>

References

1. Corrigan, P., McCorkle, B., Schell, B., & Kidder, K. (2003). Religion and spirituality in the lives of people with serious mental illness. *Community Mental Health Journal*, 39(6), 487–499.
2. Ellison Spiritual Well-Being Scale (SWBS). (2002). Available from: <https://www.lifeadvance.com/spiritual-well-being-scale.html>
3. Fukuyama, M. A., & Sevig, T. D. (2002). Spirituality in counseling across cultures. In P. B. Pedersen, J. G. Draguns, W. R. Lonner & J. E. Trimble (Eds.), *Counseling across cultures* (pp. 273–295). Thousand Oaks, CA: Sage.
4. Gaur, K. Gaur. (2014). Measuring Spiritual Health: Spiritual Health assessment Scale (SHAS). *IJIRD*. P 63–67.

5. Gomez R, Fisher JW. (2005). The spiritual well-being questionnaire: Testing for model applicability, measurement and structural equivalencies, and latent mean differences across gender. *Personality and Individual Differences*, 39:1383–1393. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.03.023>
6. Hage, S. M. (2006). A closer look at the role of spirituality in psychology training programs. *Professional Psychology: Research and Practice*, 37, 303–310. DOI: <https://doi.org/10.1037/0735-7028.37.3.303>
7. Hathaway, W. L. (2008). Clinical practice with religious/spiritual issues: Niche, proficiency or specialty? *Journal of Psychology and Theology*, 36, 16–25.
8. Kearney, M., & Mount, B. (2000). Spiritual care of the dying patient. In H. M. Chochinov & W. Breitbart (Eds.) *Handbook of psychiatry in palliative medicine* (pp. 357–373). Oxford, UK: Oxford University Press.
9. Kliewer, S. P., & Saultz, J. (2006). *Healthcare and spirituality*. Oxford: Radcliffe Publishing
10. Lukoff, D. (2007). Spirituality in the recovery from persistent mental disorders. *Southern Medical Journal*, 100, 642–646. DOI: <https://doi.org/10.1097/SMJ.0b013e3180600ce2>
11. Pargament, K. I. (2007). *Spiritually integrated psychotherapy: Understanding and addressing the sacred*. New York, NY: Guilford Press.
12. Plante, T. G. (2009). *Spiritual practices in psychotherapy: Thirteen tools for enhancing psychological health*. Washington, DC: American Psychological Association. DOI: <https://doi.org/10.1037/11872-000>
13. Puchalski, C. M. (2012). Spirituality in the cancer trajectory. *Annals of oncology*, 23(3), 49–55.
14. Rojas Raymond Ronald (2002). *Management Theory and Spirituality: A framework and Validation of the Independent Spirituality Assessment Scale. A Dissertation presented to the Faculty of Argosy University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Business Administration*. Available from <http://www.prismleadership.com/d.pdf>.
15. Saunders, S. M., Miller, M. L., & Bright, M. M. (2010). Spiritually conscious psychological care. *Professional Psychology: Research and Practice*, 41(5), 355–362. <https://doi.org/10.1037/a0020953>
16. Swinton J (2001) *Spirituality and Mental Health Care: Rediscovering a 'Forgotten' Dimension*. J. Kingsley Publishers, London, Philadelphia.
17. Kolisnyk, O. P. (2011). Dukhovnyi samorozvytok i dukhovne zdorovia osobystosti [Spiritual self-development and spiritual health of the individual]. *Sotsialna psykholohiia – Social Psychology*, 4, 52–63. [in Ukrainian].
18. Lazorko, O. V. (2018). Suchasni perspektyvy vykorystannia dukhovnykh praktyk u roboti klinichnoho psykholoha [The Contemporary Perspectives on Using Spiritual Practices in the Clinical Psychologist` Work]. *Psykhologichni perspektyvy – Psychological Prospects Journal*, (32), 172–181. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-32-172-181> [in Ukrainian].

Received: 26.09.2021

Accepted: 14.10.2021

ВІРТУАЛІЗАЦІЯ ЯК ФЕНОМЕН ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Лукашук Світлана

КЗВО «Рівненська медична академія»

Фаховий медичний коледж

м. Рівне, Україна

mega_lanaluka@ukr.net

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7647-7102>

Мета. Здійснити теоретичний аналіз віртуалізації як феномену освітнього простору, розкрити поняття віртуалізації в системі навчального середовища, вказати на характерологічні властивості віртуального простору; проаналізувати роль явища віртуалізації в процесі навчання та всебічного розвитку особистості.

Методи. Для реалізації мети дослідження було застосовано загальнонаукові теоретичні методи дослідження інформації, такі як: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, пояснення і класифікація.

Результати. Здійснено спробу аналізу феномену як природного компоненту життєтворчості суб'єктів навчального простору, що зумовлюється системою техногенних, соціокультурних та економічних факторів. Вказано на те, що візуалізація навчального процесу дає можливість прояву нового соціального середовища, ставши таким чином відправною точкою фундаментальних трансформацій процесу освіти. Визначено, що сама природа віртуального має різний характер – віртуалізація, опосередкована індивідом або машиною. У першому випадку явище виникає в процесі безпосередньої взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу. Другий випадок збільшення віртуалізації освітнього простору передбачає зменшення міжособистісного спілкування учасників процесу, самостійне освоєння навчального матеріалу, використання особистістю гаджетів як заміників суб'єктів процесу навчання. Вказано на характерологічні властивості віртуального простору за Д. Івановим: не суттєвість впливу (зображення створює ефекти, характерні для реального); обумовленість якостей і характеристик (предмети штучні та мінливі); ефемерність (свобода входу, вона забезпечує можливість переривати і відновити присутність). Проаналізовано роль явища віртуалізації в процесі навчання та всебічного розвитку особистості, яка дає змогу не лише здійснювати безперервну освіту і саморозвиток протягом усього життя, а й успішно орієнтуватися та функціонувати, як професіонал у сучасному

інформаційному світі.

Висновки. Інформатизація та комп'ютеризація освіти, широке використання глобальної мережі Інтернет призведе до радикальних змін у системі освіти в цілому, оскільки така ситуація передбачає всебічний розвиток особистості.

Ключові слова: віртуалізація, інформатизація, віртуальна реальність, телекомунікаційні технології, дистанційна освіта.

Lukashchuk Svitlana. Virtualization as a phenomenon of educational space.

Purpose. To implement a theoretical analysis of virtualization as a phenomenon of educational space, to reveal the concept of virtualization in the educational environment system, to indicate the characteristic properties of virtual space; to analyze the role of the phenomenon of virtualization in learning process and comprehensive personality's development.

Methods. To achieve the goal of the study general-scientific theoretical methods of information research were used, such as: analysis, synthesis, abstraction, generalization, induction, deduction, explanation and classification.

Results. An attempt is made to analyze the phenomenon as a natural component of the life-creation of subjects of the educational space, which is due to a system of technogenic, socio-cultural and economic factors. It is indicated that the visualization of the educational process makes it possible to manifest a new social environment, thus becoming a starting point for fundamental transformations of the educational process. It is determined that the virtual nature itself has a different character - virtualization, mediated by an individual or a machine. In the first case, the phenomenon arises up in the process of direct cooperation of the subjects of the educational process. The second case of increase of virtualization of the educational space supposes reduction of the interpersonal communication of participants of collective, independent mastering of educational material, the use of person's gadgets as substitutes for subjects of the educational process. The characterological properties of the virtual space according to D.Ivanov are pointed out: The unimportance of influence (the image creates effects characteristic of reality); conditionality of qualities and features (artificial and impermanent objects); ephemerality (freedom of entry / it provides an opportunity to interrupt and restore the presence). The role of the phenomenon of virtualization in the process of learning and comprehensive personality development is analyzed, which allows not only to carry out lifelong education and self-development throughout life but also to navigate and function successfully as a professional in the modern information world.

Conclusion. Conclusions are made in the system of considering the topic of virtualization as a phenomenon of educational space that informatization and computerization of education, widespread use of the global Internet will generally lead to radical changes in the education system as a whole.

Key words: virtualization, informatization, virtual reality, telecommunication technologies, distance education.

Лукашук Светлана. Виртуализация как феномен образовательного пространства.

Цель. Осуществить теоретический анализ виртуализации как феномена образовательного пространства, раскрыть понятие виртуализации в системе учебной среды, указать характерологические свойства виртуального пространства; проанализировать роль явления виртуализации в процессе обучения и всестороннего развития личности.

Методы. Для реализации цели исследования были применены общенаучные теоретические методы исследования информации, такие как анализ, синтез, абстрагирование, обобщение, индукция, дедукция, объяснение и классификация.

Результаты. Предпринята попытка анализа феномена как природного компонента жизнотворчества субъектов учебного пространства, обусловленного системой техногенных, социокультурных и экономических факторов. Указано, что визуализация учебного процесса дает возможность проявления новой социальной среды, став таким образом отправной точкой фундаментальных трансформаций процесса образования. Определено, что сама виртуальная природа имеет разный характер – виртуализация, опосредованная индивидом или машиной. В первом случае явление возникает в процессе непосредственного взаимодействия субъектов учебно-воспитательного процесса. Второй случай увеличения виртуализации образовательного пространства предполагает уменьшение межличностного общения участников коллектива, самостоятельное освоение учебного материала, использование гаджетов как заменителей субъектов процесса обучения. Указано на характерологические свойства виртуального пространства по Д. Иванову: не существенность влияния (изображение создает эффекты, характерные для реального); обусловленность качеств и характеристик (предметы искусственные и изменчивые); эфемерность (свобода входа/она обеспечивает возможность прерывать и восстановить существование). Проанализирована роль явления виртуализации в процессе обучения и всестороннего развития личности, позволяющая не только осуществлять непрерывное образование и саморазвитие на протяжении всей жизни, но и успешно ориентироваться и функционировать как профессионал в современном информационном мире.

Выводы. Информатизация и компьютеризация образования, широкое использование глобальной сети Интернет приведет к радикальным изменениям в системе образования в целом, так как эта ситуации предусматривает всесторонние развития личности.

Ключевые слова: виртуализация, информатизация, виртуальная реальность, телекоммуникационные технологии, дистанционное образование.

Вступ. Становлення та розвиток нової соціальної системи – інформаційного суспільства характеризується масштабними трансформаційними процесами, принципово змінюють значення та

зміст освітньої сфери як ключового ресурсу соціального розвитку. Актуальність вивчення віртуалізації освітнього простору визначається самою тенденцією до віртуалізації, а також неузгодженістю системи навчальної взаємодії, яка набуває віртуального характеру та проявляється практично у необмеженому доступі до інформації й проблематизує алгоритм її відбору в глобальному світі. Сьогодні це стає провідним вектором, як для конкретного суб'єкта освітньої взаємодії, так і для всього освітнього простору суспільства і світу. Дати вичерпне обґрунтування цим процесам неможливо без аналізу сутності віртуалізації – явища, що актуалізується у всіх сферах життєдіяльності сучасного суспільства. Д. Іванов, розглядає прояв візуалізації як ключ до розуміння сучасної дійсності (Іванов, 2000).

Трактування феномену як природного компоненту життєтворчості суб'єктів навчального простору зумовлюється системою техногенних, соціокультурних та економічних факторів. Оскільки, стан сучасної освіти відрізняється від попередніх історичних етапів її розвитку швидкості змін і нововведень, що характеризується, зростанням обсягів нового знання.

На думку В. Овечкіна, нові умови освітнього середовища витісняють природні процеси передачі та засвоєння інформації, змінюючи як характер діяльності індивіда під час навчання, так й сам спосіб життя, систему цінностей і відносин в освітньому просторі. Візуалізація навчального процесу, дає можливість прояву нового соціального середовища, ставши таким чином відправною точкою фундаментальних трансформацій процесу освіти (Овечкин, 2005).

Також впровадження явища в сучасну освіту по-новому визначає її цілі та завдання: успішність випускника університету залежить від швидкості орієнтування в інформаційному просторі, його обізнаності, а не стабільних професійних навиках. Про це свідчать С. Храпов, А. Новіков, які досліджують проблему віртуалізації освітнього простору та неоднозначність процесів такого соціально-педагогічного організаційного прояву. З одного боку, явище сприяє формуванню ретельного онтологічного змісту конкретного індивіда, який за допомогою інформаційних технологій здатен формувати власне індивідуальне «інформаційне поле». З іншого боку, віртуальні тенденції в освіті загрожують розвитку фундаментальних якостей особистості, таких як «суб'єктивність», «інтелект» тощо (Храпов,

Новіков, 2013).

Результатом зазначеного вище виступають нові соціальні виклики, у тому числі – поширення явища віртуальності у повсякденності навчального процесу, яке необхідно враховувати у системі освіти. Віртуалізація соціального досвіду і освітнього простору, зокрема вітчизняного, стає одним із ключових і знакових феноменів сучасності, без дослідження яких неможливо спрогнозувати перспективи подальшого розвитку освітянської сфери.

Вивчення даної теми має багатовимірний характер. Тому необхідно покладатися на роботу вчених з різних галузей знань. Насамперед, необхідно спиратися на наукові розробки, які розкривають сутність інформації. У своїх роботах вчені досліджують весь комплекс соціальних проблем і трансформацій, що є результатом інформатизації. Значний інтерес становлять праці вчених, які вирішують проблеми віртуальних станів у діяльності суб'єктів навчального процесу, а також вивчають особливості існування суб'єктів у віртуальній реальності (Barrionuevo, Gil, Giribaldi, Suarez, Taffernaberry, 2018). Важливу роль відіграють роботи авторів, які досліджують проблеми інформатизації освіти та навчально-виховного процесу, а також розкривають основні аспекти трансформацій глобального освітнього простору (Klement, 2017; Thisgaard, Makransky, 2017).

Роботи І. Борисенка та інших вчених мають особливе значення для нашого дослідження. Вони аналізують вітчизняний віртуальний освітній простір, як ефективну форму організації педагогічного процесу.

Мета дослідження - здійснити теоретичний аналіз віртуалізації як феномену освітнього простору:

Відповідно до зазначеної мети було висунуто такі завдання:

1. Розкрити поняття віртуалізації в системі навчального середовища;
2. Вказати на характерологічні властивості віртуального простору;
3. Проаналізувати роль явища віртуалізації в процесі навчання та всебічного розвитку особистості.

Методи та процедура дослідження. Для реалізації мети дослідження було застосовано загальнонаукові теоретичні методи дослідження інформації, такі як: аналіз, синтез, абстрагування,

узагальнення, індукція, дедукція, пояснення і класифікація.

Обговорення результатів. Процес віртуалізації освітнього простору акумулює в собі весь комплекс проблемних питань сучасної освіти, який простежується в актуальних наукових дослідженнях та передбачає не просто міждисциплінарний рівень аналізу, а й ґрунтовне соціально-філософське дослідження теми. У вітчизняній науковій літературі, суспільство сьогодення характеризується як а «інформаційне». За визначенням, Е. Масуда, інформаційне суспільство — це постіндустріальна спільнота на найвищому етапі свого розвитку, що формується на основі такої нематеріальної субстанції як «інформація» (Masuda, 1985: 479 – 494).

Д. Тапскотт в своїх наукових наробках, визначає сьогоднішнє суспільство як простір знань, у якому домінує цифровий спосіб подання та обробки інформації, всередині якого формується особливий вид кіберсфери, в якій генеруються і починають відтворюватися різноманітні віртуальні об'єкти та віртуальні світи в процесі життєтворчості індивіда. Також вчений вказує на інтенсивний розвиток інформатизації освіти, яку не слід розглядати як самоціль, оскільки це специфічний інструмент, який не може безпосередньо впливати на якість навчання (Тапскотт, 1999). Така ситуація потребує адекватного використання віртуалізації, яка має співвідноситися з цілями освіти. Однак науковець вказує, що порушення принципу адекватності використання інформації призводить до протилежних результатів, оскільки цілі освіти не визначені або сприйняті неправильно, а норми та цінності освіти викривлені – інформаційно-комунікаційні технології не можуть підвищити якість освіти.

Інформатизація навчального процесу тісно пов'язана з його віртуалізацією, основний взаємозв'язок яких визначається через сучасні інформаційні технології, в яких віртуальні освітні практики реалізуються в тісній взаємодії різних аспектів.

Аналіз ситуації надмірної візуалізації навчального процесу зумовлює визначення семантичних граней цього поняття. На думку Н. Носова, віртуальна реальність є простором, що має такі властивості (Носов, 2000):

- 1) релевантність існування – доречність прояву віртуалізації в визначеному освітньому середовищі;
- 2) часова, просторова автономія існування – незалежність

процесу навчання окремих суб'єктів від часової характеристики;

3) співіснування різних рівнів реальності – застосування засобів віртуальної освіти під час дистанційного та реального процесу засвоєння знань.

Ж. Бодряр, розширюючи межі віртуалізації освіти, розглядає феномен як символічну реальність, гіперреальність, в якій навколишня дійсність перетворюється на своєрідний «аудіовізуальний дискурс», що припускає втрату його просторово-часових характеристик (Бодряр, 2000).

Д. Іванов вказує на фундаментальні характеристики віртуальної реальності, яка проявляється в наступних характеристиках (Іванов, 2000):

- не суттєвість впливу (зображення створює ефекти, характерні для реального);
- обумовленість якостей і характеристик (предмети штучні та мінливі);
- ефемерність (свобода входу, вона, забезпечує можливість переривати і відновити існування).

У повсякденній свідомості поняття віртуальної освіти безпосередньо пов'язане зі сферою штучно створеної системи міжособистісного спілкування на основі комп'ютерних інформаційних технологій. Однак, з точки зору А. Хуторського, процес виховання позиціонується як суб'єктна-суб'єктна соціальна взаємодія, відповідно будь-який процес навчання повинен сприйматися як комунікативна дія, в якій один або кілька об'єктів виступають як суб'єкти діяльній взаємодії – як здобувачі освіти та педагоги, тоді ця взаємодія стає основою процесу навчання та відрізняється від стану тих самих суб'єктів поза межами освіти (Хуторський, 1999).

Слід зазначити, що в сучасній реальності навчання є одночасно процесом і результатом спільної діяльності суб'єктів і об'єктів освіти, пов'язаних за допомогою необхідності формування їх віртуального освітнього простору, своєрідність якого визначається цими об'єктами і предметами. Відповідно, віртуалізація освітнього простору може визначатися не тільки дистанційним навчанням, а й застосуванням комп'ютерних технологій для покращення якості засвоєння інформації в процесі реальної міжособистісної взаємодії учасників навчальних груп (Овечкин, 2005: 18 – 28).

Виходячи із вище зазначеного, можна припустити, що сама природа віртуального має різний характер – віртуалізація, опосередкована індивідом або машиною. У першому випадку, явище виникає в процесі безпосередньої взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу (Овечкин, 2005: 18 – 28). Навчання передбачає моделювання ситуацій реального життя, занурення в них та їх вирішення учнями, що сприяє розвитку оригінальності, креативності, інтелектуальному зростанню, забезпеченню духовності та етичності учасників навчальних груп.

Другий випадок збільшення віртуалізації освітнього простору передбачає зменшення міжособистісного спілкування учасників навчальної групи, самостійне освоєння навчального матеріалу, використання особистістю гаджетів як суб'єктів процесу навчання (Овечкин, 2005: 18 – 28), що в свою чергу провокує розвиток роботоподібної суб'єкт-суб'єктної взаємодії, зниження рівня засвоєння знань, як наслідок унеможливлення сприйняття поданої інформації під впливом процесів групової динаміки, зниження зацікавленості в навчанні та рівня духовного сприйняття дійсності.

Отже, застосування технологій віртуалізації в навчанні завжди має передбачати домінування сценарію реальної комунікації над процесом, віртуальність якого опосередковується технологією.

Важливо зазначити, що мультимедійні, інформаційні і телекомунікаційні технології дають змогу формування індивідом нової реальності власного процесу навчання, де всі аспекти засвоєння знань залежать від бажань та потреб суб'єкта (учня) керуючого цією реальністю. Відповідальність, аналіз власних дій відходять на другий план, відкриваючи особистості простір для вільного експерименту, який не має жодної основи, змістовного значення, крім задоволення, самовираження та отримання інформації (Носов, 2000).

Враховуючи зазначене вище, вказуємо на такі соціальні наслідки надмірної віртуалізації освітнього простору, як нечутливість сприйняття дійсності, ігнорування впливів сім'ї, вчителів, культури і мистецтва. Така ситуація визначається конкретними істотними якостями феномена, які В. Силаєва трактує так: явища віртуалізації завжди відрізняються деякими проявами часткового чи невітленого існування індивіда, вони характеризуються певним браком, відсутністю істотності рис особистості учня, являють собою неповну, скорочену присутність індивіда в процесі навчання, та не здатність на

стабільне й самодостатнє існування у освітньому просторі. Також, алгоритми та стереотипи дій, які знайомі у віртуальному світі, втілюючись у реальність навчального процесу, часто стають вихідної точкою девіантної поведінки (Силаєва, 2004).

Слід зазначити, що на в реальному часовому проміжку існування людства віртуалізація освіти є складним структурованим поєднанням денної та заочної форми навчання та самоосвіти, що пов'язано насамперед з активним розвитком телекомунікаційних систем, мультимедіа, інформаційного мовлення та широкої можливості мережевого зв'язку.

Поширення віртуальності в навчальному просторі є цілком природним явищем, що зумовлене економічними та соціально-культурними факторами. Проте важливо звернути увагу на те, що віртуальність не повинна поглинати існуючу освітню систему, замінюючи її і залишаючи в ній лише один із компонентів, що забезпечують відповідність результатів навчання вимогам освітніх планів. А зберігати статус інструменту, що оптимізує навчальну діяльність (Хуторський, 1999: 295 – 296).

Однак, віртуалізація навчального процесу має здійснюватися паралельно з підвищенням інформаційної культури особистості, розвиваючи вміння знаходити, аналізувати, систематизувати інформацію, відокремлювати справжні знання від хибних, використовувати інформацію для самотворення.

Використання та залучення сучасних засобів комунікації у сфері освіти визначається їх специфікою, як зазначає А. Старадченко, «системно диференційований індивід від зовнішнього довкілля, що є частиною структури навчального процесу – постійно циклічно взаємодіє, знаходиться в процесі постійної кореляції, самоузгодження підсистем в елементарних і більш складних комунікативних операціях, тобто звертається до себе (Старадченко, 2014: 429 – 432). Тому освіта є самореферентною системою спілкування, яка визначається конкретною потребою, тобто підпорядковується меті – процесу передачі знань, яка задовольняється через спілкування» (Старадченко, 2014: 429 – 432). Спілкування, в свою чергу, є одним із основних елементів навчально-виховного процесу, який вимагає постійного підвищення якості комунікації та розширення засобів її застосування. Щодо цього, важливими є телекомунікаційні технології, які дозволяють організовувати дистанційне навчання в

онлайн режимі, яке характеризується гнучкістю (незалежно від часу і місця), посиленням можливостей педагогів та студентів шляхом залучення нових мультимедійних технологій, недосяжністю можливостей додаткової освіти. Дистанційність освітнього процесу передбачає такі види діяльності: телеконференції різного типу, розсилку електронних навчальних матеріалів, листування викладача та студента, спілкування та консультації онлайн (Бокачов, 2015: 15 – 19).

На думку І. Борисенка, для послідовності процесу дистанційного освітнього простору характерні наступні прояви: «перетворення інформаційних технологій у сучасну форму отримання знань; зростання впливу сучасних інформаційних технологій у навчальному процесі; множинність практик формування та функціонування суб'єктів навчально-виховного процесу» (Борисенко, 2016). У цих умовах суттєвою метою освіти не є сама по собі підготовка особистості до її майбутньої професійної діяльності шляхом накопичення певного обсягу знань, уже систематизованих і перевічених, за обмежений період часу навчання, а всебічний розвиток особистості, оволодіння способами роботи з інформацією, здобуття та генерування знань (Храпов, 2013: 189 - 193). Ці навички дають змогу не лише здійснювати безперервну освіту і саморозвиток протягом усього життя, а й успішно орієнтуватися та функціонувати як професіонал у сучасному інформаційному світі (Масліхова, 2019: 114 – 117). Таким чином, сучасність приходить до формування нової освітньої парадигми, основою якої є розуміння освіти як безперервного процесу, що охоплює весь життєвий шлях особистості, який зумовлює необхідність розвитку та впровадження віртуалізації навчання для можливості забезпечення умов отримання знань в системі нової навчальної реальності.

Крім дистанційної освіти, ще одним ефективним способом організації віртуального освітнього простору є створення освітніх порталів, які активно розвиваються і стають досить популярною сферою діяльності здобувача знань. Відповідно, обсяг літератури, що розкриває досвід формування та функціонування освітніх порталів постійно зростає (Овечкін, 2005: 18 – 28). У світовій освітній практиці існують три типи освітніх порталів: організаційно-орієнтовані портали, які допомагають абітурієнтам вибрати навчальний заклад денної форми навчання. В Україні в більшості

розвинених освітніх порталів надають можливість пошуку та доступу до всієї необхідної інформації на теми, що цікавлять учня. Ця функція реалізована, насамперед, у вигляді електронної бібліотеки (Силаєва, 2004).

Таким чином, можна констатувати той факт, що інформатизація та комп'ютеризація освіти, широке використання глобальної мережі Інтернет призведе до радикальних змін у системі освіти в цілому. Вплив і швидкість проникнення в усі освітні структури визначають сучасну потребу в розумному використанні технічних засобів, що передбачає всебічний розвиток особистості і нівелювання факторів, що призводять до його самознищення.

Висновки і перспективи. Теоретичний аналіз віртуалізації як феномену освітнього простору дав змогу розглянути зазначену проблему з точки зору розвитку інформатизованого суспільства, у якому домінує цифровий спосіб подання та обробки інформації, всередині якого формується особливий вид кіберсфери, в якій генеруються і починають відтворюватися різноманітні віртуальні об'єкти та віртуальні світи в процесі життєтворчості індивіда. А також вказано на те, що інформатизація навчального процесу тісно пов'язана з його віртуалізацією.

На основі узагальнення стану розробленої проблеми розкрито наступну особливість феномену, що вивчається: віртуалізація освітнього простору може визначатися не тільки дистанційним навчанням, а й застосуванням комп'ютерних технологій для покращення якості засвоєння інформації в процесі реальної міжособистісної взаємодії учасників навчальних груп. Вказано на те, що сама природа віртуального має різний характер – віртуалізація, опосередкована індивідом або машиною. Отже, застосування технологій віртуалізації в навчанні завжди має передбачати переважання сценарію реальної комунікації над процесом, віртуальність якого опосередковується технологією.

Представлено та проаналізовано низку соціальних наслідків надмірної віртуалізації освітнього простору, як нечутливість сприйняття дійсності, ігнорування впливів сім'ї, вчителів, культури і мистецтва. Зазначено, що в реальному часовому проміжку існування людства віртуалізація освіти є складним структурованим поєднанням денної та заочної форми навчання та самоосвіти, що пов'язано, насамперед, з активним розвитком телекомунікаційних систем,

мультимедіа, інформаційного мовлення та широкої можливості мережевого зв'язку.

Констатовано взаємозалежність між постійним підвищення якості комунікації суб'єктів освітнього процесу та розширення засобів її застосування, системним характером використання інтернету та можливістю організації дистанційного навчання в онлайн режимі, яке характеризується гнучкістю (незалежно від часу і місця), посиленням можливостей педагогів та студентів шляхом залучення нових мультимедійних технологій, недосяжністю можливостей додаткової освіти.

Розкрито теоретико-методологічні аспекти процесу дистанційного освітнього простору, якому характерні такі прояви: перетворення інформаційних технологій у сучасну форму отримання знань; зростання впливу сучасних інформаційних технологій у навчальному процесі; множинність практик формування та функціонування суб'єктів навчально-виховного процесу.

Констатовано, що інформатизація та комп'ютеризація освіти, широке використання глобальної мережі Інтернет призведе до радикальних змін у системі освіти в цілому. Вплив і швидкість проникнення в усі освітні структури визначають сучасну потребу в розумному використанні технічних засобів, що передбачає всебічний розвиток особистості і нівелювання факторів, що призводять до його самознищення.

Подальший розгляд цієї теми вбачаємо в більш розгорнутому вивченні феномену віртуалізації та впливів його розвитку на формування тенденцій інтернет залежності в студентських групах.

Література:

1. Бокачев И. А. (2015). Виртуализация современной системы образования: «За» и «Против». *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*, 1, 15-19.
2. Бодрийяр Ж. (2000). *Символический обмен и смерть*. М.: Добросвет.
3. Борисенко И.Г. (2016). Виртуализация отечественного образовательного пространства: социально-философский анализ. *Автореф. дис. ... канд. филос. наук (социальная философия)*. Красноярск.
4. Иванов, Д.В. (2000). *Виртуализация общества*. СПб.: Петербургское Востоковедение.
5. Храпов С. А., Новіков А. С. (2013). Віртуальна соціальність: соціокультурний аналіз. *Історико-філософські, політичні та юридичні науки*,

культурологія та мистецтвознавство. Питання теорії та практики, 7, 189-193.

6. Хуторской, А.В. (1999). Виртуальное образование и русский космизм. EIDOS-LIST, 1, 295-296.

7. Масліхова Л. І., Петренко В. Р., Коршунова С. А. (2019). Досягнення технічної освіти Воронежської обл. як запорука успішного розвитку країни та регіону. *Вісник Воронежського державного університету. Серія: Проблеми вищої освіти*, 4, 114-117.

8. Носов Н.А. (2000). Виртуальная психология. *Труды лаборатории виртуалистики*, М.: Аграф.

9. Овечкин В. П. (2005). Образование в условиях изменяющейся культурно-технологической среды. *Педагогика*, 10, 18-26.

10. Руднев В.П. (2000). *Прочь от реальности: Исследования по философии текста*. Москва: Аграф.

11. Силаева В. Л. (2004). *Подмена реальности как социокультурный механизм виртуализации общества* Москва: МГТУ ім. Н. Е. Баумана.

12. Страданченко А. А. (2014). Віртуалізація освіти. *Гуманітарні та суспільні науки*, 2, 429-432.

13. Гапскотт Д. (1999). *Электронно-цифровое общество Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта*. Москва: Рельф Бук.

14. Masuda Y. (1985). *Hypothesis on the Genesis of Homo Intelligens*. *Futures*, 17, 479 – 494.

15. Barrionuevo M., Gil C., Giribaldi M., Suarez C., Taffernaberry C. (2018) Virtualization in Education: Portable Network Laboratory. In: De Giusti A. (eds) Computer Science – CACIC 2017. CACIC 2017. *Communications in Computer and Information Science*, 790. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-75214-3_9

16. Klement, M. (2017). Models of integration of virtualization in education: Virtualization technology and possibilities of its use in education. *Computers & Education*, 105, 31-43 <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2016.11.006>

17. Thisgaard M., Makransky G. (2017). Virtual Learning Simulations in High School: Effects on Cognitive and Non-cognitive Outcomes and Implications on the Development of STEM Academic and Career Choice. *Frontiers in Psychology*, 8 <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00805>

References:

1. Bokachev I.A., Lukinova I.A. (2015). *Virtualizatsiia suchasnoi systemy osvity: za i proty [Virtualization of the modern education system: pros and cons. Humanities, socio-economic and social]*, 1, 15-19. [in Russian].

2. Baudrillard J. (2000). *Symvolichnyi obmin i smert [Symbolic exchange and death]*. Moscow: Dobrosvet, 2000. 113 p. [in Russian].

3. Borisenko I.G. (2016). *Virtualizatsiia natsionalnoho osvitnoho prostoru: sotsialno-filosofskyi analiz [Virtualization of the national educational space: socio-philosophical analysis]: author's ref. Ph.D. Science*. Krasnoyarsk, 2016. [in Russian].

4. Ivanov D.V. (2000). *Virtualizatsiia suspilstva [Virtualization of society]*. St. Petersburg: St. Petersburg Oriental Studies. 96 p. [in Russian].
5. Khrapov S.A., Novikov A.S. (2013). *Virtualna sotsialnist: sotsiokulturnyi analiz [Virtual sociality: sociocultural analysis. Historical and philosophical, political and legal sciences, culturology and art history]*. Questions of Theory and Practice, 7, 189-193. (in Russian). [in Russian].
6. Khutorskoy A.V. (1999). *Virtualna osvita i rosiiskyi kosmizm [Virtual education and Russian cosmism]*. EIDOS-LIST, 1, 295-296. [in Russian].
7. Maslikhova L.I., Petrenko V.R., Korshunova S.A. (2019). *Dosiahnennia tekhnichnoi osvity Voronezhkoi obl. yak zaporuka uspishnoho rozvytku krainy ta rehionu [Achievements of technical education of the Voronezh region as a guarantee of successful development of the country and the region]*. Bulletin of Voronezh State University. Series: Problems of Higher Education, 4, 114-117. [in Russian].
8. Nosov N.A. (2000). *Virtualna psykholohiia. Pratsi laboratorii virtualistyky [Virtual psychology. Works of the laboratory of virtualists]*. Moscow: agraf, 432 p.
9. Ovechkin V. (2005). *Osvita v minlyvomu kulturno-tekhnologichnomu seredovyshchi [Education in a changing cultural and technological environment]*. Pedagogy, 10, 18-28. [in Russian].
10. Rudnev V. (2000). *Daleko vid realnosti [Far from reality]*. Moscow: autograph, 432 p. [in Russian].
11. Silaeva V.L. (2004). *Podmina realnosti yak sotsiokulturnyi mekhanizm virtualizatsii obshchestva [Substitution of reality as a sociocultural mechanism of virtualization of society]: dis. Cand. philos. Science. Moscow: Moscow State Technical University. N. E. Bauman, 46 p. [in Russian]*.
12. Stradanchenko A. A. (2014). *Virtualizatsiia osvity [Virtualization of education]*. Humanities and Social Sciences, 2, 429-432. [in Russian].
13. Tapscott D. (1999). *Elektronne ta tsyfrove suspilstvo: pliusy ta minusy epokhy merezhevoho intelektu [Electronic and digital society: pros and cons of the age of network intelligence]*. Moscow: Relf Buk, 432 p. [in Russian].
14. Masuda Y. (1985). *Hypothesis on the Genesis of Homo Intelligens. Futures*, 17, 479 – 494.
15. Barrionuevo M., Gil C., Giribaldi M., Suarez C., Taffernaberry C. (2018) Virtualization in Education: Portable Network Laboratory. In: De Giusti A. (eds) Computer Science – CACIC 2017. *Communications in Computer and Information Science*, 790. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-75214-3_9
16. Klement, M. (2017). Models of integration of virtualization in education: Virtualization technology and possibilities of its use in education. *Computers & Education*, 105, 31-43 <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2016.11.006>
17. Thisgaard M., Makransky G. (2017). Virtual Learning Simulations in High School: Effects on Cognitive and Non-cognitive Outcomes and Implications on the Development of STEM Academic and Career Choice. *Frontiers in Psychology*, 8 <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00805>

Received: 09.11.2021

Accepted: 30.11.2021

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СИМПТОМОКОМПЛЕКС ФРУСТРАЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Мушкевич Валентин

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

vsc.snoop@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3593-1086>

Мета. У статті досліджено та проаналізовано гендерні особливості фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі, подано їх емпіричне обґрунтування, представлено процедуру та методику дослідження фрустраційної поведінки військовослужбовців, виділено основні психологічні особливості фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі.

Методи. Використано методи математичної статистики та психодіагностики: методики діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана, вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга, самооцінки психічних станів Г. Айзенка, агресії Е. Вагнера, показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі, рівня емоційного вигорання В. Бойка.

Результати. Зауважено, що в жіночій частині військовослужбовців, порівняно з чоловічою, спостерігається достовірно вищий ступінь незадоволеності соціальними досягненнями. Встановлено, що достовірно вищий ступінь прояву агресивності демонструють досліджувані чоловічої статі. Доведено, що в жінок-військовослужбовців, якщо порівняти з чоловіками, спостерігається вищий ступінь вираження таких показників, як «переживання психотравмуючих обставин», «розширення сфери економії емоцій», «незадоволеність собою». Порівнюючи з жінками, в чоловічій частині досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких симптомів емоційного вигорання, як «емоційний дефіцит», «особистісна відчуженість», «редукція професійних обов'язків», «емоційна відчуженість», «психосоматичні та психовегетативні порушення», «неадекватне вибіркоче емоційне реагування».

Висновки. Представлені показники вираження психологічних особливостей фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі залучені до перспективи подальших досліджень, які будуть спрямовані на психодіагностичний та психоедукаційний процеси у вивченні уявлень

військовослужбовців про психологічне здоров'я та здоровий спосіб життя, на виявлення мотивів та стереотипів поведінки, що спрямовані на підтримання, збереження та покращення психологічного здоров'я військовослужбовців різної статі з різним рівнем як об'єктивного, так і суб'єктивного бачення якості професійного функціонування.

Ключові слова: гендерна диференціація, фрустрація, фрустраційна поведінка, військовослужбовці, психічна травма, психологічна адаптація.

Mushkevych Valentyn. Psychological symptom complex of frustrational behavior of servicemen: gender aspect.

Goal. The article examines and analyzes the gender features of frustrational behavior of servicemen of different sexes, presents their empirical justification, presents the procedure and methods of research of frustrational behavior of servicemen, highlights the main psychological features of frustrational behavior of servicemen of different sexes.

Methods. Methods of mathematical statistics and psychodiagnostics are used: methods of diagnosing the level of social frustration of L. Wasserman, studying frustration reactions of S. Rosenzweig, self-assessment of mental states of G. Eisenko, aggression of E. Wagner, indicators and forms of aggression of A. Bass and A. Darki, level of emotional burnout V. Boyko.

Results. It is noted that in comparison with men, the female part of the military has a significantly higher degree of dissatisfaction with social achievements. It was found that a significantly higher degree of aggression is demonstrated by male subjects. It is proved that in comparison with men, the female part of the military has a significantly higher degree of expression of such indicators as "experiencing traumatic circumstances", "expanding the scope of saving emotions", "self-dissatisfaction". Compared with women, the male part of the subjects has a significantly higher degree of severity of such symptoms of emotional burnout as "emotional deficit", "personal alienation", "reduction of professional responsibilities", "emotional alienation", "psychosomatic and psychovegetative disorders", "inadequate selective emotional response.

Conclusions. The presented indicators of the severity of psychological features of frustrational behavior of servicemen of different sexes are included in the perspective of further research, which will be aimed at psychodiagnostic and psychoeducational processes concerning the study servicemen's ideas about psychological health and healthy lifestyle, to identify motives and stereotypes that are directed towards preserving and improving the psychological health of servicemen of different sexes with different levels of both objective and subjective vision of the quality of professional functioning.

Key words: gender differentiation, frustration, frustrational behavior, servicemen, mental trauma, psychological adaptation.

Мушкевич Валентин. Психологический симптомокомплекс фрустрационного поведения военнослужащих: гендерный аспект.

Цель статьи. В статье исследованы и проанализированы гендерные особенности фрустрационного поведения военнослужащих разного пола, представлено их эмпирическое обоснование, процедура и методика исследования фрустрационного поведения, выделены основные психологические особенности фрустрационного поведения военнослужащих разного пола.

Методы. Используются методы математической статистики и психодиагностики: методики диагностики уровня социальной фрустрированности Л. Васермана, изучение фрустрационных реакций С. Розенцвейга, самооценки психических состояний Г. Айзенка, агрессии Э. Вагнера, показателей и форм агрессии А. Басса и А. Дарки, уровня эмоционального выгорания В. Бойко.

Результаты. Отмечено, что по сравнению с мужчинами у женской части военнослужащих наблюдается достоверно более высокая степень неудовлетворенности социальными достижениями. Установлено, что достоверно более высокую степень проявления агрессивности демонстрируют исследуемые мужского пола. Доказано, что по сравнению с мужчинами у женской части военнослужащих наблюдается достоверно более высокая степень выраженности таких показателей, как «переживание психотравмирующих обстоятельств», «расширение сферы экономии эмоций», «неудовлетворенность собой». По сравнению с женщинами у мужской части испытуемых наблюдается достоверно более высокая степень выраженности таких симптомов эмоционального выгорания, как «эмоциональный дефицит», «личностная отчужденность», «редукция профессиональных обязанностей», «эмоциональная отчужденность», «психосоматические и психовегетативные нарушения», «неадекватное выборочное эмоциональное реагирование».

Выводы. Представленные показатели выраженности психологических особенностей фрустрационного поведения военнослужащих разного пола включены в перспективу дальнейших исследований, направленных на психодиагностический и психоздукционный процессы по изучению представлений военнослужащих о психологическом здоровье и здоровом образе жизни, на выявление мотивов и стереотипов поведения, направленных на поддержание, сохранение и улучшение психологического здоровья военнослужащих разного пола с разным уровнем как объективного, так и субъективного видения качества профессионального функционирования.

Ключевые слова: гендерная дифференциация, фрустрация, фрустрационное поведение, военнослужащие, психическая травма, психологическая адаптация.

Вступ. У сучасному світі, який характеризується швидкоплинними змінами та інформаційним перевантаженням, для людей високим є ризик виникнення ситуацій, що можуть провокувати фрустрацію. Певний соціокультурний життєвий простір створює

передумови для виникнення особистісних станів, пов'язаних із фрустрацією життєвих потреб, так само як і певна професійна та гендерна приналежність може стимулювати – більшою чи меншою мірою – виникнення фрустраційних ситуацій. Професія військовослужбовця передбачає наявність екстремальних ситуацій, прийняття складних рішень, які, безперечно, можуть призводити до фрустрації та різного її прояву як у чоловіків, так і в жінок.

На сході України вже протягом кількох років ведуться бойові дії. Чисельність військовослужбовців, що побували в зоні бойових дій, де тривалий час на них мали вплив травмуючі події, збільшується. Втім, якщо раніше серед військовослужбовців переважали представники чоловічої статі, то зі зростанням у збройних силах чисельності жінок з'явилася потреба активізації нових досліджень у напрямку вивчення емоційної сфери та поведінкових проявів жінок-військовослужбовців.

У працях зарубіжних психологів, особливо американських, ізраїльських, західноєвропейських, достатньо добре вивчено військовий аспект жіночої психологічної проблематики. Серед найбільш відомих та авторитетних фахівців у цій сфері – М. Бінкін, С. Єнлоу, Д. Мітчел, Д. Паркер, М. Растанд та ін. (Binkin, Bach, 1977; Enloe, 1983; Mitchell, 1966; Parker, 1972; Rustad, 1982).

Окрім дослідження наслідків набуття військового досвіду жінками, актуальним бачиться аналіз особливостей переживання воєнно-травматичного стресу, фізичних та психологічних травм, ускладнення адаптації до мирного життя військовослужбовців різної статі. До цієї теми зверталась У. Березницька, О. Блінов, Н. Божок, О. Грунтковський, І. Дятлова, Ю. Калагін, Н. Кліменко, В. Коширець, Л. Кримець, А. Мельник, М. Мушкевич, Т. Партико, О. Пустовий, Р. Федоренкота ін. (Березницька, Мацевко, Солошенко, 2020; Блінов, 2013; Божок, Климова, 2014; Грунтковський, Жалюк, Загривий, 2010; Дятлова, 2018; Кримець, 2018; Партико, Скальська, 2020; Мушкевич, та ін., 2016; Пустовий, 2017). Автори виділили причини складнощів адаптації військовослужбовців, тоді як особливості переживання фрустраційної поведінки досліджено та описано не достатньо, що й визначає актуальність цього наукового пошуку. Об'єкт дослідження – фрустрація як психічний стан особистості. Предметом наукового пошуку постають психологічні особливості прояву фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі.

Методи та процедура дослідження. Зважаючи на важливість

вираження стану фрустрації військовослужбовців, на недостатність даних щодо фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі, мета цього дослідження – аналіз гендерних особливостей фрустраційної поведінки військовослужбовців, їх теоретичне та емпіричне обґрунтування.

Мета розвідки передбачає виконання таких завдань:

1. Проаналізувати наукові дослідження щодо феноменів фрустрації та особливостей прояву фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі.

2. Розробити процедуру та методика дослідження фрустраційної поведінки військовослужбовців.

3. Виділити та описати особливості прояву фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі.

Для реалізації визначеного комплексу математико-статистичних процедур було використано комп'ютерний пакет статистичних програм SPSS for Windows (версія 19). Щодо емпіричної частини, то, відповідно до завдань дослідження, було здійснено порівняльний аналіз вираження показників фрустрованості, агресивності та психоемоційного вигорання у досліджуваних різної статі. Зокрема, для характеристик досліджуваних, релевантних змістовим показникам їх фрустрованості, агресивності та психоемоційного вигорання було визначено низку таких психологічних змінних (Вассерман, Иовлев, Беребин, 2004; Дерманова, 2002; Курбатова, Муляр, 2001):

– згідно з методикою діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Вассермана – ступінь незадоволеності соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності: «своєю освітою», «взаєминами з колегами», «взаєминами з керівництвом», «взаєминами із суб'єктами своєї професійної діяльності», «змістом своєї роботи загалом», «умовами професійної діяльності», «своїм становищем у суспільстві», «матеріальним станом», «житлово-побутовими умовами», «взаєминами з подружжям», «взаєминами з дітьми», «взаєминами з батьками», «ситуацією в державі (суспільстві)», «взаєминами з близькими, друзями, знайомими», «сферою послуг і побутового обслуговування», «сферою медичного обслуговування», «способом проведення дозвілля», «можливістю проводити відпустку», «можливістю вибору місця роботи», «своїм способом життя загалом»; «загальний рівень фрустрації»;

– згідно з методикою вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга – направленість і тип фрустраційної реакції: «екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «інтропунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «інтропунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби»;

– згідно з методикою діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка – самооцінка психічних станів: «тривожності», «фрустрації», «агресивності», «ригідності»;

– згідно з методикою вивчення показників і форм агресії А. Басса-А. Даркі – показники і форми агресії: «фізична агресія», «непряма агресія», «негативізм», «дратівливість», «образа», «підозрілість», «вербальна агресія», «почуття провини», «індекс агресивності», «індекс ворожості»;

– згідно з методикою вивчення агресії Е. Вагнера – показники агресії: «агресія», «директивність», «емоційність», «комунікація», «залежність», «страх», «демонстративність», «каліцтво», «активна байдужість», «пасивна байдужість», «опис»;

– згідно з методикою діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойко – симптоми емоційного вигорання: «переживання психотравмуючих обставин», «незадоволеність собою», «загнаність у кут», «тривога і депресія», «неадекватне вибіркове емоційне реагування», «емоційно-моральна дезорієнтація», «розширення сфери економії емоцій», «редукція професійних обов'язків», «емоційний дефіцит», «емоційна відчуженість», «особистісна відчуженість», «психосоматичні й психовегетативні порушення», «загальний рівень емоційного вигорання».

Предмет статистичного аналізу на цьому етапі дослідження – перевірка гіпотези про значні відмінності в рівні вираження показників фрустрованості, агресивності та психоемоційного вигорання в досліджуваних різної статі. З формальної точки зору відбулося визначення характеру відмінностей у середніх значеннях вираження психологічних характеристик випробуваних, диференційованих у різні категорії на підставі сформульованих вище

критеріїв.

З цією метою було використано комплекс математико-статистичних процедур. Зокрема, для дослідження було використано такі методи (Бююль, Цёфель, 2002; Наследов, 2004; Наследов, 2005):

а) для порівняння середніх значень вираження показників фрустрованості, агресивності й психоемоційного вигорання в досліджуваних – метод порівняння середніх значень (CompareMeans);

б) для визначення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираження показників фрустрованості, агресивності й психоемоційного вигорання в досліджуваних, диференційованих за критерієм «статі» – непараметричний критерій відмінностей для незалежних вибірок Манна-Вітні (Mann-Whitney Test).

Зауважимо, що з міркувань коректності подальшої інтерпретації виявлених закономірностей залишимо без детального аналізу ті відмінності в середніх значеннях вираження психологічних характеристик досліджуваних, які не мають статистично достовірного характеру. Також, зважаючи на характер отриманих результатів, доречно узагальнити табличні дані з урахуванням рівня статистичної значущості виявлених закономірностей, тобто в напрямку від найбільш до найменш достовірно значущих результатів. З огляду на це, перейдемо до змістової інтерпретації результатів.

Обговорення результатів. Порівняння середніх значень вираження ступеня незадоволеності випробуваних своїми соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності, виміряних за допомогою методики діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана, дало змогу виявити низку важливих закономірностей. Так, залежно від статі середні значення вираження ступеня незадоволеності досліджуваних своїми соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності розподілилися таким чином (див. Табл. 1).

З огляду на табличні дані можна стверджувати, що статистично значуща різниця в середніх значеннях вираження ступеня незадоволеності досліджуваних різної статі своїми соціальними досягненнями виявлено стосовно таких аспектів життєдіяльності: «власна освіта» ($p \leq 0,001$), «житлово-побутові умови» ($p \leq 0,001$), «загальний рівень фрустрації» ($p \leq 0,001$), «ситуація в державі (суспільстві)» ($p \leq 0,01$), «власний спосіб життя загалом» ($p \leq 0,01$), «взаємини з подружжям» ($p \leq 0,05$), «сфера медичного

обслуговування» ($p \leq 0,05$), «взаємини з батьками» ($p \leq 0,05$), «сфера послуг і побутового обслуговування» ($p \leq 0,05$), «матеріальний стан» ($p \leq 0,05$), «взаємини з дітьми» ($p \leq 0,05$).

Таблиця 1

Відмінності середніх значень вираження ступеня незадоволеності соціальними досягненнями в досліджуваних різної статі (згідно з методикою діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана)

Аспекти життєдіяльності	Стать		Значення ймовірності (p)
	жінки	чоловіки	
власна освіта	1,41	0,89	0,000
взаємини з колегами	1,13	0,92	0,143
взаємини з керівництвом	1,20	0,90	0,060
взаємини із суб'єктами праці	1,14	1,20	0,840
зміст своєї роботи загалом	1,24	1,40	0,302
умови професійної діяльності	1,57	1,71	0,293
становище у суспільстві	1,30	1,10	0,696
матеріальний стан	1,78	1,44	0,029
житлово-побутові умови	1,80	1,27	0,001
взаємини з подружжям	1,66	1,27	0,015
взаємини з дітьми	1,32	1,57	0,030
взаємини з батьками	1,32	1,66	0,021
ситуація в державі (суспільстві)	2,32	1,80	0,004
взаємини з близькими, друзями	1,92	1,87	0,872
сфера побутового обслуговування	1,87	1,53	0,028
сфера медичного обслуговування	2,20	1,80	0,017
спосіб проведення дозвілля	1,82	1,64	0,335
можливість проводити відпустку	1,64	1,45	0,191
можливість вибору місця роботи	1,18	1,09	0,507
власний спосіб життя загалом	1,16	1,51	0,005
загальний рівень фрустрації	1,59	1,34	0,001

Крім цього, близькою до найнижчого порогу достовірності ($p=0,05$) виявилась величина рівня статистичної значущості такого показника (аспекту життєдіяльності) досліджуваних, як «взаємини з керівництвом» ($p=0,060$). Тож доцільно описати та інтерпретувати цей показник на рівні тенденцій.

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву характеристик фрустрованості в досліджуваних різної статі дає підстави констатувати, що в жіночій частини випробуваних, порівняно з чоловічою, спостерігається достовірно вищий ступінь незадоволеності соціальними досягненнями в таких аспектах життєдіяльності, як «власна освіта», «житлово-побутові умови», «загальний рівень фрустрації», «ситуація в державі (суспільстві)», «взаємини з подружжям», «сфера медичного обслуговування», «сфера послуг і побутового обслуговування», «матеріальний стан». Натомість, порівняно з жінками, в досліджуваних чоловіків спостерігається достовірно вищий ступінь незадоволеності соціальними досягненнями в таких аспектах життєдіяльності, як «власний спосіб життя в цілому», «взаємини з батьками», «взаємини з дітьми».

Якщо завершити цей дослідницький блок загальним аналізом виявлених тенденцій щодо показника «взаємини з керівництвом», для якого рівень достовірності майже досягнув зони статистичної значущості ($p=0,060$), то зауважимо, що його середні значення виявилися достовірно вищими в досліджуваних жіночій статі. У контексті змістової інтерпретації для досліджуваних жінок більшою мірою притаманне відчуття незадоволеності взаєминами з керівництвом, аніж для чоловіків.

Розглянемо результати вивчення відмінностей у середніх значеннях вираження фрустраційних реакцій досліджуваних, виміряних за допомогою методики вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга. Порівняння середніх значень вираження фрустраційних реакцій у досліджуваних різної статі виявило низку важливих закономірностей (див. Табл. 2).

Табличні дані відображають те, що статистично значущі відмінності в середніх значеннях вираження фрустраційних реакцій у випробуваних різної статі виявлено за такими показниками: «екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді» ($p\leq 0,001$), «імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті» ($p\leq 0,001$),

«екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті» ($p \leq 0,01$), «імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді» ($p \leq 0,01$), «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби» ($p \leq 0,05$), «інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті» ($p \leq 0,05$).

Таблиця 2

Відмінності середніх значень вираження фрустраційних реакцій у досліджуваних різної статі (згідно з методикою вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга)

Направленість і тип фрустраційної реакції	Стать		Значення ймовірності (p)
	жінки	чоловіки	
екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді	4,20	3,38	0,000
екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті	2,92	3,76	0,005
екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби	2,46	2,21	0,014
інтропунітивна реакція з фіксацією на перешкоді	2,11	2,11	0,931
інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті	2,75	2,44	0,042
інтропунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби	2,92	2,97	0,769
імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді	2,28	2,96	0,007
імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті	3,04	2,42	0,001
імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби	2,18	2,24	0,786

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву фрустраційних реакцій у досліджуваних різної статі дає можливість констатувати, що жінки-військовослужбовці мають достовірно вищий ступінь вираження таких показників, як «екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті».

Натомість досліджувані чоловіки-військовослужбовці мають достовірно вищий ступінь вираження таких показників (фрустраційних реакцій), як «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті» й «імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді». Проведемо змістову інтерпретацію виявлених закономірностей.

Розглянемо результати вивчення відмінностей у середніх значеннях вираження психічних станів випробуваних, виміряних за допомогою методики діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка. Так, залежно від статі середні значення вираження психічних станів у досліджуваних розподілилися таким чином (див. Табл. 3).

Таблиця 3

**Відмінності середніх значень вираження психічних станів
у досліджуваних різної статі**
(згідно з методикою діагностики самооцінки психічних станів
Г. Айзенка)

Психічний стан	Стать		Значення ймовірності (p)
	Жінки	Чоловіки	
Тривожність	7,04	7,60	0,308
Фрустрація	7,63	5,93	0,000
Агресивність	7,55	8,89	0,005
Ригідність	7,47	8,23	0,043

Дані Таблиці 3 підтверджують, що статистично значущі відмінності в середніх значеннях вираження психічних станів у випробуваних різної статі виявлено за такими показниками: «фрустрація» ($p \leq 0,001$), «агресивність» ($p \leq 0,01$), «ригідність» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву психічних станів у досліджуваних різної статі дає змогу констатувати, що порівняно з чоловіками у жіночій частини випробуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження такого показника як «фрустрація». Натомість, якщо порівнювати з жінками, то в чоловічій частини досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких показників (психічних станів), як «агресивність» і «ригідність».

Перейдемо до розгляду результатів вивчення відмінностей у середніх значеннях вираження показників агресії випробуваних, виміряних за допомогою методики вивчення агресії Е. Вагнера. Порівняння середніх значень вираження показників агресії у досліджуваних різної статі виявило низку важливих закономірностей (див. Табл. 4).

Таблиця 4

Відмінності середніх значень вираження показників агресії у досліджуваних різної статі (згідно з методикою вивчення агресії Е. Вагнера)

Показники агресії	Стать		Значення ймовірності (p)
	Жінки	чоловік и	
Агресія	1,01	1,54	0,000
Директивність	2,11	2,56	0,026
Страх	1,22	1,55	0,019
Емоційність	2,08	2,23	0,259
Комунікація	2,08	1,91	0,415
Залежність	0,59	1,05	0,000
Демонстративність	0,89	0,93	0,496
Каліцтво	0,71	0,98	0,041
Активна байдужість	2,38	1,98	0,014
Пасивна байдужість	0,68	0,92	0,034
Опис	2,00	1,49	0,031

Дані Таблиці 4 засвідчують, що статистично значущі відмінності в середніх значеннях вираження показників агресії у випробуваних різної статі виявлено у відношенні: «агресії» ($p \leq 0,001$), «залежності» ($p \leq 0,001$), «активної байдужості» ($p \leq 0,05$), «страху» ($p \leq 0,05$), «директивності» ($p \leq 0,05$), «опису» ($p \leq 0,05$), «пасивної байдужості» ($p \leq 0,05$), «каліцтва» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву показників агресії у досліджуваних різної статі переконує, що достовірно вищий ступінь прояву агресивності («агресія») демонструють досліджувані чоловічої статі, а найнижчий ступінь

прояву – досліджувани жіночої статі. Аналогічний характер розподілу середніх значень вираження показників агресії у випробуваних чоловічої і жіночої статі виявлено у відношенні: «залежності», «страху», «директивності», «пасивної байдужості» і «каліцтва». Натомість, у досліджуваних жіночої статі, на відміну від чоловічої, спостерігається достовірно вищий ступінь прояву таких показників агресії, як «активна байдужість» і «опис».

Розглянемо результати вивчення відмінностей у середніх значеннях вираження показників агресії у випробуваних, вимірних за допомогою методики вивчення показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі. Порівняння середніх значень вираження показників агресії у досліджуваних різної статі виявило низку важливих закономірностей (див. Табл. 5).

Таблиця 5

Відмінності середніх значень вираження показників агресії у досліджуваних різної статі

(згідно з методикою вивчення показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі)

Показники агресії	Стать		Значення ймовірності (p)
	Жінки	чоловік	
фізична агресія	4,43	5,24	0,004
непряма агресія	3,66	4,21	0,023
дратівливість	4,12	5,16	0,005
негативізм	1,97	2,26	0,221
образа	3,64	3,95	0,302
підозрілість	4,79	5,27	0,202
вербальна агресія	6,25	6,17	0,870
почуття провини	5,54	4,99	0,026
індекс агресивності	19,4	21,5	0,020
індекс ворожості	8,16	8,93	0,204

Табличні дані дають змогу констатувати, що статистично значущі відмінності у середніх значеннях вираження показників агресії у випробуваних різної статі виявлено у відношенні: «фізичної агресії» ($p \leq 0,01$), «дратівливості» ($p \leq 0,01$), «індексу агресивності» ($p \leq 0,05$), «непрямої агресії» ($p \leq 0,05$), «почуття провини» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву показників і форм агресії у досліджуваних різної статі засвідчує, що достовірно вищий ступінь прояву фізичної агресії («фізична агресія») демонструють досліджувані чоловічої статі, відповідно найнижчий ступінь прояву – досліджувані жіночої статі. Аналогічний характер розподілу середніх значень вираження показників і форм агресії у випробуваних чоловічої і жіночої статі виявлено у відношенні: «дратівливості», «індексу агресивності» і «непрямої агресії». Втім, у досліджуваних жіночої статі, на відміну від чоловічої, спостерігається достовірно вищий ступінь прояву такого показника агресії, як «почуття провини».

Насамкінець, завершуючи аналіз результатів у рамках цього етапу дослідження, розглянемо характер відмінностей у середніх значеннях вираження показників психоемоційного вигорання у випробуваних, виміряних за допомогою методики діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойка. Порівняння середніх значень вираження симптомів емоційного вигорання у досліджуваних різної статі виявило низку важливих закономірностей (див. Табл. 6).

Табличні дані дають змогу стверджувати, що статистично значущі відмінності у середніх значеннях вираження симптомів емоційного вигорання у досліджуваних різної статі виявлено за такими показниками: «переживання психотравмуючих обставин» ($p \leq 0,001$), «розширення сфери економії емоцій» ($p \leq 0,001$), «емоційний дефіцит» ($p \leq 0,001$), «особистісна відчуженість» ($p \leq 0,001$), «редукція професійних обов'язків» ($p \leq 0,001$), «емоційна відчуженість» ($p \leq 0,01$), «психосоматичні й психовегетативні порушення» ($p \leq 0,01$), «неадекватне вибіркоче емоційне реагування» ($p \leq 0,05$), «незадоволеність собою» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву симптомів емоційного вигорання у досліджуваних різної статі дає змогу констатувати, що порівняно з чоловіками в жіночій частини випробуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких показників, як «переживання психотравмуючих обставин», «розширення сфери економії емоцій» і «незадоволеність собою». Натомість, у чоловічій частини досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких симптомів емоційного вигорання, як «емоційний дефіцит», «особистісна відчуженість», «редукція професійних обов'язків», «емоційна відчуженість»,

«психосоматичні та психовегетативні порушення» і «неадекватне вибіркоче емоційне реагування».

Таблиця 6

Відмінності середніх значень вираження показників психоемоційного вигорання у досліджуваних різної статі (згідно з методикою діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойка)

Симптоми емоційного вигорання	Стать		Значення ймовірності
	жінки	чоловіки	
переживання психотравмуючих обставин	12,17	6,65	0,000
незадоволеність собою	7,96	7,16	0,012
«загнаність» у кут	5,41	5,78	0,182
тривога і депресія	6,45	6,43	0,798
неадекватне вибіркоче емоційне реагування	5,66	6,45	0,011
емоційно-моральна дезорієнтація	5,50	5,59	0,719
розширення сфери економії	6,09	5,59	0,000
редукція професійних обов'язків	4,13	5,43	0,001
емоційний дефіцит	6,38	7,87	0,000
емоційна відчуженість	6,45	7,52	0,007
особистісна відчуженість	6,16	7,56	0,000
психосоматичні й психовегетативні	6,33	7,44	0,009
загальний рівень емоційного вигорання	78,68	81,07	0,079

Висновки й перспективи. Отже, узагальнення результатів вивчення особливостей прояву характеристик фрустрованості в досліджуваних різної статі дає змогу констатувати таке:

1. Порівняно з чоловіками, в жіночій частині військовослужбовців спостерігається достовірно вищий ступінь

незадоволеності соціальними досягненнями в таких аспектах життєдіяльності, як:

- «власна освіта»,
- «житлово-побутові умови»,
- «загальний рівень фрустрації»,
- «ситуація в державі (суспільстві)»,
- «взаємини з подружжям»,
- «сфера медичного обслуговування»,
- «сфера послуг і побутового обслуговування»,
- «матеріальний стан»,
- «взаєминами з керівництвом».

2. Порівняно з жінками, в чоловічої частини досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь незадоволеності соціальними досягненнями в таких аспектах життєдіяльності, як:

- «власний спосіб життя загалом»,
- «взаємини з батьками»,
- «взаємини з дітьми».

3. Порівняно з чоловіками, в жіночої частини військовослужбовців спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких показників, як:

- «екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді»,
- «імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті»,
- «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби»,
- «інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті».

4. Порівняно з жінками, в чоловічої частини досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких показників (фрустраційних реакцій), як:

- «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті»,
- «імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді».

5. Порівняно з чоловіками, в жіночої частини військовослужбовців спостерігається достовірно вищий ступінь вираження такого показника, як:

- «фрустрація».

6. Порівняно з жінками, в чоловічої частини досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких показників (психічних станів), як:

- «агресивність»,
- «ригідність».

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву показників агресії в досліджуваних різної статі дає можливість констатувати, що:

1. Достовірно вищий ступінь прояву агресивності («агресія») демонструють досліджувані чоловічої статі, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані жіночої статі.

2. Розподіл середніх значень вираження показників агресії у випробуваних чоловічої статі виявлено у відношенні:

- «залежності»,
- «страху»,
- «директивності»,
- «пасивної байдужості»,
- «каліцтва».

3. У досліджуваних жіночої статі спостерігається достовірно вищий ступінь прояву таких показників агресії, як:

- «активна байдужість»,
- «опис».

4. Достовірно вищий ступінь прояву фізичної агресії («фізична агресія») демонструють досліджувані чоловічої статі.

5. Розподіл середніх значень вираження показників і форм агресії у випробуваних чоловічої статі виявлено у відношенні:

- «дратівливості»,
- «індексу агресивності»,
- «непрямої агресії».

6. У досліджуваних жіночої статі спостерігається достовірно вищий ступінь прояву такого показника агресії, як:

- «почуття провини».

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву симптомів емоційного вигорання у досліджуваних різної статі дозволяє констатувати, що:

1. Порівняно з чоловіками у жіночій частини військовослужбовців спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких показників, як:

- «переживання психотравмуючих обставин»,
- «розширення сфери економії емоцій»,
- «незадоволеність собою».

2. Порівняно з жінками, в чоловічій частини досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких

симптомів емоційного вигорання, як:

- «емоційний дефіцит»,
- «особистісна відчуженість»,
- «редукція професійних обов'язків»,
- «емоційна відчуженість»,
- «психосоматичні та психовегетативні порушення»,
- «неадекватне вибіркове емоційне реагування».

Представлені показники вираження психологічних особливостей фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі залучені до перспективи подальших досліджень, які будуть спрямовані на психодіагностичний та психоедукаційний процеси у вивченні уявлень військовослужбовців про психологічне здоров'я та здоровий спосіб життя, на виявлення мотивів та стереотипів поведінки, що спрямовані на підтримання, збереження та покращення психологічного здоров'я військовослужбовців різної статі з різним рівнем як об'єктивного, так і суб'єктивного бачення якості професійного функціонування.

Література

1. Березницька, У. О., Мацевко, Т. М., Солошенко, Н. В. (2020). Психічні стани військовослужбовців після повернення із зони ведення бойових дій. *Вісник Національного університету оборони України*, 2 (55), 59-67. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-55-2-59-67>
2. Блінов, О. А. (2013). Психічні стани військовослужбовців у процесі служби. *Вісник Національного університету оборони України*, 4 (35), 196–203.
3. Божок, Н. О., Климова, О. В. (2014). Психологічний аналіз фрустрації та її особливостей. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*, 44 (4), 220–225.
4. Бююль, А., Цёфель, П. (2002). SPSS: искусство обработки информации: анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей: пер. с нем. СПб.: ООО «ДиаСофтЮГ».
5. Вассерман, Л. И., Иовлев, Б. В., Бербин, М. А. (2004). Методика для психологической диагностики уровня социальной фрустрированности и ее практическое применение. Санкт-Петербург.
6. Грунтковський, О. Л., Жалюк, С. М., Загривий, С. В. Гендерна складова у процесі розвитку Збройних Сил України. Крила України. – 16.03.2010. URL: http://www.sociocenter.vn.ua/untermenue.php?hp_id=9&m_id=60
7. Дерманова, И. Б. (Ред.) (2002). Диагностика состояния агрессии (опросник Басса-Дарки). Диагностика эмоционально нравственного развития. Санкт-Петербург, 80–84.
8. Дятлова, І. В. (2018). Сучасні реалії гендерної політики у збройних силах України. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*,

філософія права, політологія, соціологія, 3(38), 131–143.
<https://doi.org/10.21564/2075-7190.38.140013>

9. Калагін, Ю. А. (2014). Стереотипи військовослужбовців-жінок про армію та військову службу. *Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*, 2, 112–117.

10. Кліменко, Н. Г. (2014). Роль і місце жінки військовослужбовця в Україні. *Економіка та держава*, 5/2014, 116–119.

11. Кримець, Л. В. (2018). Гендерний підхід та демократичні цінності у контексті формування ментальності сучасного покоління військовослужбовців. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 74, 71–81. DOI: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2018.149654>

12. Курбатова, Т. Н., Муляр, О. Н. (2001). *Проективная методика исследования личности «Hand – test». Методологическое руководство*. Санкт-Петербург : ГМНППП «ИМАТОН».

13. Наследов, А. Д. (2004). *Математические методы психологического исследования: анализ и интерпретация данных*. СПб.: Речь.

14. Наследов А. Д. (2005). *SPSS: компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках*. СПб.: Питер.

15. Партико, Т. Б., Скальська, О. І. (2020). Емоційно-вольові ресурси стресостійкості у військовослужбовців. *Психологічний часопис*, 6 (4), 53–63. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.4>

16. Мушкевич, М. І. (Ред.). (2016). *Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям*. Луцьк : Вежа-Друк.

17. Пустовий, О. М. (2017). Дослідження емоційного стану учасників бойових дій на Сході України. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 4(11), 86-92.

18. Binkin, M., Bach, S. J. (1977). *Women and the military*. Washington : The Brookings Institution.

19. Enloe, C. (1983). *Does khaki become you? The militarization of women's lives*. L. : Pluto Press Limited.

20. Mitchell, D. (1966). *Women on the Warpath. The Story of the Women of the First World War*. L. : Cape.

21. Parker, J. (1972). *The army of Flanders and the Spanish road, 1567–1659 : The logistics of Spanish victory and defeat in the Low countries' wars*. Cambridge: Univ. press.

22. Rustad, M. (1982). *Women in khaki. (The American Enlisted Woman)*. N. Y. : Praeger Publishers.

References

1. Bereznytska, U. O., Matsevko, T. M., Soloshenko, N. V. (2020). Psykhichni stany viiskovosluzhbovtsiv pislia povnennia iz zony vedennia boiovykh dii [Mental states of servicemen after returning from the combat zone]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy - Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 2 (55), 59–67. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-55-2-59-67>

[in Ukrainian].

2. Blinov, O. A. (2013). Psykhichni stany viiskovosluzhbovtiv u protsesi sluzhby [Mental states of servicemen in the process of service]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy - Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 4 (35), 196–203 [in Ukrainian].

3. Bozhok, N. O., Klymova, O. V. (2014). Psykholohichniy analiz frustratsii ta yii osoblyvostei [Psychological analysis of frustration and its features]. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity - Problems of modern pedagogical education*, 44 (4), 220–225 [in Ukrainian].

4. Byuyul, A., TsYofel, P. (2002). *SPSS: iskusstvo obrabotki informatsii: analiz statisticheskikh danykh i vosstanovlenie skrytykh zakonornostey [SPSS: The Art of Information Processing: Analyzing Statistical Data and Recovering Hidden Patterns]*. SPb.: OOO «DiaSoftYuG» [in Russian].

5. Vasserman, L. I., Iovlev, B. V., Berebin, M. A. (2004). Metodika dlya psihologicheskoy diagnostiki urovnya sotsialnoy frustrirovannosti i ee prakticheskoe primenenie [Methodology for psychological diagnostics of the level of social frustration and its practical application]. Sankt-Peterburg [in Russian].

6. Hrunkovskyi, O. L., Zhaliuk, S. M., Zahryvyi, S. V. (2010). Henderna skladova u protsesi rozvytku Zbroinykh Syl Ukrainy [Gender component in the development of the Armed Forces of Ukraine]. *Kryla Ukrainy – Wings of Ukraine* URL: http://www.sociocenter.vn.ua/untermenu.php?hp_id=9&m_id=60 [in Ukrainian].

7. Dermanova, I. B. (Red.) (2002). Diagnostika sostoyaniya agreszii (oproshnik Bassa-Darki) [Diagnostics of the state of aggression (Bass-Darki questionnaire)]. *Diagnostika emotsionalno npravstvennogo razvitiya – Diagnostics of emotional and moral development*. Sankt-Peterburg, 80–84 [in Russian].

8. Diatlova, I. V. (2018). Suchasni realii gendernoi polityky u zbroinykh sylakh Ukrainy [Modern realities of gender policy in the armed forces of Ukraine]. *Visnyk NIU imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia - Bulletin of the Yaroslav the Wise National University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 3(38), 131–143. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.38.140013> [in Ukrainian].

9. Kalahin, Yu. A. (2014). Stereotypy viiskovosluzhbovtiv-zhinok pro armiiu ta viiskovu sluzhbu [Stereotypes of female servicemen about the army and military service]. *Hrani: naukovo-teoretychnyi i hromadsko-politychnyi almanakh - Faces: scientific-theoretical and socio-political almanac*, 2, 112–117 [in Ukrainian].

10. Klimenko, N. H. (2014). Rol i mistse zhinky viiskovosluzhbovtiv v Ukraini [The role and place of female servicemen in Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava - Economy and State*, 5/2014, 116–119 [in Ukrainian].

11. Krymets, L. V. (2018). Hendernyi pidkhid ta demokratychni tsinnosti u konteksti formuvannia mentalnosti suchasnoho pokolinnia viiskovosluzhbovtiv [Gender approach and democratic values in the context of forming the mentality of the current generation of servicemen]. *Humanitarnyi visnyk ZDIA - Humanitarian Bulletin ZDIA*, 74, 71–81. DOI: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2018.149654> [in

Ukrainian].

12. Kurbatova, T. N., Mulyar, O. N. (2001). Proektivnaya metodika issledovaniyalichnosti «Hand – test» [Projective method of personality research "Hand - test"]. *Metodologicheskoe rukovodstvo - Methodological guidance*. Sankt-Peterburg : GMNPPP "IMATON" [in Russian].

13. Nasledov, A. D. (2004). *Matematicheskie metody psihologicheskogo issledovaniya: analiz i interpretatsiya dannyih* [Mathematical methods of psychological research: data analysis and interpretation]. SPb.: Rech [in Russian].

14. Nasledov, A. D. (2005). *SPSS: kompyuternyy analiz dannyih v psihologii i sotsialnyih naukah* [SPSS: Computer Analysis of Data in Psychology and Social Sciences]. SPb.: Piter [in Russian].

15. Partyko, T. B., Skalska, O. I. (2020). Emotsiino-volovi resursy stresostiikosti u viiskovoslužhbovtiv [Emotional and volitional resources of stress resistance in servicemen]. *Psykholohichni chasopys - Psychological Journal*, 6 (4), 53–63. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.4> [in Ukrainian].

16. Mushkevych, M. I. (Ed.). (2016). *Psykholohichna dopomoha uchasykam ATO ta yikh sim'iam* [Psychological assistance to anti-terrorist operation participants and their families]. Lutsk : Vezha-Druk [in Ukrainian].

17. Pustovyi, O. M. (2017). Doslidzhennia emotsiinoho stanu uchasykiv boiovykh dii na Skhodi Ukrainy [A study of the emotional state of participants in hostilities in eastern Ukraine]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia - Organizational psychology. Economic Psychology*, 4(11), 86–92 [in Ukrainian].

18. Binkin, M., Bach, S. J. (1977). *Women and the military*. Washington : The Brookings Institution.

19. Enloe, C. (1983). *Does khaki become you? The militarization of women's lives*. L. : Pluto Press Limited.

20. Mitchell, D. (1966). *Women on the Warpath. The Story of the Women of the First World War*. L. : Cape.

21. Parker, J. (1972). *The army of Flanders and the Spanish road, 1567–1659 : The logistics of Spanish victory and defeat in the Low countries' wars*. Cambridge: Univ. press.

22. Rustad, M. (1982). *Women in khaki. (The American Enlisted Woman)*. N. Y.: Prae-ger Publishers.

Received: 16.10.2021

Accepted: 30.10.2021

РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ДЛЯ РОЗВИТКУ ПОКАЗНИКІВ ОСОБИСТІСНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧЛЕНІВ СІМЕЙ, ЩО МАЮТЬ ПРОБЛЕМНИХ ДІТЕЙ

Мушкевич Мирослава

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
Луцьк, Україна

mira_mush@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-3268-5767>

Мета. Процес психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, спрямований на вивчення особливостей особистісного функціонування дорослих членів сімейної системи, їхнього психологічного стану, кола проблем, завдань для їх розв'язання, зануренням у реальне життя сім'ї.

Методи. Етапність психологічного супроводу передбачає первинну діагностику та обговорення результатів стандартизованих і проєктивних методик; вивчення прогалин у знаннях членів сім'ї щодо особливостей особистісного функціонування на рівні шлюбної та батьківської підсистем і надання конкретно-необхідної інформації розвитку психологічної культури; консультування щодо покращення особистісної та міжособистісної взаємодії; опрацювання індивідуальних та сімейних дисфункцій психотерапевтичними методами за допомогою складання діаграми, написання казки, опису метафоричної сімейної скрині.

Результати. Змістовні ресурси психологічного супроводу орієнтовані на прогностичні та значущі особистісні предиктори розвитку особистісного функціонування дорослих членів сімейної системи: низький рівень вираження «гіпопротекції»; позитивне ставлення до дитини; низький рівень розширення сфери батьківських почуттів; кооперація з дитиною; обернено пропорційний шизоїдний тип акцентуації; низький рівень симбіозу з дитиною; низький рівень вираження «потурання»; обернено пропорційний рівень мінімальності санкцій; обернено пропорційний епілептоїдний тип.

Висновки. Запропоновані складові елементи психологічного супроводу сприяють подоланню негативної психологічної симптоматики та підвищенню функціональності сімейної системи. Виокремлено на психодіагностичному етапі симптоми й проблеми та розглянуто як результат неоптимальних, дисфункційних взаємодій членів сім'ї, а не як атрибут того чи іншого її члена. Фокусами психоедукаційного, психоконсультативного та психотерапевтичного впливу стали виділені чотири неконструктивні особистісні та міжособистісні

чинники, як-от «інтровертовано-педантична особистісна диспозиція», «домінантно-агресивна особистісна диспозиції», «психастенічна особистісна диспозиція», «потуральної виховної диспозиції».

Ключові слова: психологічний супровід, особистісні характеристики, ядерна сім'я, проблемна дитина, психодіагностика, психоедукація, психологічне консультування, психотерапія.

Mushkevych Myroslava. The effectiveness of psychological support for the development of the indicators of personal functioning of family members with problem children.

Goal. The process of psychological support of families with problem children is aimed at studying the characteristics of the personal functioning of adult members of the family system, their psychological state, the range of problems, tasks to solve them, immersion in real family life.

Methods. Stages of the psychological research involve the initial diagnosis and discussion of the results of standardized and projective methods; study of gaps in the knowledge of family members about the peculiarities of personal functioning at the level of marital and parental subsystems and the provision of specifically necessary information for the development of psychological culture; counseling on improving personal and interpersonal interaction; elaboration of individual and family dysfunctions by psychotherapeutic methods by means of drawing up a diagram, writing a fairy tale, description of a metaphorical family chest.

Results. Content resources of psychological support are focused on prognostic and significant personal predictors of development of personal functioning of adult members of the family system: low level of expression of "hypoprotection"; positive attitude towards the child; low level of expansion of the sphere of parental feelings; cooperation with the child; inversely proportional schizoid type of accentuation; low level of symbiosis with the child; low level of expression "indulgence"; inversely proportional level of minimum sanctions; inversely proportional epileptoid type.

Conclusions. The proposed components of psychological support help to overcome the negative psychological symptoms and increase the functionality of the family system. The symptoms and problems identified at the psychodiagnostic stage are considered as the result of suboptimal, dysfunctional interactions of family members, and not as an attribute of one or another of its members. The foci of psychoeducational, psychoconsultative and psychotherapeutic influence were four non-constructive personal and interpersonal factors, such as "introverted-pedantic personal disposition", "dominant-aggressive personal disposition", "psychasthenic personal disposition", "encourage-educational disposition".

Key words: psychological support, personal characteristics, nuclear family, problem child, psychodiagnostics, psychoeducation, psychological counseling, psychotherapy.

Мушкевич Мирослава. Результативность психологического сопровождения для развития показателей личностного функционирования

членов семей, имеющих проблемных детей.

Цель. Процесс психологического сопровождения семей, имеющих проблемных детей, направлен на изучение особенностей личностного функционирования взрослых членов семейной системы, их психологического состояния, круга проблем, задач для их решения, погружение в реальную жизнь семьи.

Методы. Этапность психологического сопровождения подразумевает первичную диагностику и обсуждение результатов стандартизированных и проективных методик; изучение пробелов в знаниях членов семьи об особенностях личностного функционирования на уровне брачной и родительской подсистем и предоставление конкретно необходимой информации развития психологической культуры; консультирование по улучшению личностного и межличностного взаимодействия; проработка индивидуальных и семейных дисфункций психотерапевтическими методами посредством составления диаграммы, написания сказки, описания метафорического семейного сундука.

Результаты. Содержательные ресурсы психологического сопровождения ориентированы на прогностические и значимые личностные предикторы развития личностного функционирования взрослых членов семейной системы: низкий уровень выражения гипопротекции; положительное отношение к ребенку; низкий уровень расширения сферы родительских чувств; кооперация с ребенком; обратно пропорциональный шизоидный тип акцентуации; низкий уровень симбиоза с ребенком; низкий уровень выражения «попустительство»; обратно пропорциональный уровень минимальности санкций; обратно пропорциональный эпилептоидный тип.

Выводы. Предлагаемые составляющие элементы психологического сопровождения способствуют преодолению негативной психологической симптоматики и повышению функциональности семейной системы. Выделенные на психодиагностическом этапе симптомы и проблемы рассмотрены как результат неоптимальных, дисфункциональных взаимодействий членов семьи, а не как атрибут того или иного члена семьи. Фокусами психоэдукационного, психоконсультативного и психотерапевтического воздействия стали выделены четыре неконструктивных личностных и межличностных фактора, таких как «интровертированно-педантическая личностная диспозиция», «доминантно-агрессивная личностная диспозиция», «психастеническая личностная диспозиция», «потуральной воспитания».

Ключевые слова: психологическое сопровождение, личностные характеристики, ядерная семья, проблемный ребенок, психодиагностика, психоэдукация, психологическое консультирование, психотерапия.

Вступ. Основні теоретичні підходи до психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, базуються на методологічних та теоретичних засадах системного підходу й описані в структурній

сімейній психотерапії С. Мінухіна; стратегічному підході Д. Хейлі; гуманістичній сімейній психотерапії К. Вітакера, К. Роджерса, В. Сатір, системному підході до сімейної психотерапії М. Боуена (Минухин, Фишман, 2012; Хейли, 1998; Whitaker, 1982; Роджерс, 2003; Satir, Bitter, 2000; Боуэн, 2005). В основі системного підходу – теза про те, що сім'я – єдиний організм, система, що функціонує за своїми законами. Це положення ґрунтується на холістичному принципі, згідно з яким ціле – це більше ніж проста сума частин. Тобто порушення емоційної сфери дитини, поява її поведінкових симптомів не можуть бути пояснені лише особливостями дитячої психіки. Вони безпосередньо пов'язані з особливостями внутрісімейної взаємодії, які стають контекстом появи цього виду порушень.

Аналіз досліджень із цієї проблеми. Один зі шляхів психологічної допомоги сім'ям, що мають проблемних дітей, – це психологічний супровід. Суттєвим доробком щодо його технології стали праці І. Баєва, Г. Бардієр, М. Бітянова, О. Казакова, В. Кобильченко, О. Козирева, М. Савчин, Л. Слободенюк, Ю. Слюсарів та ін. (Баева, 2002; Бардиер, 2002; Битянова, 2000; Казакова, 2007; Кобильченко, n.d.; Козырева, 2001; Савчин, 2012; Слободянюк, Холодова, Олексенко, 1996; Слюсарев, 1992). Аналіз публікацій учених засвідчує зосередженість на традиції допомоги сім'ям, що мають проблемних дітей, насамперед на самій дитині, а члени сім'ї залишаються лише ресурсом, умовою чи ж перепорою її розвитку. Зважаючи на надбання сучасної психологічної науки, що є теоретичним підґрунтям для подальших роздумів із вивчення питань психологічного супроводу сім'ї, узагальнення потребують її недостатньо розроблені аспекти. Так, у наукових працях не виокремлено структурно-функційних характеристик членів сімей, що мають проблемних дітей; дослідження обмежене констатацією необхідності розробки спеціальних заходів, спрямованих на реабілітацію цієї категорії сімей; у межах корекції запропоновано консультування членів сімей спеціалістами різних профілів (психологами, педагогами, лікарями).

У сучасних наукових розвідках з означеної проблеми майже не розглянуто особливості особистісного та сімейного функціонування на рівні шлюбної (чоловік і дружина) та батьківської (батько й мати) підсистем і недостатньо уваги приділено практиці психологічної

допомоги членам сімей, що мають проблемних дітей. На подальші дослідження заслуговує потреба визначення особливостей особистісної та міжособистісної сфер членів сімей і виявлення взаємозв'язку цих особливостей зі ставленням до дітей. Залишається дискусійним питання про ресурси сім'ї як системи, які забезпечують її структурно-функційну стабільність; недостатньо описано чинники, що дають змогу членам сімей не лише витримувати стресовий вплив, а й ефективно його вирішувати. Окрім того, не отримали достатнього наукового обґрунтування напрями, зміст і організаційні форми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей.

У зв'язку з цим задля успішного та повноцінного функціонування сімей з проблемними дітьми пріоритетне завдання психологічної допомоги – це розробка практико-орієнтованої технології супроводу, що актуалізує необхідність визначення особливостей особистісно-емоційної й міжособистісної сфер членів сімей, що мають проблемних дітей, і пошуку потенційних ресурсів сімейної системи. Соціальна значущість проблеми, її недостатня теоретична та експериментальна розробка зумовили вибір теми дослідження.

Мета та завдання дослідження. Для зняття симптоматичних проявів і нормалізації емоційного стану проблемної дитини, а в нашому дослідженні – дошкільника та молодшого школяра, важливо розпочинати роботу з усією сім'єю як системою, передусім із дорослими її членами на рівні шлюбної та батьківської підсистем.

Методи та процедура дослідження. Щодо оцінки програми комплексного психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, як і в процесі первинної психодіагностики, використовувалися стандартизовані опитувальники для вивчення акцентуацій характеру А. Егідеса (у модифікації І. Слободянюка, О. Холодової, О. Олексенко), для вивчення батьківського ставлення А. Варги, В. Століна, для аналізу сімейних взаємин Е. Ейдемільера, В. Юстицькіса, Фрайбургський особистісний опитувальник (FPI); проєктивні методики: «Автопортрет» О. Кандаурова, «Неіснуюча тварина» М. Друкаревича, «Малюнок сім'ї» Р. Бернса, С. Кауфмана, «Людина під дощем» О. Романової, О. Потьомкіної, «Дім. Дерево. Людина» Д. Бука. Відповідно до результатів первинної психодіагностики було визначено особистісні характеристики членів сімей за критеріями «рівень розвитку показників особистісного функціонування» і «рівень розвитку показників сімейного

функціонування» в межах кожної дослідницької групи (експериментальної та контрольної) та виокремлено по чотири кластери досліджуваних із різним психотипічним профілем: із низьким рівнем інтровертовано-педантичної особистісної диспозиції (12 осіб), із високим рівнем психостенічної особистісної диспозиції (12 осіб), із високим рівнем потуральної виховної диспозиції (12 осіб), із високим рівнем домінантно-агресивної особистісної диспозиції (12 осіб). Потребу в цьому визначало насамперед те, що зміст, форма та характер формувальних заходів у межах реалізації технології психологічного супроводу членів сімей, що мають проблемних дітей, щодо кожного їх типу (психотипічного профілю) мають різну якісну специфіку та модальність, що забезпечує ширші можливості й умови для диференційованої та повної, тому й ефективної реалізації усіх заходів програми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей.

Незалежна змінна експерименту – програма психологічного супроводу сімей із проблемними дітьми. Залежна змінна експерименту – результативність подолання неконструктивних особистісних настанов членів сімей, що мають проблемних дітей, ступінь конструктивного розвитку властивостей їх особистісної структури, а також формування якісної структури їх особистісного функціонування.

В експериментальній групі система формувальних заходів мала чітко структурований і організований характер і була побудована на психологічних принципах. Останні забезпечено за допомогою спеціальних форм і методів програми психологічного супроводу, розробленої автором. Формувальні заходи щодо досліджуваних, які ввійшли до контрольної групи, відбувалися на основі стандартного підходу, типового технологічного сценарію психологічної допомоги без використання системи спеціальних психотехнологічних прийомів і методів.

У межах верифікації першого критерію оцінки ефективності програми психологічного супроводу застосовано непараметричний статистичний критерій відмінностей Вілкоксона (Wilcoxon Signed Ranks Test). Із його допомогою було визначено статистично достовірні відмінності в рівні вираження емпіричних показників у досліджуваних із різним психотипічним профілем (типом) до і після реалізації типового технологічного сценарію психологічної допомоги,

а також в умовах упровадження спеціальної програми психологічного супроводу.

Верифікацію за другим критерієм оцінки ефективності програми психологічного супроводу здійснено за допомогою непараметричного статистичного критерію χ^2 -квадрат Пірсона (Chi-Square Test), а також обчислення показника відношення шансів (Odds Ratio – OR). Перший критерій використано для порівняння двох емпіричних розподілів якісних ознак, отриманих на двох незалежних вибірках – експериментальній і контрольній. Другий статистичний показник забезпечив визначення пропорції частотного відношення якісної ознаки в експериментальній і контрольній вибірках.

Перший етап психологічного супроводу – психодіагностика – дає змогу виокремити основні прогалини в знаннях і навичках членів сімей, що мають проблемних дітей щодо їхнього особистісного та міжособистісного функціонування. Другий етап психологічного супроводу, психоедукаційний, спрямований на навчання – пояснення й донесення потрібної для сімейної ситуації інформації про психологічні негаразди особистісного та міжособистісного функціонування і їх наслідки для кожної особистості та сім'ї загалом, помилки виховних впливів і батьківського ставлення, виділені на діагностичному етапі. Навчання спрямоване на усвідомлення, засвоєння та присвоєння навиків ефективної внутрісімейної комунікації; навичкам активного слухання, вираження думок і почуттів від першої особи («Я–повідомлення»). Під час психоедукації надаються відповіді на запитання; члени сімей ознайомлюються з необхідною літературою, яка розкриває та пояснює зміст проблем.

Третій етап психологічного супроводу – це психологічне консультування, в якому основним засобом роботи є бесіда, спрямована на вирішення міжособистісних і внутрішньо-особистісних негараздів. Одне із суперечливих питань – відповідність сімейного консультування і сімейної психотерапії. Розподіл цих двох сфер – складне завдання. І консультування, і психотерапія використовують одні й ті самі теоретичні знання і набір технічних засобів. І в першому, і в другому випадках допомога клієнту ґрунтується на взаємодії між консультантом і клієнтом. Тож сімейне консультування розглянуто як один із різновидів сімейної психотерапії. У нашому дослідженні застосовано індивідуальне та групове консультування. Індивідуальне психологічне консультування

спрямоване на роботу з одним із членів сім'ї і ґрунтується на ідеї М. Боуена про те, що зміни навіть одного члена сім'ї змінюють усю систему внутрісімейних стосунків (Боуэн, 2005).

Важливий компонент психологічного супроводу – четвертий етап – психотерапевтичний. Цей вид психологічної роботи з сім'єю особливо важливий тоді, коли в сім'ї простежуємо симптом психологічного неблагополуччя дитини дошкільного та раннього шкільного віку. Головне завдання психотерапевтичного етапу – використати техніки сімейної психотерапії та під кутом зору системної сімейної психотерапії пропрацювати кризові процеси сім'ї на рівні шлюбної та батьківської підсистем, результатом функціонування яких є емоційно-поведінкові проблеми дитини.

Відповідно до виділених у теоретичному розділі ефективних підходів у роботі із сімейною системою та опираючись на результати емпіричного дослідження, використано психотерапевтичні техніки, які зарекомендували себе досить ефективно в практичній роботі.

1. Діаграма сім'ї – вивчення системи внутрісімейних взаємин.
2. «Сімейна скриня» – ще одна ефективна техніка в психотерапії сімейної системи.
3. Психотерапевтична техніка «Написання казки» – один із методів психологічної роботи, який використовує казкову форму для інтеграції особистості, розвитку її творчих здібностей, розширення свідомості, вдосконалення взаємодії зі світом.

Обговорення результатів. Наступний етап дослідження передбачав експериментальну апробацію й оцінку ефективності програми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, спрямовану на надання психологічної допомоги самим членам сімей, що мають проблемних дітей, на подолання неконструктивних настанов їхнього особистісного функціонування, а також на розвиток функційності сімейної системи.

Перейдемо до оцінки ефективності програми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, за критерієм «рівень розвитку показників особистісного функціонування». Під час аналізу змін у рівні вираження емпіричних показників досліджуваних різного психотипічного профілю виявлено різницю в результатах двох діагностичних зрізів в експериментальній і контрольній вибірках. Проаналізуємо послідовно результати порівняння вираження емпіричних показників у досліджуваних обох груп до і після застосування традиційної програми психологічної допомоги, а також

в умовах упровадження спеціальної програми ПС (див. табл. 1).

Порівняння результатів першого та другого діагностичних зрізів у контрольній і експериментальній групах щодо відмінностей між рівнем вираження психотипічних властивостей у досліджуваних із низьким рівнем інтровертовано-педантичної особистісної диспозиції дало змогу підтвердити їх достовірність (див. табл. 1).

Таблиця 1

Емпіричні показники досліджуваних контрольної й експериментальної груп з низьким рівнем інтровертовано-педантичної особистісної диспозиції

Емпіричні показники	Контрольна група					Експериментальна група				
	результати I зрізу		Результати II зрізу		P	результати I зрізу		результати II зрізу		P
	M _x	σ _x	M _x	σ _x		M _x	σ _x	M _x	σ _x	
Шизоїдний тип	4,2	1,9	4,3	2,0	0,738	4,2	2,0	7,8	1,9	0,000
Астенічний тип	3,7	1,6	3,8	1,7	0,692	3,6	1,7	6,9	1,5	0,000
Епілептоїдний тип	4,3	2,1	4,5	1,9	0,574	4,4	2,2	6,3	2,0	0,007

Як підтверджують дані з табл. 1, у досліджуваних експериментальної групи з низьким рівнем інтровертовано-педантичної особистісної диспозиції після впровадження спеціальної програми психологічного супроводу простежено виражену позитивну динаміку за всіма емпіричними показниками, що змістовно визначають структуру їхнього психотипічного профілю. Результати вимірювання їх емпіричних показників у межах другого діагностичного зрізу за рівнем вираження виявилися достовірно вищими, ніж за результатами першого діагностичного зрізу.

Так, достовірний характер змін із високим рівнем статистичної значущості зафіксовано щодо таких емпіричних показників: шизоїдний тип ($p < 0,001$), астенічний тип ($p < 0,001$), епілептоїдний тип ($p < 0,01$). Це дає підстави здійснити ґрунтовний аналіз та інтерпретацію виявлених закономірностей.

З огляду на достовірний характер приросту значень усіх показників досліджуваних із низьким рівнем інтровертовано-педантичної особистісної диспозиції, можемо стверджувати, що

спеціальна програма психологічного супроводу стала важливим чинником якісної трансформації змістовно-структурних елементів їхнього психотипу в напрямі розвитку властивостей здорового консервативного педантизму на основі особистісної інтровертованої орієнтації.

Ба більше, дані таблиці дають змогу констатувати, що на відміну від експериментальної, в контрольній групі досліджуваних із низьким рівнем інтровертовано-педантичної особистісної диспозиції за результатами другого діагностичного зрізу, хоча й відбулися певні зміни в рівні вираження емпіричних показників, що змістовно визначають структуру їхнього психотипічного профілю, проте не сягнули порога статистичної значимості ($p > 0,05$).

Так, порівняння середніх значень вираження емпіричних показників досліджуваних за результатами двох діагностичних зрізів засвідчує тенденцію до їх підвищення, що також може бути підставою й аргументом для прийняття рішення щодо ефективності формувальних заходів у межах традиційної програми психологічної допомоги. Єдиним стримувальним чинником, що знижує наукову цінність такого рішення, є високий ризик його випадковості.

Тобто порівняльний аналіз результативності формувальних заходів у межах традиційної програми психологічної допомоги, а також в умовах упровадження спеціальної програми психологічного супроводу досліджуваних із низьким рівнем інтровертовано-педантичної особистісної диспозиції, дає змогу зробити висновок про їх високу ефективність щодо експериментальної групи.

Порівняння результатів першого та другого діагностичних зрізів у контрольній і експериментальній групах щодо відмінностей між рівнем вираження психотипічних властивостей у досліджуваних із високим рівнем домінантно-агресивної особистісної диспозиції також дало змогу виявити важливі закономірності (див. табл. 2).

Як засвідчують дані таблиці, в досліджуваних експериментальної групи з високим рівнем домінантно-агресивної особистісної диспозиції після впровадження спеціальної програми психологічного супроводу простежено виражену динаміку за всіма емпіричними показниками, що змістовно визначають структуру їхнього психотипічного профілю. Результати вимірювання емпіричних показників у межах другого діагностичного зрізу за рівнем вираження достовірно нижчі, ніж за результатами першого

діагностичного зрізу.

Таблиця 2

Емпіричні показники досліджуваних контрольної й експериментальної груп із високим рівнем домінантно-агресивної особистісної диспозиції

Емпіричні показники	Контрольна група					Експериментальна група				
	результати I зрізу		результати II зрізу		P	результати I зрізу		результати II зрізу		P
	M _x	σ _x	M _x	σ _x		M _x	σ _x	M _x	σ _x	
Реактивна агресивність	7,6	1,6	6,0	1,3	0,029	7,7	1,6	4,8	1,4	0,000
Маскулінність / фемінність	7,3	2,1	7,2	1,8	0,736	7,3	2,1	5,8	1,8	0,037
Спонтанна агресивність	7,0	1,5	5,3	1,4	0,018	6,9	1,4	4,2	1,1	0,000

Так, достовірний характер змін із високим рівнем статистичної значущості зафіксовано щодо таких емпіричних показників: реактивна агресивність ($p < 0,001$), спонтанна агресивність ($p < 0,001$), маскулінність/фемінність ($p < 0,05$). Тож перейдемо до ґрунтовного аналізу й інтерпретації виявлених закономірностей.

Якщо змістовими елементами особистісно-поведінкової структури досліджуваних цього типу на першому етапі діагностики були реактивна та спонтанна агресивність, то вже за підсумками повторної діагностики їх «питома» вага суттєво зменшилась, а агресивність до соціального оточення трансформувалася в напрямок до прагнення здорового домінування. Крім цього, цей психотип став збалансованішим за параметром «маскулінність/фемінність», оскільки основні атрибути вираженого «чоловічого» поведінкового патерну досліджуваних втратили всі ознаки гіпертрофованості.

Дані таблиці також дають змогу констатувати, що в контрольній групі досліджуваних із високим рівнем домінантно-агресивної особистісної диспозиції за результатами другого діагностичного зрізу теж відбулися певні зміни в рівні вираження емпіричних показників, що змістовно визначають структуру їхнього психотипічного профілю.

Порівняння середніх значень вираження емпіричних даних виявляє достовірність їх динаміки щодо реактивної ($p < 0,05$) та спонтанної агресивності ($p < 0,05$). Стосовно показника

«маскуліність/фемінність», то, згідно з результатами повторної діагностики, зміна рівня його вираження не продемонструвала статистично значимого характеру ($p > 0,05$).

Тобто порівняльний аналіз результативності формувальних заходів у межах традиційної програми психологічної допомоги, а також в умовах упровадження спеціальної програми психологічного супроводу досліджуваних із високим рівнем домінантно-агресивної особистісної диспозиції дає підставу зробити висновок про їх високу ефективність щодо досліджуваних експериментальної групи.

Порівняння результатів першого та другого діагностичних зрізів у контрольній і експериментальній групах щодо відмінностей між рівнем вираження психотипічних властивостей у досліджуваних із високим рівнем психостенічної особистісної диспозиції підтвердило їх достовірний характер (див. табл. 3).

Таблиця 3

Емпіричні показники досліджуваних контрольної й експериментальної груп із високим рівнем психостенічної особистісної диспозиції

Емпіричні показники	Контрольна група					Експериментальна група				
	результати I зрізу		результати II зрізу		P	результати I зрізу		результати II зрізу		P
	M _x	σ _x	M _x	σ _x		M _x	σ _x	M _x	σ _x	
Сенситивний тип	8,9	2,2	8,6	2,0	0,527	8,9	2,2	6,7	1,9	0,006
Лабільний тип	10,0	2,0	9,8	1,7	0,673	10,1	2,0	6,3	1,8	0,000
Циклоїдний тип	9,7	2,5	9,5	2,2	0,602	9,7	2,6	5,1	2,0	0,000
Гіпотимічний тип	7,3	2,0	7,1	1,8	0,544	7,4	2,1	5,0	1,8	0,010
Психостеноїдний тип	11,0	2,4	10,9	2,5	0,769	10,9	2,3	5,4	1,9	0,000

Як підтверджує табл. 3, в представників експериментальної групи з високим рівнем психостенічної особистісної диспозиції після впровадження спеціальної програми психологічного супроводу спостерігається виражена динаміка за всіма емпіричними показниками, що змістовно визначають структуру їхнього психотипічного профілю. Результати вимірювання їх емпіричних

показників у межах другого діагностичного зрізу за рівнем вираження виявилися достовірно нижчими, ніж за результатами першого діагностичного зрізу.

Так, достовірний характер змін із високим рівнем статистичної значущості зафіксовано щодо таких емпіричних показників: психостеноїдний тип ($p < 0,001$), циклоїдний тип ($p < 0,001$), лабільний тип ($p < 0,001$), сенситивний тип ($p < 0,01$), гіпотимічний тип ($p < 0,01$). Проінтерпретуємо ці результати.

Очевидно, що домінування тривожних тенденцій з проявом постійної невпевненості в собі, нерішучості, боязливості й уразливості (як змістових елементів якісної структури особистісного функціонування досліджуваних цього типу) під впливом формувальних заходів трансформувалося у симптомокомплекс конструктивних особистісних настанов, передусім пов'язаних зі спроможністю до здорового самоконтролю, самостійності, впевненості та рішучості (як на етапі прийняття рішень, так і під час їх реалізації). Цей характер динамічної трансформації зафіксовано щодо таких ознак «незрілої», інфантильної особистості як замкнутість, схильність до самоприпинення, розгубленість у важких ситуаціях, підвищена образливість і конфліктність на ґрунті завданих образ. Отож, сформований під час психологічного супроводу досліджуваних цього типу симптомокомплекс психологічних новоутворень забезпечив основу для розвитку конструктивних патернів їх особистісного функціонування.

Також дані таблиці дають змогу констатувати, що на відміну від експериментальної, у контрольній групі досліджуваних із високим рівнем психостенічної особистісної диспозиції за результатами другого діагностичного зрізу хоча й відбулися певні зміни в рівні вираження емпіричних показників, що змістовно визначають структуру їхнього психотипічного профілю, проте не досягнули порога статистичної значимості ($p > 0,05$).

Тобто порівняльний аналіз результативності формувальних заходів у межах традиційної програми психологічної допомоги, а також в умовах упровадження спеціальної програми психологічного супроводу досліджуваних із високим рівнем психостенічної особистісної диспозиції, дає підставу зробити висновок про їх високу ефективність щодо експериментальної групи.

Порівняння результатів першого та другого діагностичних зрізів

у контрольній і експериментальній групах щодо відмінностей між рівнем вираження психотипічних властивостей у досліджуваних із високим рівнем потуральної виховної диспозиції підтвердило їх достовірність (див. табл. 4).

Таблиця 4

Емпіричні показники досліджуваних контрольної й експериментальної груп із високим рівнем потуральної виховної диспозиції

Емпіричні показники	Контрольна група					Експериментальна група				
	результати I зрізу		результати II зрізу		P	результати I зрізу		результати II зрізу		P
	M _x	σ _x	M _x	σ _x		M _x	σ _x	M _x	σ _x	
Розширення сфери батьківських почуттів	3,1	1,2	3,0	1,1	0,676	3,1	1,3	2,1	1,1	0,008
Потурання	4,6	1,5	4,4	1,3	0,524	4,7	1,5	2,4	1,2	0,000
Мінімальність санкцій	3,0	1,1	2,9	1,1	0,619	3,0	1,1	2,1	0,9	0,009

Як засвідчують дані з табл. 4, в досліджуваних експериментальної групи з високим рівнем потуральної виховної диспозиції після впровадження спеціальної програми психологічного супроводу простежуємо виражену позитивну динаміку за всіма емпіричними показниками, що змістовно визначають структуру їхнього психотипічного профілю. Результати вимірювання їхніх емпіричних даних у межах другого діагностичного зрізу за рівнем вираження виявилися достовірно нижчими, ніж за результатами першого діагностичного зрізу.

Так, достовірний характер змін із високим рівнем статистичної значущості зафіксовано щодо таких емпіричних показників як потурання ($p < 0,001$), розширення сфери батьківських почуттів ($p < 0,01$), мінімальність санкцій ($p < 0,01$). Отож, перейдемо до ґрунтовного аналізу й інтерпретації виявлених закономірностей.

Зважаючи на отримані результати, можемо стверджувати, що формувальний вплив щодо досліджуваних цього типу мав очевидний результативний характер, оскільки сприяв конструктивній трансформації стратегії потуральної протекції у сфері виховання дитини, ефективній корекції їхньої неконструктивної особистісної

позиції, пов'язаної з вихованням у дитини некритичної вседозволеності та доступності об'єкта бажань і потреб.

Якщо проаналізувати дані, представлені в таблиці, то стає очевидним, що в контрольній групі досліджуваних із високим рівнем потуральної виховної диспозиції під час застосування традиційної програми психологічної допомоги хоча й відбулися певні зміни в рівні вираження емпіричних показників, що змістовно визначають структуру їхнього психотипічного профілю, проте не досягнули порога статистичної значимості ($p > 0,05$).

Висновки й перспективи. Отже, порівняльний аналіз результативності формувальних заходів щодо досліджуваних із високим рівнем потуральної виховної диспозиції в межах застосування традиційної технології психологічної допомоги, а також в умовах упровадження спеціальної програми психологічного супроводу дає підставу зробити висновок про їх високу ефективність щодо експериментальної групи.

Узагальнюючи результати порівняльного аналізу результативності формувальних заходів у досліджуваних експериментальної та контрольної груп за критерієм «рівень розвитку показників особистісного функціонування», можемо констатувати, що, порівняно з традиційною програмою психологічної допомоги, запровадження спеціальної програми психологічного супроводу забезпечило ефективнішу корекцію неконструктивних особистісних настанов членів сімей, що мають проблемних дітей, а також достовірно вищий ступінь розвитку тих властивостей їхньої особистісної структури, які покладено в основі конструктивних патернів особистісного функціонування.

Перспективними напрямками наукової роботи є вдосконалення програми психологічного супроводу сімей, що мають проблемних дітей, поглиблення знань про структурно-функціональні особливості її складників.

Література

1. Баева, И. А. (2002). *Психологическая безопасность в образовании*. Санкт-Петербург: Союз.
2. Бардиер, Г. Л. (2002). *Почему психолог похож на кота: тонкости психологической помощи детям*. Москва: Генезис.
3. Битянова, М. Р. (2000). *Организация психологической работы в школе*. Москва: Генезис.

4. Бернс, Р. С., Кауфман, С. Х. (2000). *Кинетический рисунок семьи*. Москва: Смысл.
5. Боуэн, М. (2005). *Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика*. Москва: Когито-центр.
6. Казакова, Е. И. (2007). *Толерантность – путь к развитию*. Санкт-Петербург: Ютас.
7. Кобильченко В. *Супровід як проблема сучасної психологічної науки*. URL : http://ispukr.org.ua/kobulchenko_v.html
8. Козырева, Е. А. (2001). Теоретико-технологические аспекты психолого-педагогического сопровождения детей, их учителей и родителей. *Школьный психолог*, 33, 7–15.
9. Минухин, С., Фишман, Ч. (2012). *Техники семейной терапии*. Пер. с англ. А. Д. Иорданского. Москва: Класс.
10. Роджерс, К. Ю. (2003). Клиентцентрированный/человекоцентрированный подход в психотерапии. *Личностно-ориентированное консультирование в образовании*. Москва: ПЕР СЭ.
11. Савчин, М. В. (2012). Психологічний супровід розвитку особистості студента з обмеженими можливостями. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_1_41
12. Слободянюк, І. А., Холодова, О. О., Олексенко, О. І. (1996). *Психолого-педагогічна допомога дітям з акцентуаціями характеру*. Вінниця.
13. Слюсарев, Ю. В. (1992). Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности. *Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук: 19.00.01*. Санкт-Петербург. гос. ун-т. Санкт-Петербург.
14. Хейли, Дж. (1998). *Терапия испытанием: необычные способы менять поведение*. Москва: Класс.
15. Satir, V., Bitter, J. (2000). The therapist andasi family therapy: Satir's human validation process model. *Family counseling and therapy*, 62–101.
16. Whitaker, C. A. (1982). *From psyche to system: the evolving therapy of Carl Whitaker*. New York: Guilford Press, 365–375.

References

1. Baeva, I. A. (2002). *Psihologicheskaya bezopasnost v obrazovanii [Psychological security in education]*. Sankt-Peterburg: Soyuz [in Russian].
2. Bardier, G. L. (2002). *Pochemu psiholog pohozh na kota: tonkosti psihologicheskoy pomoschi detyam [Why a psychologist is like a cat: the subtleties of psychological assistance to children]*. Moskva: Genezis [in Russian].
3. Bityanova, M. R. (2000). *Organizatsiya psihologicheskoy raboty v shkole [Organization of psychological work at school]*. Moskva: Genezis [in Russian].
4. Berns, R. S., Kaufman, S. X. (2000). *Kineticheskiy risunok semi [Kinetic drawing of the family]*. Moskva: Smyisl [in Russian].
5. Bouen, M. (2005). *Teoriya semeynyih sistem Myurreya Bouena: osnovnyie*

ponyatiya, metody i klinicheskaya praktika [Murray Bowen's theory of family systems: basic concepts, methods and clinical practice]. Moskva: Kogito-tsentr [in Russian].

6. Kazakova, E. I. (2007). *Tolerantnost – put k razvitiyu [Tolerance is the path to development]*. Sankt-Peterburg: Yutas [in Russian].

7. Kobylchenko, V. (n.d.). *Suprovid yak problema suchasnoi psykholohichnoi nauky [Support as a problem of modern psychological science]*. URL: http://ispukr.org.ua/kobulchenko_v.html [in Ukrainian].

8. Kozyireva, E. A. (2001). Teoretiko-tehnologicheskie aspekty psihologo-pedagogicheskogo soprovozhdeniya detey, ih uchiteley i roditeley [Theoretical and technological aspects of psychological and pedagogical support of children, their teachers and parents]. *Shkolnyiy psiholog - School psychologist*, 33, 7–15 [in Russian].

9. Minuhin, S., Fishman, Ch. (2012). *Tehniki semeynoy terapii [Family therapy techniques]*. Moskva: Klass [in Russian].

10. Rodzhers, K. Yu. (2003). Klienttsentrirovannyiy / chelovekotsentrirovannyiy podhod v psihoterapii [Client-centered / person-centered approach in psychotherapy]. *Lichnostno-orientirovannoe konsultirovanie v obrazovanii – Person-centered educational counseling*. Moskva: PER SE [in Russian].

11. Savchyn, M. V. (2012). Psykholohichniy suprovid rozvytku osobystosti studenta z obmezhenymy mozhlyvostiamy [Psychological support of personality development of a student with disabilities]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy – Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine*, 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_1_41 [in Ukrainian].

12. Slobodianiuk, I. A., Kholodova, O. O., Oleksenko, O. . (1996). *Psykholoho-pedahohichna dopomoha ditiam z aktsentuatsiiamy kharakteru [Psychological and pedagogical assistance to children with character accentuations]*. Vinnytsia [in Ukrainian].

13. Slyusarev, Yu. V. (1992). Psihologicheskoe soprovozhdenie kak faktor aktivizatsii samorazvitiya lichnosti [Psychological support as a factor in the activation of personality self-development]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Sankt-Peterburg. gos. un-t. Sankt-Peterburg [in Russian].

14. Hayley, J. (1998). *Challenge therapy: unusual ways to change behavior [Challenge therapy: unusual ways to change behavior]*. Moscow: Class [in Russian].

15. Satir, V., Bitter, J. (2000). The therapist andasi family therapy: Satir's human validation process model. *Family counseling and therapy*, 62–101.

16. Whitaker, C. A. (1982). *From psyche to system: the evolving therapy of Carl Whitaker*. New York: Guilford Press, 365–375.

Received: 11.10.2021

Accepted: 09.11.2021

ДОМІНАНТНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ГОТОВНОСТІ ДО ЗМІН СЕРЕД МАЙБУТНІХ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВООХОРОНЦІВ

Стояцька Ганна

Дніпровська академія неперервної освіти,
м. Дніпро, Україна

a.sagdianna@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6501-6703>

Мета. Стаття презентує пошук концептуальних динамічних чинників, які визначають і спричиняють конфігурацію психологічної готовності до сприйняття змін серед нового покоління українських поліцейських. У статті представлено результати продовження дослідження психологічної готовності до змін серед майбутніх українських правоохоронців.

Методи. На цьому етапі дослідження було проведено регресійний аналіз показників за 8 методиками дослідження. Метод побудови моделі множинної лінійної регресії – метод найменших квадратів.

Результати. Основні результати дослідження – це здійснення покрокового регресійного аналізу 13 психологічних показників, які можуть визначати таку психологічну властивість як готовність до змін. Аналіз підтвердив концептуальну гіпотезу про наявність ієрархічно зумовлених ступенів причинно-наслідкового зв'язку між готовністю до змін та різними сторонами професійної мотивації, відкритості до нового досвіду, мотивації до успіху, соціальної адаптивності. Коефіцієнт детермінації (R^2) отриманої оптимальної регресійної моделі становить 65,54%. Це означає, що саме на такий відсоток готовність до змін визначається психологічними показниками, обраними для дослідження. Було проаналізовано коефіцієнти регресії та підраховано коефіцієнти еластичності отриманої моделі. Домінантними чинниками у формуванні готовності до сприйняття змін серед майбутніх поліцейських визначено такі показники як: зовнішня позитивна мотивація, внутрішня мотивація та відкритість до нового досвіду. Найменш значущі чинники, котрі зумовлюють готовність до змін у цьому соціальному середовищі – це толерантність до двозначності, рівень психологічного благополуччя та мислення зростання.

Висновки. Загалом майбутніх правоохоронців можна вважати цілком сприятливим соціальним середовищем для вивчення феномену готовності до змін. Мотиваційний комплекс та спрямованість на набуття нового досвіду

визнані ключовими психологічними чинниками формування готовності до змін для цієї професійної групи.

Ключові слова: внутрішня мотивація, зовнішня позитивні мотивація, відкритість до нового досвіду, регресійний аналіз, управління змінами, прихильність до змін, індивідуальна готовність до змін, організаційні зміни.

Stoyatska Ganna. Dominant Psychological Factors of Readiness For Change Among Future Ukrainian Law Enforcement Officers.

Purpose. Search for conceptual dynamic conditions determining and causing the psychological readiness configuration to perceive change among the new generation of Ukrainian police officers is done in this paper. The article presents the results of the study dedicated to the issues of psychological readiness for change among future Ukrainian law enforcement officers. The beginning of this study as well as the factor analysis results are offered in the previous publication.

Methods. Measure regression analysis was performed according to 8 research methods at this stage of the study. The method of constructing a multiple linear regression model is the method of the least squares. Criteria used are the following: F-criterion for establishing a linear connection to test the null hypothesis, t - regression coefficients' check criterion, Ramsey test for statistical significance of the multiple linear regression model and the correctness of its functional dependence verification, Chow test for structural stability model's presence or absence.

Results. The main results of the study include the implementation of step-by-step regression analysis of 13 psychological indicators determining such a psychological property as readiness for change. The analysis confirmed the conceptual hypothesis of the existence of hierarchically determined degrees of causality between the willingness to change and various aspects of professional motivation, openness to new experiences, motivation for success, and social adaptability. The coefficient of determination (R^2) of the optimal regression's model obtained was 65.54%. This means that it is this percentage of readiness for change that is determined by the psychological indicators selected for the study. The regression coefficients were analyzed and the obtained model elasticity coefficients were calculated. The dominant factors in the formation of readiness to accept change among future police officers are such marks as external positive motivation, internal motivation and openness to new experiences. Tolerance to ambiguity, psychological well-being level and growth mindset are defined as the least significant factors determining readiness for changes in this social environment.

Conclusions. In general, future law enforcement officers can be considered a very favorable social environment for the readiness for change phenomenon studying. The motivational complex and the new experience gaining trend are recognized as the key psychological factors in formation of readiness for change for this professional group.

Key words: internal motivation, external positive motivation, openness to new experience, regression analysis, change management, commitment to change, individual readiness for change, organizational change.

Стояцкая Анна. Доминантные психологические факторы готовности к изменениям среди будущих украинских правоохранителей.

Цель. В данной работе осуществляется поиск концептуальных динамических факторов, которые определяют и влекут за собой конфигурацию психологической готовности к восприятию изменений среди нового поколения украинских полицейских. В статье представлены результаты продолжения исследования психологической готовности к изменениям среди будущих украинских правоохранителей.

Методы. На данном этапе исследования был регрессионный анализ показателей по 8 методикам исследования. Метод построения модели множественной линейной регрессии – метод наименьших квадратов.

Результаты. К основным результатам исследования можно отнести пошаговый регрессионный анализ 13 психологических показателей, которые могут определять такое психологическое свойство как готовность к изменениям. В ходе анализа получила подтверждение концептуальная гипотеза о наличии иерархически обусловленных степеней причинно-следственной связи между готовностью к изменениям и разными сторонами профессиональной мотивации, открытости новому опыту, мотивации к успеху, социальной адаптивности. Коэффициент детерминации (R^2) полученной оптимальной регрессионной модели составил 65,54%. Это означает, что именно на такой процент готовность к изменениям определяется психологическими показателями, отобранными для исследования. Были проанализированы коэффициенты регрессии и подсчитаны коэффициенты эластичности полученной модели. Доминирующими факторами в формировании готовности к восприятию изменений среди будущих полицейских определены такие показатели, как внешняя положительная мотивация, внутренняя мотивация и открытость нового опыта. Наименее значимыми факторами, обуславливающими готовность к изменениям в этой социальной среде, определены толерантность к двусмысленности, уровень психологического благополучия и мышления роста.

Выводы. В общем, будущих правоохранителей можно считать вполне благоприятной социальной средой для изучения феномена готовности к изменениям. Мотивационный комплекс и направленность на обретение нового опыта признаны ключевыми психологическими факторами формирования готовности к изменениям данной профессиональной группы.

Ключевые слова: внутренняя мотивация, внешняя положительная мотивация, открытость нового опыта, регрессионный анализ, управление изменениями, приверженность изменениям, индивидуальная готовность к изменениям, организационные изменения.

Вступ. Актуальність проведення дослідження зумовлена необхідністю всебічного вивчення та подальшого вдосконалення психологічної складової процесу підготовки поліцейських в Україні.

Як вже було зазначено в результатах попереднього етапу цього дослідження (Стояцька Г., 2021), групою для спостереження стали курсанти закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання спеціальності «Правоохоронна діяльність» (поліцейські), яких готують за освітньо-професійною програмою «2 роки курсант – 1 рік слухач» (Наказ МВС, 2019). У серпні 2021 року Міністерство внутрішніх справ прийняло рішення про завершення цього освітнього експерименту та припинення провадження освітньої діяльності за цією освітньо-професійною програмою (Наказ МВС, 2021). Тож це дослідження є свого роду унікальним, адже експеримент з підготовки фахівців, що тривав три роки, наразі завершено і випускників-поліцейських, які навчалися за подібною програмою, у найближчому майбутньому не передбачено. Така ситуація дає підстави проаналізувати результати цього освітнього експерименту, передбачити його можливі наслідки, зокрема і з точки зору психологічної особливості сприйняття змін.

Мета цього етапу дослідження – доведення концептуальної гіпотези про існування обмеженого числа домінантних психологічних чинників у структурі такої психічної характеристики як готовність до змін та існування причинно-наслідкового зв'язку між ними.

Під час поглибленого вивчення специфічних рис обраної соціальної групи було сформульовано завдання дослідження: здійснити регресійний аналіз масиву даних з метою виокремлення найбільш домінантних психологічних чинників, що зумовлюють сприйняття змін досліджуваними. Саме покроковий регресійний аналіз дає змогу найчіткіше продемонструвати різну вагу окремих психологічних чинників у структурі певної психологічної риси. Водночас саме регресія дозволяє побудувати достатньо чіткі прогнози щодо можливої динаміки досліджуваного показника (в нашому випадку – готовності до змін) залежно від імовірної динаміки окремих компонентів (факторів), які його спричиняють.

Методи та процедура дослідження. Метод побудови моделі множинної лінійної регресії – метод найменших квадратів. Застосовані критерії: F-критерій встановлення лінійного зв'язку для перевірки нульової гіпотези, t-критерій перевірки коефіцієнтів регресії, тест Ремзі для перевірки статистичної значущості моделі множинної лінійної регресії та правильності її функціональної залежності, тест Чоу на наявність або відсутність структурної

стабільності моделі.

Обговорення результатів. Готовність до змін у найсучасніших дослідженнях постає як мультипроблемне психологічне явище. Найактивніше воно досліджується в контексті вивчення питань трансформаційного лідерства (як підтримка змін, відкритість до змін, опір змінам) (Peng, Li, Wang & Lin, 2021), а також у площині бізнес-середовища та управління, поведінкових паттернів різних соціальних груп, зокрема і працівників організацій (Rehman, Mahmood, Ibtasam, Murtaza & other, 2021), (Qiao, Da, Li, Zhou & other, 2021), (Ahmad, Liu & Butt, 2020), (Myklebust, Motland, Garnås, Bjørklund & other, 2020), (Olafsen, Nilsen, Smedsrud & Kamaric, 2020), (Augustsson, Richter, Hasson & von Thiele Schwarz, 2017), пацієнтів різноманітних закладів лікування або відвідувачів закладів превенції (Knight, Joe, Becan, Crawley & other, 2019), (Augustsson, Richter, Hasson & von Thiele Schwarz, 2017).

Широкий науковий контекст вивчення готовності до змін також очевидний у зв'язку з проблемою особистісного зростання (Weigold, Weigold, Russell, Wolfe & other, 2020), (Zaman & Naqvi, 2020), способом подолання бар'єрів на шляху до самореалізації (Jungers & Gregoire, 2021), отримання головного супутнього результату на шляху до успіху та заохочення (Encouragement: The essential element of helping, 2019).

Найчастіше йдеться про розуміння ролі контекстуальних та індивідуальних факторів у поясненні різних типів прихильності до організаційних змін, зокрема, шляхом вивчення відмінності між гнучкою та стабільною організаційною культурою (Olafsen, Nilsen, Smedsrud & Kamaric, 2020). Саме тому вивчення цього явища на прикладі здобувачів фаху і майбутніх поліцейських видається таким, що може мати продуктивні наслідки для вдосконалення корпоративної культури та покращення психологічного клімату в організації.

Дані щодо вибірки, використаних методик та процедури дослідження детально викладено в попередній статті, яка також йому присвячена. Принагідно зазначимо, що до моделі регресії ввійшли дані за 13 показниками з 8 психодіагностичних методик (Стояцька Г., 2021, с. 217).

Якщо в першій частині дослідження готовність до змін визначалася через зниження розмірності низки детермінантних

змінних через об'єднання їх у набори компонентів шляхом факторного аналізу, то в цій частині здійснено визначення основних домінуючих психологічних чинників у структурі цієї риси. Дані щодо нормальності розподілу показників є прийнятними для лінійного регресійного аналізу.

Надзвичайно інформативними є дані, які демонструють процес регресування досліджуваних показників (предикторів). Результати представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Динаміка регресії 12 предикторів відносно досліджуваного показника (готовність до змін)

№ моделі	число змінних (предикторів)	число значимих факторів	показник, що регресував	коефіцієнт детермінації (відсоток дисперсії)
модель № 12	1	1	зовнішня позитивна мотивація (X ₉)	55,26%
модель № 11	2	2	внутрішня мотивація (X ₇)	62,23%
модель № 10	3	3	відкритість до нового досвіду (X ₁₀)	65,54%
модель № 9	4	3	мотиваційний комплекс (X ₆)	66,48%
модель № 8	5	3	зовнішня негативна мотивація (X ₈)	67,30%
модель № 7	6	4	соціальна адаптивність (X ₁₂)	68,11%
модель № 6	7	4	адаптивність (X ₂)	68,89%
модель № 5	8	4	мотивація до успіху (X ₁₁)	69,24%
модель № 4	9	4	загальна інновативність (X ₁)	69,40%
модель № 3	10	3	мислення зростання та імпліцитні інтенції (X ₄)	69,57%
модель № 2	11	2	рівень психічного благополуччя (X ₅)	69,64%
модель № 1	12	2	толерантність до двозначності (X ₃)	69,68%

У моделях № 10, 11 та 12 всі змінні мали статус значущих ознак. Але саме модель №10 виявилася моделлю з трьома показниками, р-значення кожного з яких було <0,05. Середня помилка апроксимації цієї моделі становить 7,926, показник R² (сумарної проясненої дисперсії) – 65,54 %. Тому саме її було залишено як робочу модель для подальшої інтерпретації. Фактично на десятому кроці множинної лінійної регресії ми отримали модель, у якій досліджуваний показник

(готовність до змін) визначили трьома найпотужнішими незалежними змінними – X_9 (зовнішня позитивна мотивація), X_7 (внутрішня мотивація) та X_{10} (відкритість до нового досвіду), які сумарно прояснюють дисперсію вибірки на 65,54 %. Водночас інші 9 досліджуваних незалежних змінних сумарно додавали до дисперсійної статистики моделі ще 4,14 %, а частина непроясненої моделлю дисперсії становила 30,32 % (тобто 30,32 % ознак, не врахованих у моделі взагалі).

Після проведених підрахунків постала необхідність перевірити отриману оптимальну модель на наявність або відсутність структурної стабільності. В досліджуваній характеристиці (готовність до змін) було виокремлено наявний групувальний показник рівня проявленості: 62 показники зі 103 розташувалися вище за медіанне значення (високий/вище від середнього рівня), решта показників вибірки – нижче від медіанного значення (нижче від середнього/низький рівні). За допомогою тесту Чоу було здійснено т.зв. розщеплення вибірки на основі медіанного показника залежної змінної, тобто за 50-м центилем. Отримані результати свідчать, що вірогідність прийняття нульової гіпотези (відсутність структурних зрушень) = $5,01288e-012$ (тобто набагато менше 0,05). Отож, результати тесту та модифікованої регресії тесту Чоу дають підстави зробити висновок, що за показником рівня проявленості властивостей готовності до змін у нашій вибірці існує структурна нестабільність. На результати регресії значно вплинула та частина вибірки, в якій досліджувана риса проявлена на високому та вище від середнього рівнях. Це означає, що в майбутньому для вдосконалення та розвитку цієї психічної характеристики є підстави більш ретельно досліджувати спостереження зі значеннями вище від медіанного як більш інформативні.

Згодом було проаналізовано дисперсійну статистику, коефіцієнти еластичності моделі, а також інтерпретацію можливих змін, яких зазнаватиме показник готовності до змін за умов динаміки трьох значущих незалежних змінних. Аналіз дисперсійної статистики наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

Показники загальної проясненої дисперсії на початку та наприкінці побудови множинної лінійної регресії

Коефіцієнт детермінації	Відсоток	Показник
R^2_{12}	69,68%	сукупна доля впливу 12 незалежних змінних
$1 - R^2_{12}$	30,32%	доля впливу не врахованих у моделі змінних
R^2_3	65,54%	сукупна доля впливу 3х значимих змінних
$R^2_{14} - R^2_3$	4,14%	сукупна доля впливу 9 регресованих змінних

Наступний крок – аналіз коефіцієнтів регресії значущих змінних (ознак). Коефіцієнт регресії показує, на скільки змінюватиметься Y (залежна змінна) за умов збільшення якоїсь змінної X_7, X_9, X_{10} на одиницю виміру тієї або іншої ознаки. Результати аналізу коефіцієнтів регресії нашої оптимальної множинної регресійної моделі представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

Показники коефіцієнтів регресії

Незалежна змінна	Коефіцієнт регресії	Показник коефіцієнту регресії	Значущість
<i>Внутрішня мотивація (x_7)</i>	b_7	3,08865	Готовність до змін зростатиме на 3,08, якщо на одну одиницю виміру зростатиме внутрішня мотивація
<i>Зовнішня позитивна мотивація (x_9)</i>	b_9	3,38810	Готовність до змін зростатиме на 3,38, якщо на одну одиницю виміру зростатиме зовнішня позитивна мотивація
<i>Відкритість до нового досвіду (x_{10})</i>	b_{10}	0,13504	Готовність до змін зростатиме на 0,13, якщо на одну одиницю виміру зростатиме показник відкритості до нового досвіду

За умови визначення в регресії трьох значущих ознак можна перерахувати їх попарну кореляцію зі змінною Y без урахування впливу третьої (табл. 4). Оскільки в моделі є три незалежні змінні, які найбільшою мірою визначають досліджуваний показник готовності до змін, то можна скласти загалом шість варіантів комбінацій між цими змінними та досліджуваним показником. Аналіз цієї статистики здатен продемонструвати внесок і вплив кожної з незалежних змінних на кореляцію залежної змінної з двома іншими. Таким чином можна спрогнозувати те, як змінюватиметься кореляція між

показником готовності до змін з іншими показниками у разі, якщо ми виключатимемо якусь одну з незалежних змінних. Так, кореляція між готовністю до змін (Y) та зовнішньою позитивною мотивацією (X₉) зміниться на 0,47, якщо забрати із співвідношення показник відкритості до нового досвіду (X₁₀).

Таблиця 4

Аналіз парних коефіцієнтів кореляції залежної змінної з кожною з незалежних змінних без урахування третьої

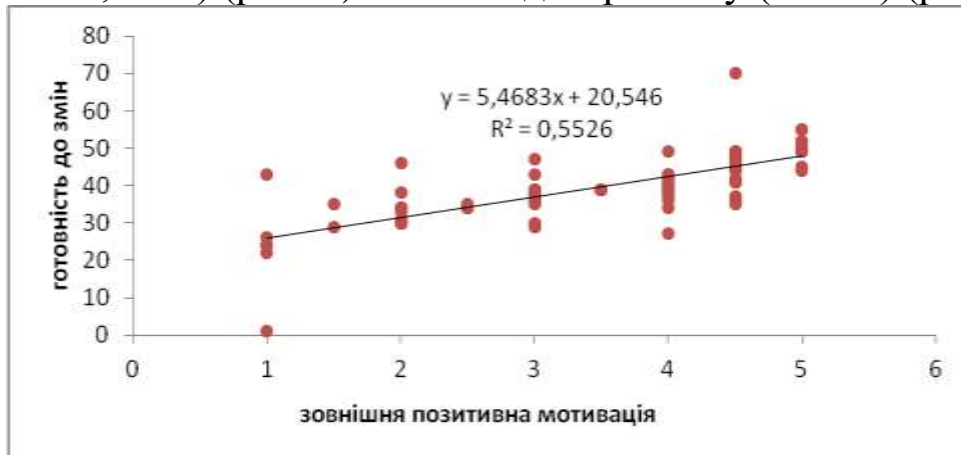
Залежність між змінними	Доля впливу	Різниця	Значущість
rYX ₉ без врахування впливу X ₁₀	0,47	-0,27	значна доля впливу X ₁₀
rYX ₉ без врахування впливу X ₇	0,61	-0,13	досить значна доля впливу X ₇
rYX ₇ без врахування впливу X ₉	0,39	-0,24	значна доля впливу X ₉
rYX ₇ без врахування впливу X ₁₀	0,43	-0,20	значна доля впливу X ₁₀
rYX ₁₀ без врахування впливу X ₇	0,48	-0,18	значна доля впливу X ₇
rYX ₁₀ без врахування впливу X ₉	0,51	-0,15	досить значна доля впливу X ₉

Показники підтверджують, що кожна з трьох значущих ознак володіє значною та досить значною долею впливу. Тобто всі три значущі незалежні змінні в структурі такої характеристики як готовність до змін відіграють суттєву роль.

Крім цього, було здійснено аналіз коефіцієнтів еластичності, що демонструють те, як зміниться досліджуваний показник Y відносно предикторів X₇, X₉, X₁₀ у разі їх зміни на 1 %). Коефіцієнти еластичності становили відповідно: для X₇ (внутрішня мотивація) – 0,363, для X₉ (зовнішня позитивна мотивація) – 0,299, для X₁₀ (відкритість до нового досвіду) – 0,224. Тобто всі значення еластичності предикторів, що є значущими в нашій моделі, менше 1, що означає нееластичність будь-якого з них щодо залежної змінної – лише всі вони спільно можуть визначати еластичність готовності до змін. Це означає, що за умови змін окремо показників зовнішньої позитивної мотивації, внутрішньої мотивації або відкритості до нового досвіду не відбуватиметься суттєвих змін у показнику готовності до змін.

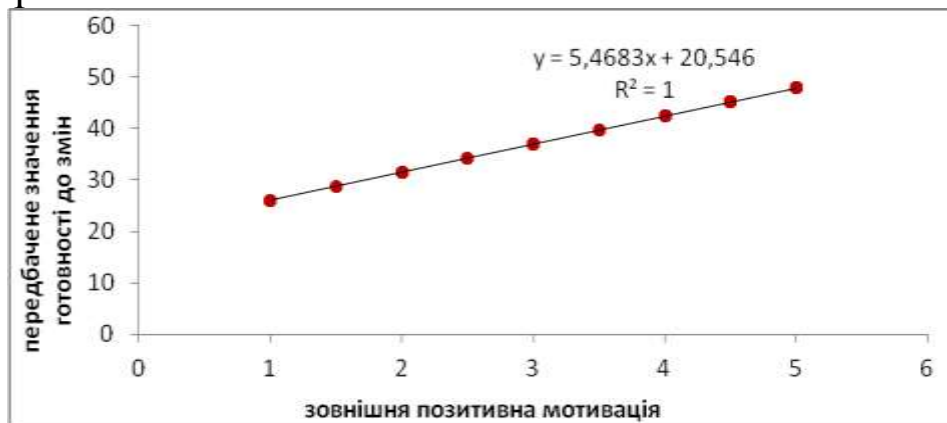
Оскільки модель множинної лінійної регресії будується не лише для визначення найбільш впливових факторів, що визначають та прояснюють найбільшу долю дисперсії вибірки дослідження, але й для прогнозування того, як поводитиметься залежна змінна за умов динаміки впливових предикторів (незалежних змінних), було

побудовано графіки діаграм розсіювання (scatter plots). На них продемонстровано, як співвідносяться залежний показник Y (готовність до змін) з найбільш впливовим предиктором X_9 (зовнішня позитивна мотивація) на останньому етапі множинної лінійної регресії ($R^2 = 0,5526$) (рис. 1) та на стадії прогнозу ($R_2 = 1$) (рис. 2).

Рис. 1. Діаграма розсіювання спостережуваних показників залежної змінної «готовність до змін» та найбільш значущої змінної «зовнішня позитивна мотивація»

Діаграми розсіювання наочно демонструють те, якими б могли бути показники готовності до змін у досліджуваних вибірці, якби наша модель мала $R^2 = 1$, тобто описувала би всі 100 % дисперсії нашої вибірки.

Рис. 2. Діаграма розсіювання прогнозованих показників залежної змінної «готовність до змін» та найбільш значущої змінної «зовнішня позитивна мотивація»

Отже, врахувавши всі нюанси множинного регресійного аналізу, можна зробити на його основі такі висновки:

1) у множинну лінійну регресію ввійшло 13 змінних (досліджувана залежна змінна Y (готовність до змін) та 12 пояснювальних змінних, визначених під час аналізу матриці

кореляційних коефіцієнтів). Упродовж усіх етапів дослідження t-статистика свідчила, що між досліджуваною змінною та, принаймні, однією з незалежних змінних X_1 - X_{12} існує стійкий лінійний зв'язок, а, отже, побудова регресійної моделі виправдана;

2) з 12 отриманих моделей лінійної регресії ми обрали одну – з трьома значущими ознаками та сукупною поясненою дисперсією 65,54 %. Найвищим показником значущості у вибірці володіє ознака X_9 «зовнішня позитивна мотивація» – з власним показником дисперсії 55,26 %. Значною часткою впливу також володіють змінні X_7 «внутрішня мотивація» та X_{10} «відкритість до нового досвіду»;

3) частина непроясненої моделлю дисперсії становить 30,32 %. Це означає, що існує 30,32 % досліджуваної змінної «готовність до змін», які визначаються ознаками, не врахованими в нашому дослідженні;

4) перераховані показники парних коефіцієнтів кореляції трьох значущих змінних свідчать про те, що показники зовнішньої позитивної мотивації та внутрішньої мотивації володіють дуже високим рівнем впливу на показник готовності до змін, а показник відкритості до нового досвіду – високим рівнем впливу;

5) аналіз коефіцієнтів еластичності свідчить, що залежна змінна не є еластичною щодо жодної з трьох незалежних змінних. Лише всі три – одночасно, в сукупності здатні визначати еластичність такої психічної характеристики як готовність до змін.

Висновки і перспективи. Побудована модель множинної лінійної регресії дала змогу виділити найбільш значущі чинники, що прояснюють готовність до змін серед майбутніх правоохоронців, а саме: показники зовнішньої позитивної мотивації, внутрішньої мотивації, відкритості до нового досвіду. Отримані дані демонструють, що до лав Національної поліції приходять молоді люди, найбільш мотивовані суспільною вагою професії, соціальним престижем та привабливістю, особливостями корпоративної субкультури правоохоронців, матеріальним благополуччям, бажанням працювати в команді, бажанням бодай на певний час присвятити життя типу діяльності, яка хоч і з високим ступенем ризику, але в змозі надати певну соціальну стабільність. Загалом виокремлення такого набору чинників дає змогу якісніше формувати кадрову політику та трансформувати уявлення про роль та значення готовності до змін, інноваційності, мислення зростання у професійній

діяльності правоохоронця. Адже готовність до змін – це також і вміння послуговуватись сучасними рішеннями під час здійснення правоохоронних функцій, здатність до гнучкості у світі, де локальні та глобальні виклики перманентно вимагають швидкості реагування.

Література

1. Ahmad, A. B., Liu, B., & Butt, A. S. (2020). Scale development and construct clarification of change recipient proactivity. *Personnel Review*, 49(8), 1619–1635. <https://doi.org/10.1108/PR-02-2019-0091>
2. Augustsson, H., Richter, A., Hasson, H., & von Thiele Schwarz, U. (2017). The need for dual openness to change: A longitudinal study evaluating the impact of employees' openness to organizational change content and process on intervention outcomes. *Journal of Applied Behavioral Science*, 53(3), 349–368. <https://doi.org/10.1177/0021886317691930>
3. Encouragement: The essential element of helping. (2019). *Adlerian counseling and psychotherapy: A Practitioner's wellness approach, sixth edition* (pp. 84–114) <https://doi.org/10.4324/9781351038744>
4. Jungers, C., & Gregoire, J. (2021). Confrontation: A dialectical humanistic consideration. *Journal of Humanistic Counseling*, 60(1), 58–75. <https://doi.org/10.1002/johc.12151>
5. Knight, D. K., Joe, G. W., Becan, J. E., Crawley, R. D., Theisen, S. E., & Flynn, P. M. (2019). Effectiveness of an intervention for improving intrinsic motivation among adolescent males in a secure substance use treatment setting. *Criminal Justice and Behavior*, 46(1), 101–114. <https://doi.org/10.1177/0093854818804857>
6. Myklebust, T., Motland, K., Garnås, A., Bjørklund, R., Bjørkli, C., & Fostervold, K. I. (2020). An empirical evaluation of the relationship between human relations climate and readiness for change. *Scandinavian Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(1), 1–12. <https://doi.org/10.16993/SJWOP.74>
7. Olafsen, A. H., Nilsen, E. R., Smedsrud, S., & Kamaric, D. (2020). Sustainable development through commitment to organizational change: The implications of organizational culture and individual readiness for change. *Journal of Workplace Learning*, 33(3), 180–196. <https://doi.org/10.1108/JWL-05-2020-0093>
8. Peng, J., Li, M., Wang, Z., & Lin, Y. (2021). Transformational leadership and employees' reactions to organizational change: Evidence from a meta-analysis. *Journal of Applied Behavioral Science*, 57(3), 369–397. <https://doi.org/10.1177/0021886320920366>
9. Qiao, S., Da, W., Li, X., Zhou, Y., & Shen, Z. (2021). Occupational stress, burnout, and organizational readiness for change: A longitudinal study among HIV HCPs in china. *Psychology, Health and Medicine*, <https://doi.org/10.1080/13548506.2021.1903059>
10. Rehman, N., Mahmood, A., Ibtasam, M., Murtaza, S. A., Iqbal, N., & Molnár, E. (2021). The psychology of resistance to change: The antidotal effect of

organizational justice, support and leader-member exchange. *Frontiers in Psychology*, 12 <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.678952>

11. Salcido, C. G., Ray, J. V., Caudy, M., Viglione, J., & Walter, R. J. (2019). Associations between psychopathic traits and readiness for change: An exploratory analysis. *Personality and Individual Differences*, 141, 86–91. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.12.021>

12. Weigold, I. K., Weigold, A., Russell, E. J., Wolfe, G. L., Prowell, J. L., & Martin-Wagar, C. A. (2020). Personal growth initiative and mental health: A meta-analysis. *Journal of Counseling and Development*, 98(4), 376–390. <https://doi.org/10.1002/jcad.12340>

13. Zaman, S., & Naqvi, I. (2020). Translation and validation of personal growth initiative scale-II for pakistani adults. *Pakistan Journal of Psychological Research*, 35(4), 657–674. <https://doi.org/10.33824/PJPR.2020.35.4.35>

14. Стояцька Г. (2021). Особливості детермінації готовності до змін серед майбутніх українських правоохоронців. *Психологічні перспективи/ Psychological Prospects*. № 37. 2021. С. 214–232. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-37-214-232>

15. Наказ МВС України (2019). «Про вдосконалення підготовки курсантів у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» № 427 від 30.05.2019 р.

16. Наказ МВС України (2021). «Про підготовку фахівців у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських за освітньо-професійною програмою “2 роки курсант – 1 рік слухач”» № 615 від 18.08.2021 р.

Referenses

1. Ahmad, A. B., Liu, B., & Butt, A. S. (2020). Scale development and construct clarification of change recipient proactivity. *Personnel Review*, 49(8), 1619–1635. <https://doi.org/10.1108/PR-02-2019-0091>

2. Augustsson, H., Richter, A., Hasson, H., & von Thiele Schwarz, U. (2017). The need for dual openness to change: A longitudinal study evaluating the impact of employees' openness to organizational change content and process on intervention outcomes. *Journal of Applied Behavioral Science*, 53(3), 349–368. <https://doi.org/10.1177/0021886317691930>

3. Encouragement: The essential element of helping. (2019). *Adlerian counseling and psychotherapy: A Practitioner's wellness approach, sixth edition* (pp. 84–114) <https://doi.org/10.4324/9781351038744>

4. Jungers, C., & Gregoire, J. (2021). Confrontation: A dialectical humanistic consideration. *Journal of Humanistic Counseling*, 60(1), 58–75. <https://doi.org/10.1002/johc.12151>

5. Knight, D. K., Joe, G. W., Becan, J. E., Crawley, R. D., Theisen, S. E., & Flynn, P. M. (2019). Effectiveness of an intervention for improving intrinsic motivation among adolescent males in a secure substance use treatment

setting. *Criminal Justice and Behavior*, 46(1), 101–114.
<https://doi.org/10.1177/0093854818804857>

6. Myklebust, T., Motland, K., Garnås, A., Bjørklund, R., Bjørkli, C., & Fostervold, K. I. (2020). An empirical evaluation of the relationship between human relations climate and readiness for change. *Scandinavian Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(1), 1–12. <https://doi.org/10.16993/SJWOP.74>

7. Olafsen, A. H., Nilsen, E. R., Smedsrud, S., & Kamaric, D. (2020). Sustainable development through commitment to organizational change: The implications of organizational culture and individual readiness for change. *Journal of Workplace Learning*, 33(3), 180–196. <https://doi.org/10.1108/JWL-05-2020-0093>

8. Peng, J., Li, M., Wang, Z., & Lin, Y. (2021). Transformational leadership and employees' reactions to organizational change: Evidence from a meta-analysis. *Journal of Applied Behavioral Science*, 57(3), 369–397. <https://doi.org/10.1177/0021886320920366>

9. Qiao, S., Da, W., Li, X., Zhou, Y., & Shen, Z. (2021). Occupational stress, burnout, and organizational readiness for change: A longitudinal study among HIV HCPs in china. *Psychology, Health and Medicine*, <https://doi.org/10.1080/13548506.2021.1903059>

10. Rehman, N., Mahmood, A., Ibtasam, M., Murtaza, S. A., Iqbal, N., & Molnár, E. (2021). The psychology of resistance to change: The antidotal effect of organizational justice, support and leader-member exchange. *Frontiers in Psychology*, 12 <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.678952>

11. Salcido, C. G., Ray, J. V., Caudy, M., Viglione, J., & Walter, R. J. (2019). Associations between psychopathic traits and readiness for change: An exploratory analysis. *Personality and Individual Differences*, 141, 86–91. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.12.021>

12. Weigold, I. K., Weigold, A., Russell, E. J., Wolfe, G. L., Prowell, J. L., & Martin-Wagar, C. A. (2020). Personal growth initiative and mental health: A meta-analysis. *Journal of Counseling and Development*, 98(4), 376–390. <https://doi.org/10.1002/jcad.12340>

13. Zaman, S., & Naqvi, I. (2020). Translation and validation of personal growth initiative scale-II for pakistani adults. *Pakistan Journal of Psychological Research*, 35(4), 657–674. <https://doi.org/10.33824/PJPR.2020.35.4.35>

14. Stoyatska G. (2021). Determination peculiarities of readiness for changes among future Ukrainian law enforcement officers. *Psychological Prospects Journal*, (37), 214–232. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-37-214-232> [in Ukrainian].

15. Nakaz MVS Ukrainy (2019). «Pro vdoskonalennia pidhotovky kursantiv u zakladakh vyshchoi osvity iz spetsyfichnymy umovamy navchannia, yakizdiisniuiut pidhotovku politseiskykh za spetsialnistiu «Pravookhoronna diialnist» [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On improving the training of cadets in higher education institutions with specific training conditions, which train police officers in the specialty" Law Enforcement "] No 427 vid 30.05.2019 r. [in Ukrainian].

16. Nakaz MVS Ukrayiny (2021). «Pro pidhotovku fakhivtsiv u zakladakh vyshchoyi osvity iz osoblyvymy umovamy navchannya, yaki zdiysnyuyut' pidhotovku politseys'kykh za osvith'o-profesiynoyu prohramoyu «2 roky kursant – 1 rik slukhach»» [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On the training of specialists in higher education institutions with specific training conditions that train police officers under the educational and professional program "2 years cadet – 1 year student"] No 615 vid 18.08.2021 r. [in Ukrainian].

Received: 01.11.2021

Accepted: 20.11.2021

ПОСТАННЯ ПСИХОСОФІЙНОГО ДИСКУРСУ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Фурман Анатолій

Західноукраїнський національний університет

м. Тернопіль, Україна

anatoliy_furman@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-1550-6955>

Шаюк Ольга

Західноукраїнський національний університет

м. Тернопіль, Україна

olgashayuk@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-9015-4219>

Мета. У дослідженні вперше окреслено проблемне поле започаткування психософійного дискурсу толерантності, який науково проєктується розгорнути за вчинковим принципом В. А. Роменця, а також за методологічними підходами, нормативами і засобами вітакультурної методології наукової школи А. В. Фурмана.

Методи. Для реалізації мети наукового пошуку були використані методи: психологічного аналізу, проблемно-комунікативного синтезу, індуктивного переходу від конкретного до загального, логіко-змістової дедукції як сходження від загального до одиничного і конкретного, канонічного вчинення у його психософійному витлумаченні.

Результати. В контексті актуальності створення новітньої моделі/концепції толерантності системно розглянуто найбільш значущі точки її генези в найважливіших вимірах філософського та наукового осмислення, тенденції розуміння та інтерпретації цього ковітального феномену людського повсякдення, його формовияви суспільного уреальнення і суб'єктного життєреалізування. Водночас толерантність розкрито і як важливий концепт сучасного теоретичного мислення і професійного методологування, а також як інтегральну особистісну рису-якість. Однак найважливіша авторська ідея, що сформульована як надзавдання дослідження, полягає в тому, щоб обґрунтувати вчинок толерантності як вузловий осередок життєдіяльності і в першому предметному наближенні визначити його психософійні контури за допомогою системного набору методів: критичного аналізу, рефлексивного синтезу, логічної та емпіричної індукції, смислової дедукції з використанням

інтелектуальних засобів мислєдїяльностї і професїйного методологїчного моделювання. Внаслїдок отримано теоретичне обґрунтування моделї вчинку толерантностї як взаємодоповнення чотирьох компонентів – ситуацїйного, мотивацїйного, дїяльного і пїслядїяльного. Таке структурне узмїстовлення канонїчно органїзованого вчинення уможливило висвітлення векторів психософїї толерантностї, аргументування продуктивностї розробки психософїйного напрямку вивчення толерантностї як свїтоглядної унїверсалїї, котра спїввїдносить ментальнї і мовленнєвї, емоцїйнї та інтелектуальнї, рацїональнї та їррацїональнї, екзистенцїйнї та моральнї складовї їсторичного досвїду людства, збагачує масову свїдомїсть уявленнями про прийнятнї форми, методи і засоби соцїальних учинкїв, ситуацїйної взаємодїї та порозумїння, а вїдтак програмує життя всїх і кожного згїдно їз законами гуманностї, солїдарностї, спївдружностї.

Висновки. Проведене дослїдження доводить, що евристичний напрям конструктивної розробки розлогої проблематики людської толерантностї є не так її детальним психологїчним вивченням, як психософїйним осмисленням, цїннїсним наповненням і вчинково-канонїчним зреалїзуванням великих спїльнот, малих груп і кожної особистостї зокрема. Саме це дає змогу свїтоглядно програмувати життєвий шлях зрїлої особи, яка стала на шлях розсудливого вчинення.

Ключовї слова: толерантнїсть, особистїсть, буття, учинення, психософїя, вчинок, свїдомїсть.

Furman Anatoly, Shayuk Olga. Formation of psychosocial discourse of tolerance.

Purpose. This is a study for the first time that outlines the problematic field of the beginning of the psychosocial discourse of tolerance which is scientifically projected to be developed according to the action principle of V.A. Roments, methodological approaches, standards and means of vitfcultural methodology of the scientific school A.V. Furman.

Methods. To realize the purpose of scientific research were used as methods: psychological analysis, problem-communicative synthesis, inductive transition from specific to general, logical-semantic deduction as the ascent from general to individual and specific, canonical commission in its psychosocial interpretation.

Results. In the context of the urgency of creating the latest model/concept of tolerance are systematically considered the most important points of its genesis in the most important dimensions of philosophical and scientific understanding, tendencies of understanding and interpretation of this covital phenomenon of human everyday life, and its manifestation of social and subjective realization. At the same time, tolerance is revealed as an important concept of modern theoretical thinking and professional methodology, as well as as an integral personal trait-quality. However, the most important author's idea was formulated as the overriding task of research, to justify the act of tolerance as a nodal center of life and in the first subject approximation to determine its psychosocial contours using a systematic set of

methods: critical analysis, reflexive synthesis, logic and empiricism. semantic deduction with the use of intellectual means of thinking and professional methodological modeling. As a result, a theoretical substantiation of the model of tolerance as a complement of four components - situational, motivational, active and post-action. This structural interpretation of canonically organized action allowed to identify the vectors of the psychosophy of tolerance to assert the productivity of the psychosophical direction of the study of tolerance as a worldview universality that correlates mental and speech, emotional and intellectual, rational and irrational, moral and existential components of human consciousness. It enriches the mass consciousness with ideas about acceptable forms, methods and means of social action, situational interaction and understanding, and thus programs the life of everyone according to the laws of humanity, solidarity, and commonwealth.

Conclusions. As a result of the study it was concluded that the heuristic direction of constructive development of extensive issues of human tolerance is not so much in its detailed psychological study, as in psychosophical understanding, value and canonical implementation of large communities and small groups and individuals. This makes it possible to programmatically program the life path of a mature person who has embarked on the path of conscious action.

Key words: tolerance, personality, being, deed, psychosophy, deed, consciousness.

Фурман Анатолий, Шаюк Ольга. Формирование психософийного дискурса толерантности.

Цель. В исследовании впервые очерчено проблемное поле возникновения психософийного дискурса толерантности, который научно проектируется развернуть за принципом поступка В.А. Роменца, методологическими подходами, нормативами и средствами витакультурной методологии научной школы А.В. Фурмана.

Методы. Для реализации цели научного поиска были использованы методы: психологического анализа, проблемно-коммуникативного синтеза, индуктивного перехода от конкретного к общему, логико-содержательной дедукция как восхождение от общего к единичному и конкретному, каноническому совершению в его психософийном истолковании.

Результаты. В контексте актуальности создания новейшей модели/концепции толерантности системно рассмотрены наиболее значимые точки ее генезиса в важнейших измерениях философского и научного осмысления, тенденции понимания и интерпретации этого ковитального феномена человеческой повседневности, его общественные и субъектные формы. В то же время толерантность раскрыта и как важный концепт современного теоретического мышления и профессионального методологирования, а также как интегральная личностная черта-качество. Однако важнейшая авторская идея, сформулированная как сверхзадача исследования, состоит в том, чтобы обосновать поступок толерантности как узловый очаг жизнедеятельности и в первом предметном приближении

определить его психософийные контуры с помощью системного набора методов: критического анализа, рефлексивного синтеза, логической и эмпирической дедукции с использованием интеллектуальных средств мыследеятельности и профессионального методологического моделирования. В результате получено теоретическое обоснование модели поступка толерантности как взаимодополнения четырех компонентов – ситуационного, мотивационного, деятельного и последятельного. Такое структурное содержание канонически организованного совершения позволило показать векторы психософии толерантности, аргументировать продуктивность разработки психософийного направления изучения толерантности как мировоззренческой универсалии, которая соотносит ментальные и языковые, эмоциональные и интеллектуальные, рациональные и иррациональные, моральные и экзистенциальные составные человеческого опыта, обогащает массовое сознание представлениями о приемлемых формах, методах и средствах социальных поступков, ситуационного взаимодействия и взаимопонимания, и таким образом программирует жизнь всех и каждого по законам гуманности, солидарности, содружества.

Выводы. В итоге проведенного исследования говорится, что эвристическим направлением конструктивной разработки проблематики человеческой толерантности есть не столько ее детальное психологическое изучение, сколько психософийное осмысление, ценностное наполнение и ее поступочно-каноническая реализация как крупными сообществами, так и малыми группами и каждой личностью в частности. Именно это позволяет мировоззренчески программировать жизненный путь зрелого лица, ставшего на осознанный путь реализации своей жизни.

Ключевые слова: толерантность, личность, бытие, учение, психософия, поступок, сознание.

Вступ. Цінування різноманітності підкреслює усвідомлення, визнання, розуміння та оцінювання людських відмінностей і обертається навколо створення інклюзивного середовища, в якому кожен відчуває себе шанованим. Йдеться про схвалення і прийняття чужої практики, думки та переконань, котре уможлиблюється через культивування людським загалом толерантності.

Толерантність – бажана в суспільстві й одна з небагатьох суперечливих цінностей, що її значення зрідка ставиться під сумнів. Однак, зважаючи на конкретні ситуації, сучасні інтерпретації толерантності можуть бути проблематичними для використання їх як інструментальних. Толерантність, яку здебільшого розуміють як повагу та ввічливість до інших, можна сприймати і як більш відповідний та ефективний інструмент для послаблення ворожого

напруження між окремими особами і групами; для того, щоб допомогти подолати минулий нерозв'язний конфлікт, не розчинити, а обмежити деструктивність суперечки, або, принаймні, призвести до позитивної динаміки. Однак і така промоція толерантності не має переконливих аргументів. Навпаки – існує багато різних причин, які роблять її універсальною, необхідною концепцією і ключовою цінністю людського загалу. Зокрема, йдеться про політичні і прагматичні, гносеологічні та епістемологічні, етичні та ін., котрі проаналізовані в рамках проєкту комплексного фундаментального дослідження толерантності як потенційної основи нової державної українотворчої ідеології (Фурман, 2013).

Оскільки проблема толерантності пов'язана не тільки з низкою принципів філософсько-світоглядних питань, а й із соціально-філософськими засадами пізнання буттєвих засновків мислєдїяльностї та свідомості толерантної особистості, то очевидним кроком на шляху довершеного теоретичного аргументування ціннісної вагомості толерантності для сьогодення є пошук та дослідження власне її психософійного дискурсу, що й зумовило мету цього дослідження.

Методи та процедура дослідження. У дослідженні застосовано методи психологічного аналізу, проблемно-комунікативного синтезу, індуктивного переходу від конкретного до загального, логіко-змістової дедукції як сходження від загального до одиничного і конкретного, канонічного вчинення у його психософійному витлумаченні.

Обговорення результатів. Толерантність – цивілізаційна норма сьогодення. Такою її оголосила ЮНЕСКО в Декларації про принципи толерантності 16 листопада 1995 року: «Толерантність – це повага, прийняття і розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм вираження і способів бути людиною» (ст. 1 п. 1). Відтоді цей день відзначається як Міжнародний день толерантності (Декларація принципів толерантності, 2015). Незважаючи на визнання на офіційному рівні й повсякденну актуальність, позиції толерантності не є міцними і стабільними. Вони розхитані насамперед практичним недотриманням толерантності на міждержавному рівні, в сутичках між представниками різних релігійних конфесій, у відверто ворожому ставленні до того, що відрізняється. На жаль, перелік фактів інтолерантності можна

продовжувати.

Та всупереч цьому, протягом останніх трьох століть її визнано однією з фундаментальних цінностей. У сучасній суспільній риторичі вона, як і раніше, посідає сильну позицію, хоча презентує доволі складну шкалу пріоритетів (Beaugrande, 1997; Garnsey, 2016; Milo, 2019). Проте тверде переконання в цінності толерантності дотепер не обґрунтоване відповідними теоретичними доказами, хоча задля прояснення розуміння і засад толерантності виконано багато досліджень як у світі, так і в Україні. Їх результати суттєві, але далеко не беззаперечні чи остаточні й здебільшого визначають тільки рівень готовності чи неготовності терпіти іншого і недостатньо виявляють глибинну сутність феномену толерантності. Водночас це спричинило чимало складнощів і протиріч, особливо коли йдеться про межі толерантності, тобто про те, наскільки і в яких ситуаціях толерантність має бути присутня та чи є в неї ліміти (Галицький, 2018; Мельник, 2012; Brown, 2009; Heyd, 1998). Крім того, неоднотайність проглядається і в обґрунтуванні засновків, передумов, чинників та механізмів дії-перебігу цього ковітального явища. Адже толерантність як ставлення і поведінка є складним явищем, оскільки містить контрастні компоненти прийняття і відторгнення, причини яких, як не парадоксально, знаходяться на різних рівнях – індивідуального і специфічного етичного комплексу особистості і загальнолюдської моралі (Шаюк, Фурман, 2019; Dalcourt, 2017; Forst, 2018; Guciykunst, Ting-Toomey, Chua, 2018).

Очевидним є той факт, що розвинена суспільна свідомість оформила уявлення про толерантність як моральну рису-якість, тобто як людську чесноту, котра характеризує прийняття однією особою або групою інтересів, переконань, вірувань, звичок інших людей чи спільнот і виражається в гуманному прагненні досягти взаємного порозуміння та узгодження різних мотивів, установок, орієнтацій, не вдаючися до насильства, пригнічення людської гідності й натомість використовуючи гуманітарні можливості – діалог, роз'яснення, співпрацю, взаємодопомогу. В абстрагуванні така «знята» форма соціальних відносин людей пізнається як процедура взаємодії частин зі своїм цілим. І перше, що тут доводиться виділяти, – нетотожність, з одного боку, реально існуючої людини самій собі як цілісності, а з іншого – людського світу до свого природного й суб'єктивного середовища існування.

Другим є те, що особливо важко стверджувати принципи толерантності в соціальній свідомості в контексті доктринального домінування такого джерела розвитку як насильство, агресія, оскільки основну логіку мислення в епоху постмодерну задали три великі конфліктологи: Чарльз Дарвін, який виклав концепцію розвитку тільки через виживання і боротьбу видів, Карл Маркс, який висунув ідею про розвиток тільки через антагонізм класів, через їхню боротьбу і конфлікт і Зигмунд Фройд, який у своїх працях показав, що тільки конфлікт між свідомістю і несвідомим рухає розвитком особистості (Смазнова, 2019; Witenberg, 2019).

Третє. Постійними предикатами суперечності стосовно людини і людського світу є, як було зазначено, дійсні умови її буття і форми повсякденного спілкування. Самі ці предикати непостійні, нестатичні, вони змінюються, сприяють або перешкоджають появі інших, перестають існувати або недовго зберігаються. Це цілковита закономірна властивість розвитку людських стосунків. Це пояснює те, що протягом усіх історичних змін суспільства в різні епохи в людських взаєминах домінували зовсім різні ідеї, ідеологеми, світогляди (Капто, 2011; Свендсен, 2016; Beaugrande, 1997; Ellis, 2004).

Очевидно, що проблемогенні процеси сьогодення сучасного світу впливають на мінливість і адаптивність багатьох світоглядних систем та настановлень. Промовисті факти напружених суспільних відносин указують на потребу діалогу, обміну думками з метою особистісного взаємозбагачення громадян, на нагальність більш глибокого розуміння суті вчинкових явищ, їх причин і наслідків. А це означає, що своєчасним є коригування і наукових уявлень про сутність толерантності, про дійсні суспільні зв'язки та узгодження з ідеями і принципами, які продукують національно-культурні, релігійні, соціальні, політичні, економічні реалії.

Першою спробою такого багатопредметного та міжнаукового розв'язання цієї проблеми став проєкт комплексного фундаментального дослідження толерантності як потенційної основи нової державної українотворчої ідеології, запропонований у 2013 році А. В. Фурманом (Фурман, 2013). Автор здійснив філософсько-методологічне обґрунтування генези толерантності як фактора сталого суспільного розвитку і чинника соціокультурної інтеграції українства в онтолого-феноменологічному, гносеолого-

ноуменологічному, психосоціальному та психософійному засадничих напрямках його рефлексивного миследіяльнісного опрацювання. У зазначеному форматі також окремо аргументовано і презентовано продуктивність розробки онтолого-феноменологічного напрямку вивчення толерантності (Фурман, Шаюк, 2015). Зокрема, досліджено толерантність як спосіб людського буття, а, отже, як вітакультурну форму його оприявнення у життєдіяльності людини.

Водночас в аналітичних рамках окресленого теоретико-методологічного рефлексування толерантності як онтофеноменальної форми буття ми раніше обґрунтували її як засадничу цінність сучасної культури, як усвідомлену, осмислену і відповідальну життєву позицію, реалізація якої в кожній окремій ситуації має певний смисл і вимагає від толерантної особистості благодатного пошуку смислу і прийняття будь-якого іншого людського світу як рівноправного (Свендсен, 2016; Фурман, 2013; Фурман, Шаюк, 2015).

Дослідження толерантності у форматі гносеолого-ноуменологічного напрямку дало змогу проаналізувати її як важливе поняття сучасного філософського і теоретичного осмислення та професійного методологування і презентувати в руслі гносеологічних, епістемологічних, герменевтичних, етико-релятивістських та синергетичних інтерпретацій (Шаюк, Фурман, 2018)). Таке логіко-змістове взаємодоповнення суттєво поглиблює розуміння толерантності і фундує її як концепт, що базується на інтелектуальних ресурсах онтологічних поглядів на реальну дійсність і позиціонує її як певну гносеоноуменальну дійсність, що уможлиблює усвідомлення і прийняття складності й багатомірності як самої життєвої реальності, так і варіативності її сприйняття, розуміння та оцінки різними людьми, а також відносності, неповноти і суб'єктивності особистих уявлень, персоніфікованих картин світу.

Дослідження толерантності в аспекті психосоціального теоретизування окреслює її аналіз інтерпретаціями соціогенетичного, конфліктологічного, ксенологічного, інформаційно-комунікативного то особистісного підходів. Таке логічне і змістове поєднання сутнісно поглиблює розуміння толерантності й уможлиблює її репрезентацію як психосоціальної цінності, що характеризується терпимим ставленням до іншого, другого чи альтернативного і є важливою соціокультурною нормою, яка примножує і покращує результати співробітництва і загальнолюдського спілкування, а тому постає в

суспільному житті як рамкова умова ефективності соціальних зв'язків, усталених і нових форм комунікативної взаємодії (Вітакультурна методологія, 2019; Сагановська, 2017; Смазнова, 2019). В особистісному вимірі вона закономірно самоорганізується як інтегральна риса індивідуального світу особистості, котра визначає її активну позицію у взаємостосунках з людьми незалежно від їхньої культурної, соціальної та національної приналежності, передбачає порозуміння в будь-яких, зокрема й у конфліктних умовах міжособистісної взаємодії (Шаюк, Фурман, 2019; Beaugrande, 1997; Witenberg, 2019).

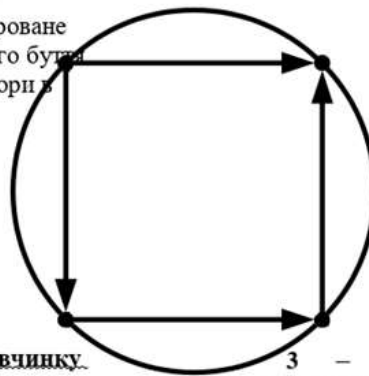
Органічною причиною і наступним очевидним кроком подальшого поглибленого дослідження толерантності в усіх складних взаємозв'язках і суперечностях її розвитку, а, щонайважливіше, вчинкового утвердження є те, що толерантність постає сьогодні не тільки теоретичним концептом, а й об'єктивно існуючим явищем, котре потребує як теоретичної рефлексії, так і певного практичного втілення. Як було зазначено, толерантність пов'язана з низкою принципових філософсько-світоглядних питань, які торкаються розуміння людини, її ідентичності, можливостей і меж пізнання, діалогу культур і цивілізацій, прояснення епістемологічної ситуації щодо понятійного горизонту толерантної свідомості та умов її збагачення в сучасному світі, виявлення її морально-етичної матриці, духовних джерел і вершинних психоформ (Вітакультурна методологія, 2019; Психологія вчинку, 2012; Shayuk, 2017; Milo, 2019; Žižek, 2008). Тож пошук власне психософійного дискурсу толерантності як учинення, соціально-філософських засад пізнання буттєвих засновків толерантної миследіяльності довершить теоретичну модель толерантності й уможливить пізнання її глибинної сутності.

Обґрунтування вчинку толерантності як вузлового осереддя буття через узмістовлення його ситуаційного, мотиваційного, діяльного і післядіяльного компонентів (див рис. 1): уможливить експериментальне дослідження її глибинних механізмів та адекватної інтерпретації отриманих результатів. Таку модель слушно взяти за основу для розбудови системи рекомендацій щодо створення нових соціальних технологій закорінення толерантності у свідомість людей, виховання її в кожного члена суспільства як права вільного вибору, як учинення не з примусу, а згідно з бажаннями і совістю, як

унікальної психодуховної практики для творення себе, світу та їхнього солідарного співіснування.

1 – ситуаційний компонент вчинку толерантності полягає в тому, що через своєрідне поєднання культурно-історичних, соціальних, індивідуальних умов та психологічних станів, властивостей, індивідуальної природи особистості інтелектуальними ресурсами створюється сукупність значущостей толерантного співжиття громадян як світоглядного орієнтиру, котрий спричинює певну форму суб'єктності окремої особистості – **вчинкової активності**, яка має спрямованість на діяння, центроване навколо унікальності людського буття та пошуку психосоціальної опори в ньому

4 – післядійовий компонент вчинку толерантності: вторинне, постдійове осмислення змісту здійснених учинкових дій, усвідомлення результатів вчинкового діяння та оцінювання, осмислення їх; реалізується через самоаналіз, критичне ставлення до власних дій; розвиває здатність усвідомлювати, оцінювати і вносити корективи у стратегію своєї поведінки, перебудовувати чи долати неадекватні установки, ставлення, конструкти.

2– мотиваційний компонент вчинку толерантності: усвідомлення та актуалізації певних стимулів та інтенцій учинкової активності, поєднання ідеалів, ідей, смислів, серед яких центральне місце посідають цінність поваги до людини як такої, вартості її прав і свобод, рівноправність у виборі світогляду і життєвої позиції, вагомість відповідальності за власне життя, визнання аналогічних можливостей розвитку і самоствердження за іншими людьми

3 – дієвий компонент вчинку толерантності – дієва система вмінь, норм і навичок і компетентностей, які об'єднують увесь поведінковий та мислєдіяльниий репертуар особистості і визначають її спрямованість до світу, установлення й урівноваження паритетно-сутнісних стосунків з ним, до конструктивних, солідарних та творчих форм, способів, засобів і механізмів учинкових актів і дій, до екзистенціальної та інтерперсональної комунікації;

Рис. 1. Структурне обґрунтування психософійних контурів учинку толерантності

Висновки і перспективи. Людина не може мислити себе незалежною від людського загалу, адже саме з ним вона перебуває у перманентному сутнісному зв'язку. Специфічні людські властивості – соціальність, розумність, моральність – витікають із природи світу і є свідченням її дотичності до фундаментальних тенденцій ковітального буття.

Водночас усвідомлення своєї причетності до всезагалу має спонукати людство до роздумів над можливістю благодатного співіснування, до розуміння, усвідомлення і пошанування інакшості в

ньому. Така стратегія співжиття вимагає глибоких змін у свідомості суспільства та особистості зокрема, звільнення її від претензії на зверхність не тільки в політичній та етичній риторичі, але й в основоположних уявленнях, в онтологічних і гносеологічних підвалинах, що означає формування толерантності як психософійної організованості, яка світоглядно програмуватиме життя кожного.

Психософія – це шлях до мудрості, шлях до того, як бути натхненним, спрямованим до світу в ролі активного, дійового партнера (В. А. Роменець). Постання психософійного дискурсу пов'язано із філософсько-психологічним обґрунтуванням учинку толерантності, щонайперше з змістовленням його ситуаційного, мотиваційного, діяльного та післядіяльного компонентів.

Перспективи подальшого дослідження порушеної проблеми пов'язані з рефлексивно-методологічним опрацюванням двох теоретичних центрів:

а) виявлення внутрішніх умов повноцінного толерантного вчинення на рівні особистості як натхненого дійового партнера соціальних стосунків;

б) упрозорення системи уявлень про закономірності становлення та виявлення у толерантному вчинковому діянні особистості, групи, спільноти сутності людського буття в його ситуаційній, екзистенційній та канонічній довершеності.

Література

1. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана: колективна монографія (2019). Тернопіль: ТНЕУ.
2. Галицький, І. (2018). *Толерантність у правовому житті сучасної України*: монографія. Одеса: Fenix.
3. Декларація принципів толерантності (2015). *Психологія і суспільство*, 3, 59–61.
4. Капто, А. С (2011). Толерантність в контексті концепції «Культура світу». *Безпека Євразії*, 1, 175–181.
5. *Психологія вчинку: шляхами творчості В.А. Роменця*: зб. ст./ упоряд. П. А. Мясоїд; відп. ред. А. В. Фурман (2012). Київ: Либідь.
6. Сагановська, Т. П. (2017). Толерантність як важлива складова частина принципу ненасилля. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Одеса, 19, 95-98.
7. Свендсен, Л. (2016). *Філософія свободи*. Львів: Видавництво Анетти Антоненко, Київ: Ніка-Центр.

8. Смазнова І. С. (2019). *Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс*: монографія. Одеса: Фенікс.
9. Мельник В. (Ред.). (2012). *Толерантність як соціально-культурний феномен: світоглядно-методологічний аспект*: колективна монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
10. Фурман, А. В. (2013). Генеза толерантності та перспективи українотворення (комплексний проект). *Психологія і суспільство*, 1, 6–20.
11. Фурман, А. В., Шаюк, О. Я. (2015). Толерантність як предмет онтофеноменологічного дискурсу. *Психологія і суспільство*, 3, 31–61.
12. Shayuk, O. (2017). Vitacultural Horizons of Tolerance Conceptual Cognition. *Психологія і суспільство*, 1, 73-78. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.01.073>
13. Шаюк, О. Я., Фурман, А. В. (2018) Методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантності у форматі гносеолого-ноуменологічного напрямку філософування. *Вітакультурний млин*, 20, 28–35.
14. Шаюк, О., Фурман, А. (2019). Методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантності у рамках психосоціального теоретизування. *Психологія і суспільство*, 2, 5–27. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.005>
15. Beaugrande, R. (1997) *Text, Discourse, and Process, Toward a Multidisciplinary Science of Texts* (Advances in Discourse Processes). Publisher: Ablex Pub.
16. Brown, W. (2009). *Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire*. Princeton University Press.
17. Dalcourt, G. J. (2017). *Tolerance*. New Catholic University of America Press
18. Ellis, A. (2004). *The Road to Tolerance: The Philosophy of Rational Emotive Behavior Therapy*. Prometheus Books.
19. Forst, R. (2018). *Toleranz im Konflikt: Geschichte, Gehalt und Gegenwart eines umstrittenen Begriffs*. Suhrkamp.
20. Garnsey, P. (2016). Religious toleration in classical antiquity. Persecution and toleration. *Studies in Church History*, 1–12.
21. Guciykunst, W. B., Ting-Toomey S., Chua E. (2018). Culture and interpersonal communication. Nevrbury Park.
22. Heyd, D. (1998). *Toleration: An Elusive Virtue* Kindle Edition. Princeton University Press.
23. Milo, D. S. (2019). *Good enough: the tolerance for mediocrity in nature and society*. Harward University Press.
24. Žižek, Sl. (2008). Tolerance as an Ideological Category. *Critical Inquiry*. *The University of Chicago Press*. 34(4), 660–682 <https://doi.org/10.1086/592539>
25. Witenberg, R. T. (2019). *The Psychology of Tolerance: Conception and Development*: <https://doi.org/10.1007/978-981-13-3789-5>

Referenses

1. Furman, A.V. & Furman, O.I. & Shandruk S.K. & Co (Eds.). (2019)

Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovoï shkoly profesora A. V. Furmana [Vitacultural methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A.V. Forman's Scientific School]. Ternopil: TNEU. [in Ukrainian].

2. Ghalyckyj, I. (2018). Tolerantnistj u pravovomu zhytti suchasnoji Ukraïny: monohrafija [Tolerance in the legal life of modern Ukraine: a monograph]. Odesa: Feniks. [in Ukrainian].

3. Deklaracija pryncypiv tolerantnosti [Declaration of principles on tolerance] (2015). *Psykhologhija i suspiljstvo*, 3, 59–61. [in Ukrainian].

4. Kapto, A. S (2011). Tolerantnistj v konteksti koncepciji «Kuljtura svitu» [Tolerance in the context of the concept "Culture of the world"]. *Bezpeka Evraziji*, 1, 175–181. [in Ukrainian].

5. Miasoid, P.A. & Furman A.V. (Eds). (2012) *Psykholohiia vchynku: shliakhamy tvorchoſti V.A. Romentsia [Psychology act: the way of creativity, of Romenets V.A.]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

6. Saghanovs'ka, T. P. (2017). Tolerantnistj jak vazhlyva skladova chastyna pryncypu nenasyllja [Tolerance as an important part of the principle of non-violence]. *Aktualjni problemy filosofiji ta sociologhiji*. Odesa, 19, 95–98. [in Ukrainian].

7. Svendsen, L. (2016). *Filosofija svobody [Philosophy of freedom]*. Ljviv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko, Kyjiv: Nika-Centr. [in Ukrainian].

8. Smaznova I. S. (2019). *Ahresiiia i tolerantnist: filosofsko-pravovyï dyskurs: monohrafiia [Aggression and tolerance: philosophical and legal discourse: a monograph]* Odesa: Feniks. [in Ukrainian].

9. Batsevych, F.S. & Hrabovska, S.L. & Darmoriz, O.V. & Co.(Eds.) (2012). *Tolerantnistj jak socialjno-kuljturnyj fenomen: svitoghljadno-metodologhichnyj aspekt: kolektyvna monohrafija [Tolerance as a socio-cultural phenomenon: worldview and methodological aspect: a collective monograph]*. Ljviv: LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].

10. Furman, A. V. (2013). Gheneza tolerantnosti ta perspektyvy ukraïnotvorennja (kompleksnyj proekt) [Genesis of tolerance and prospects of Ukrainian formation (complex project)]. *Psykhologhija i suspiljstvo*, 1, 6–20. [in Ukrainian].

11. Furman, A. V., Shajuk, O. Ja. (2015). Tolerantnistj jak predmet ontofenomenologhichnogho dyskursu [Tolerance as a subject of ontophenomenological discourse]. *Psykhologhija i suspiljstvo*, 3, 31–61. [in Ukrainian].

12. Shayuk, O. (2017). Vitacultural Horizons of Tolerance Conceptual Cognition. *Psykhologhija i suspiljstvo*, 1, 73–78. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.01.073> [in English].

13. Shajuk, O. Ja., Furman, A. V. (2018). Metodologhichni pidkhody do sutnisnogho piznannja tolerantnosti u formati ghnoseologho-noumenologhichnogho naprjamu filosofuvannja [Methodological approaches to the essential knowledge of tolerance in the format of epistemological and noumenological direction of philosophizing]. *Vitakuljturnyj mlyn*, 20, 28–35. [in Ukrainian].

14. Shajuk, O., Furman, A. (2019). Metodologichni pidkhody do sutnisnogho piznannja tolerantnosti u ramkakh psykhosocialjnogho teoretyzuvannja. *Psykhologhija i suspiljstvo*, 2, 5–27. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.005> [in Ukrainian].
15. Beaugrande, R. (1997) *Text, Discourse, and Process, Toward a Multidisciplinary Science of Texts (Advances in Discourse Processes)*. Publisher: Ablex Pub.
16. Brown, Wendy (2009). *Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire*. Princeton University Press.
17. Dalcourt, G. J. (2017). *Tolerance*. New Catholic University of America Press.
18. Ellis, A. (2004). *The Road to Tolerance: The Philosophy of Rational Emotive Behavior Therapy*. Prometheus Books.
19. Forst, R. (2018). *Toleranz im Konflikt: Geschichte, Gehalt und Gegenwart eines umstrittenen Begriffs*. Suhrkamp.
20. Garnsey, P. (2016). Religious toleration in classical antiquity. Persecution and toleration. *Studies in Church History*, 1–12.
21. Guciykunst, W. B., Ting-Toomey S., Chua E. (2018). *Culture and interpersonal communication*. Nevrbury Park.
22. Heyd, D. (1998). *Toleration: An Elusive Virtue Kindle Edition*. Princeton University Press.
23. Milo, D. S. (2019). *Good enough: the tolerance for mediocrity in nature and society*. Harward University Press.
24. Žižek, Sl. (2008). Tolerance as an Ideological Category. *Critical Inquiry*. *The University of Chicago Press*. 34(4), 660-682 <https://doi.org/10.1086/592539>
25. Witenberg, R. T. (2019). *The Psychology of Tolerance: Conception and Development*. <https://doi.org/10.1007/978-981-13-3789-5>

Received: 30.10.2021

Accepted: 15.11.2021

ПАМ'ЯТКА АВТОРОВІ

«Психологічні перспективи» ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) – рецензований періодичний науковий часопис, включений до міжнародних наукометричних баз, а також до затвердженого МОН переліку наукових фахових видань України, у яких можуть друкуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата психологічних наук.

Вимоги до оригіналів статей, поданих до наукового часопису «Психологічні перспективи»

Стаття повинна відповідати тематиці журналу й сучасному стану науки, мати актуальність, не бути опублікованою раніше чи поданою до публікації в інших наукових журналах України та світу. Автор праці відповідає за достовірність і вірогідність викладеного матеріалу, відсутність плагіату й коректність висновків, правильне цитування наукових джерел і покликання на них.

Матеріал розглядають редакційна колегія відповідного розділу журналу, а також два анонімні рецензенти. Після схвального відгуку з їхнього боку редакція приймає остаточне рішення про публікацію статті, про що повідомлятиметься авторові.

Повний обсяг статті разом із двома анотаціями – мінімум 12 – максимум 20 сторінок.

Формат А-4, відстань між рядками – 1,5 інтервали, кегль 14, гарнітура Times New Roman; поля: ліворуч, угорі, внизу – 2,5 см, праворуч – 1 см; абзац – 1,25 см; сторінки статті мають бути пронумеровані; не використовувати переносів; таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію й назву.

Структура статті:

- 1) УДК, рядком нижче – назва статті (великими літерами) ;
- 2) прізвище, ініціали автора чи авторів (не більше двох осіб), рядком нижче – організація, місто, країна, електронна адреса автора (якщо два автора – дві електронні адреси та ін.); код ORCID ID. Якщо автор не зареєстрований в ORCID, потрібно обов'язково створити обліковий запис за посиланням <http://orcid.org/>;
- 3) анотація українською мовою, 1800 знаків без пробілів (250–300 слів) та ключові слова (5–7 слів), жодне з яких не дублює назву статті (10 кегль); обов'язковою є така структура анотації: **Мета, Ме-**

тоди, Результати та Висновки.

4) прізвище ім'я автора та назва статті англійською мовою (10 кегль);

5) анотація англійською мовою. 1800 знаків без пробілів (250–300 слів) та ключові слова (5–7 слів), жодне з яких не дублює назву статті (10 кегль); обов'язковою є така структура анотації: **Purpose, Methods, Results, Conclusions;**

6) прізвище ім'я автора та назва статті російською мовою (10 кегль);

7) анотація російською мовою, 1800 знаків без пробілів (250–300 слів) та ключові слова (5–7 слів), жодне з яких не дублює назву статті (10 кегль); обов'язковою є така структура анотації: **Цель, Методы, Результаты и Выводы;**

8) обов'язкові структурні елементи тексту статті:
вступ (актуальність, мета та завдання статті);
методи та процедура дослідження;
обговорення результатів;
висновки й перспективи.

9) література оформлюється згідно зі стандартом **APA** (на кожен позицію має бути посилання в статті). Обов'язковим є науковий огляд публікацій за останні 5–7 років. Мінімальна кількість цитованих джерел – 15 для емпіричних статей, для теоретичних – 25;

10) References оформляється згідно зі стандартом **APA;**

11) за необхідності – примітки, джерела ілюстративного матеріалу, список нестандартних скорочень.

Оформляються два списки літератури:

1. Література (*вирівнювання по центру*) оформляється згідно зі стандартом **APA**

2. References (*вирівнювання по центру*) оформляється відповідно до стандарту **APA**. Для транслітерації з української мови можна скористатися сервісом <http://ukrlit.org/transliterations> і з російської – <http://ru.translit.net/?account=mvd>.

*Приклади оформлення літератури (за стилем **APA**)*

Журнали:

Ahutina, T. V., Zasyapkina, K. V. & Romanova, A. A. (2009). Как дети 5–7 лет передают смысл картинки: нейролингвистическое исследование [How children 5–7 years transmit the meaning of the picture: neurolinguistic

research]. *Psiholingvistika – Psycholinguistics*, 4, 10–20 (in Russian).

Бурдейна, М. В. (2018). Використання нових медіа в релігійній комунікації. *Обрії друкарства*, 1 (6), 49–57.

Книги:

Kuranova, S. I. (1999). *Osnovy psyholingvistyky [Fundamentals of psycholinguistics]*. Kyiv: VC «Akademija» (in Ukrainian).

Лавриш, Ю. (2017). Церква у нових медіях України: проблеми і пріоритети комунікації: монографія. Львів.

Матеріали конференції:

Milinchuk, V. I. (2015). *Psyholingvistichni osoblyvosti ekspresyvnoi dyslalii v ditej [Psycholinguistic features of expressive dyslalia in children]*. Proceedings from International Scientific Conference '15: *X Mizhnarodna naukovo-praktychna konferenciia [Psycholinguistyka v suchasnomu sviti – 2015] – The Xth International Scientific Conference «Psycholinguistics in a Modern World – 2015»*, 76–77. Pereyaslav-Khmelnytskyi (in Russian).

На кожну позицію в списку літератури має бути посилання в тексті статті.

Цитування та внутрішньотекстове посилання на літературні джерела здійснюються за стилем АРА, наприклад (Петренко, 2008); якщо зазначається сторінка джерела, то вона подається через двокрапку, наприклад (Петренко, 2008: 125).

Не допускається перерахування прізвищ науковців! У статті обов'язково мають бути посилання на іншомовні джерела (як мінімум 30 %).

2) відомості про автора надати редколегії, заповнивши форму, подану нижче.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Назва статті _____

Прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь та вчене звання, посада автора (-ів) (українською та англійською мовами) _____

ORCID (цифровий ідентифікатор автора. Отримати свій унікальний ідентифікатор ORCID можна, зареєструвавшись

<https://orcid.org/register>) _____

Місце роботи, навчання, поштова адреса, індекс, службовий телефон (установи чи організації) (українською та англійською мовами) _____

Поштова адреса Нової пошти, № відділення, на яке редколегія надсилає друкований примірник журналу _____

Телефон _____

E-mail _____

Для публікації статті в журналі на адресу редакції *psyprojournal@gmail.com* потрібно надіслати:

- 1) **прізвище_стаття.doc;**
- 2) **прізвище_відомості про автора.doc;**
- 3) **прізвище_квитанція-оплата.jpeg** (після позитивного рішення редакції).

Інформацію щодо реквізитів оплати автор отримує на електронну адресу в разі позитивного рішення редколегії журналу та успішного проходження перевірки на антиплагіат.

Оригінальні версії статей публікуватимуться у відкритому доступі на сайті журналу <http://psychoprospects.vnu.edu.ua>

GUIDELINES FOR AUTHORS

Psychological Prospects ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) is a peer-reviewed scholarly periodical indexed and listed in international databases in the field of social sciences, approved by the Ministry of Education and Science as a specialized journal where the results of the theses for obtaining the degrees of Doctor and Candidate of psychological sciences can be published.

The editorial board of Psychological Prospects Journal invites you to send your paper for publishing in the Journal. The editorial board will review the papers and inform the author(s) about any decision. The editorial board will be responsible for the publication reserving the right of requesting the author(s) for modifications.

Only original (never published before or submitted to any other journal for reviewing) papers in Ukrainian, Russian and English are accepted. The originals must meet the following requirements:

FORMAT/LENGTH

The original must be in version similar or higher than Word 97. The recommended length is 12 pages (max 3,000 words) including references, printed on A4 paper format, with 2,5 cm for upper, lower and left margins, 1 cm for right margins, observing 1,5 space between lines and with Times new roman font type, with a 14 point body.

TITLE-AUTHOR'S IDENTIFICATION

The first page must include author(s) name and affiliation, e-mail; ORCID ID code. If the author doesn't have an account in ORCID it is obligatory to log in at <http://orcid.org/>; It should be written in bold, centered, times new roman, 14 point body.

ABSTRACT/KEY WORDS

Each paper should include brief abstracts in Ukrainian, Russian and English which should contain 250–300 words volume is 1800 symbols without spaces preceded by the author's family and given names, title of the article (in the respective language). The three abstracts should be written in italics with a 10 point body. The following structure is necessary for abstract: **Purpose, Methods, Results and Conclusions**. The abstract

should include 5–10 key words or words combinations, and none of them can repeat article's title.

TEXT

Quotations in the text should be as follows: According to Gilberg, Warr (Gilberg, 2017), while (Gilberg, 2017: 76–78) means number of page with quotation. Comments and notes should be included in footnotes. Any examples should be numbered consecutively with Arabic numerals. The article should contain the following parts: introduction; methods; results and discussion; conclusions.

REFERENCES

References should come at the end of the paper. They should be written according to the APA norms with a 14 point body and in alphabetic order. The Ukrainian and Russian references should be written originally, then transcribed in Latin italicized letters and translated below, e.g.

To transliterate from Ukrainian, you can use the service <http://ukrlit.org/transliterated> and from Russian <http://ru.translit.net/?account=mvd>.

1. Ahutina, T. V., Zasykina, K. V. & Romanova, A. A. (2009). Kak deti 5–7 let peredajut smysl kartinki: nejrolingvisticheskoe issledovanie [How children 5–7 years transmit the meaning of the picture: neurolinguistic research]. *Psiholingvistika – Psycholinguistics*, 4, 10–20 (in Russian).

2. Kuranova, S. I. (1999). *Osnovy psiholingvistyky [Fundamentals of psycholinguistics]*. Kyiv: VC «Akademija», 287 p. (in Ukrainian).

For the editorial board must be filed:

1) An article file and additional image files (E-mail: psyprojournal@gmail.com); in Windows format, version of MS Word; for illustrations – JPG format, resolution – 300 dpi;

2) Information about the author: surname, name, patronymic; academic rank, position, place of work (institution, division) of the author; address; Email; phone.

Author's Information

Title of the article _____

Last, first and middle name, scientific degree and academic title, author's position (*in Ukrainian and English*) _____

ORCID (*Digital ID. You may obtain your unique ORCID ID by having registered at <https://orcid.org/register>*) _____

Place of work, study, postal address, index, office phone number (of the establishment or organization) (*in Ukrainian and English*) _____

Postal address of the New Post Office, №, where the Editotial board sends the issue _____

Phone _____

E-mail _____

Files should be named after the author's surname:

- 1) Ivanenko _ article.doc;
- 2) Ivanenko _ information about the author.doc;
- 3) Ivanenko _ payment (scanned document) (after a positive decision of the editor).

All papers will be published in open access on the Journal site:
<http://psychoprospects.vnu.edu.ua>

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ
PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 38

ISSUE 38

Редактор і коректор: Г.В. Микитюк

Формат 60×84¹/₁₆. Обсяг 14,41 ум. друк. арк., 13,87 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 110.

Редакція і видавець – Волинський національний університет імені Лесі Українки
(43025, Луцьк, просп. Волі, 13).

Виготовлювач – Вежа-Друк (м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 29-90-65).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України

ДК № 4607 від 30.08.2013 р.